АННА СТАНЧОВА
РОД. ГРАФИНЯ ДЕ ГРЕНО

ДВОРЦОВИ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИ СПОМЕНИ

1887 1915

ДАРЪ
отъ Г-жа АННА ДИМИТЪРЪ
СТАНЧОВА
чрезъ МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

Р-Ч

АННА СТАНЧОВА
РОД. ГРАФИНЯ ДЕ ГРЕНО

ДАРЪ
отъ Г-жа АННА ДИМИТЪРЪ
СТАНЧОВА
презъ МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

ДВОРЦОВИ
И ДИПЛОМАТИЧЕСКИ СПОМЕНИ
1887—1915 г.

Съ предговоръ отъ
ЛОРДЪ НЮТОНЪ

Преведе отъ английското издание
МАРИЯ САВОВА

СОФИЯ
1934

ВЪВЕДЕНИЕ КЪМЪ КНИГАТА НА Г-ЖА СТАНЧОВА

отъ ЛОРДЪ НЮТОНЪ

Авторката на тѣзи твърде интересни мемоари е французойка по рождение, чийто овдовѣлъ баща, графъ Александъръ де Греню, приелъ службата маршалъ на двора на Князъ Фердинандъ Саксъ-Кобургски презъ лѣтото 1887 год., следъ като последния бѣ избранъ за князъ на България, а г-ца де Греню последва баща си въ София въ качеството си на придворна дама при майката на Князя, принцеса Клементина Орлеанска, дъщеря на Краль Луи-Филипъ.

Този внезапенъ преходъ отъ френския замъкъ въ една държава наскоро освободена отъ турското владичество трѣбва да е билъ забележителенъ опитъ за г-ца де Греню, а при това положението на България презъ есеньта 1887 г. бѣ достатъчно критическо да разтревожи и най-спокойния оптимистъ. Въ тая епоха случая ме застави да бѫда въ България и азъ съмъ запазилъ най-живъ споменъ отъ опастноститѣ, както вѫтрешни, тъй и външни, които заплашваха страната. Положението на новоизбрания владетель, който доста справедливо наричаше себе си „Пария на Европа", съвсемъ не бѣ сигурно, защото избора не бѣ признатъ отъ Великитѣ сили и дипломатическитѣ представители въ София го избѣгваха като прокаженъ. Русия бѣ открито враждебна; интригитѣ и заговоритѣ бѣха широко разпространени и князътъ често трѣбва да е изгубвалъ довѣрие въ звездата си. И наистина, понеже рѣдко му липсваше хуморъ, той веднъжъ ми спомена, че единствения забележителенъ фактъ отъ пребиваването му въ България ще му остане правото да напише върху визитната си карта: „Бившъ князъ на България."

Постепенно, обаче, мѫчнотиитѣ бѣха преодоляни, реда въдворенъ, следъ значителни усилия Фердинандъ бѣ признатъ и България пое трудния пѫть на економическо и културно развитие. Тѣзи първи стѫпки на новата държава къмъ възходъ сѫ били следени отъ авторката отъ единъ Дворецъ, постоянно пазенъ отъ въоржжени дедективи и полиция.

Презъ това време тя се е омѫжила за единъ младъ българинъ, г-нъ Димитъръ Станчовъ, който веднага привлѣкълъ вниманието на Князя и следъ това заемалъ 8 години строго повѣрителния и важенъ постъ шефъ на политическия кабинетъ.

Въ 1895 год. Станчовъ билъ назначенъ български представитель въ Букурещъ, следъ това е билъ премѣстенъ въ Виена и после представлявалъ отечеството си въ Петерсбургъ десеть години. Въ 1906 год. той се върналъ въ София като министъръ на Вънншнитѣ работи и на следната година заминалъ за Парижъ, като редовно акредитиранъ пълномощенъ министъръ, тъй като политическата независимость на България бѣ най-после призната отъ всички сили.

Тукъ той останалъ до януарий 1915 год., когато Царь Фердинандъ, решилъ най-сетне да се присъедини къмъ Централнитѣ сили, го изпраща пълномощенъ министъръ въ Римъ; и когато г. Станчовъ силно се противопоставилъ на това, което считаше за пагубна политика, той билъ отзованъ и падналъ въ немилость. Станчови се върнали въ България и г-жа Станчова била принудена да се оттегли въ Пловдивъ, кѫдето тя могла да помага на съюзнитѣ военопленници, покрай грижитѣ си за българскитѣ ранени.

Следъ сключването на мира г. Станчовъ веднага бива назначенъ български пълномощенъ министъръ въ Лондонъ и остава тамъ до оттеглюването му въ 1924 г. и презъ това време връзкитѣ му съ английското Външно министерство стигнали до голѣма сърдечность. Семейството му се сближава съ много семейства въ Лондонъ, а едната му дъщеря чрезъ женидба стана английска поданница.

Разказътъ на г-жа Станчова завършва въ 1915 год., тъй като авторката не е искала да възобновява мѫчителнитѣ спомени, причинени отъ пагубното участие на България въ войната и трѣбва да се изтъкне, че нейнитѣ спомени, засѣгащи както новото ѝ отечество, тъй и различнитѣ столици на Европа, кѫдето е придружавала мѫжа си презъ единъ критически периодъ, не могатъ да не бѫдатъ отъ твърде интересенъ характеръ и че хвърлятъ известна нова свѣтлина върху събития отъ международно значение, станали между 1887 год. и 1915 год. Главниятъ интересъ се отнася разбира се до България, защото тази малка страна, сѫществувала като свободна държава малко повече отъ половинъ вѣкъ, е преживѣла въ този периодъ такива бурни и сензационни събития, каквито не сѫ преживѣвали никои други въ Европа. Никоя друга държава не е изпитвала тъй силно превратноститѣ на щастието, предхождано отъ дълъгъ периодъ на несполука и упадъкъ. Преди 52 години България бѣ турска провинция, управлявана по единъ ужасенъ начинъ, а за сѫществуването на българската раса едва се знаеше отъ външния свѣтъ.

Веднага следъ освобождението въ 1873 год. настѫпи единъ почти невѣроятенъ културенъ устремъ и предишната турска провинция доби видъ на богата и напреднала държава. Следъ това дойде съединението съ Източна Румелия, довело до открита вражда съ Освободителката — Русия, отбранителната война противъ Сърбия и абдикацията на князъ Александъръ Батембергъ. Българитѣ бѣха въвлечени въ война презъ 1912 год. противъ Турция и освенъ това водѣха години наредъ неофициална борба въ Македония. А сѫщевременно страната бѣ разтърсвана отъ вѫтрешни размирици. И най-напрегнатия мигъ настѫпи, когато въ 1915 год. България бѣ хвърлена отъ Царь Фердинандъ въ Свѣтовната война на страна на Централнитѣ сили. Би било преувеличено да се твърди, че въ тия борби българската държава бѣ съвършенно невинна, но вече смѣло може да се каже, че никоя нация не е била по-жестоко наказвана за грѣшкитѣ на своитѣ управници.

Оставени сами на себе си, българитѣ сѫ упорита и трудолюбива раса, но експлоатирани въ миналото отъ безскрупулни съперници въ Близкия изтокъ, умаломощени отъ постоянни войни, осакатени отъ тежки репарации, плячка на революционни движения, организирани отъ Съветска Русия, съ твърде намалена територия и почти беззащитни, всрѣдъ държави, които постоянно трупатъ орѫжия, България представляваше следъ войната тѫжно зрелище, достойно за оплакване, ако се вземе предъ видъ колко различно би могло да бѫде нейното положение, ако бѣ по-добре съветвана въ 1914 година.

Напоследъкъ, обаче, страната е добила по-задоволително управление, начело на единъ конституционенъ монархъ, Борисъ III, който е наследилъ бащинитѣ си способности, безъ неговитѣ амбиции и който, може би, е най-образования и най-интелигентния морхъ на европейския континентъ. И за това не липсва надеждата, че ако бѫдатъ третирани справедливо и не бѫдатъ подхвърлени на чуждо нападение, мѫжественнитѣ и енергични качества на расата съ време ще спасятъ страната отъ сегашното ѝ тежко положение и ще ѝ дадатъ възможность да заеме мѣсто между по-богатитѣ и напредничави държави на Европа.

Нютонъ

ГЛАВА I

ОТЪ ЗАМЪКА ШИТРИ ДО ДВОРЕЦА ВЪ СОФИЯ

Презъ единъ отъ ония хубави юлски дни, въ които сиянието и прелестьта сж ненадминати въ историческата провинция Савоя, баща ми, сестра ми и азъ седѣхме на терасата на стария ни домъ, замъка Шитри. Къмъ дълбоката синева на небето съвършенно ясно се очертавахе планинитѣ отъ снѣжнитѣ върхове на Монъ Бланъ до върховетѣ на Дофине и Данъ дю Ша, който се надвесва надъ прочутото езеро Бурже, въззпѣто отъ Ламартина. Склоноветѣ на гориститѣ хълмове и равнинитѣ на нивитѣ, обещаващи богата и разнообразна реколта, даваха на грамадния пейзажъ отпечатъкъ на красота и плодородие; нищо не можеше да смути спокойствието му въ този часъ, който ние никога нѣма да забравимъ. Природата, облята въ свѣтлина, действително се наслаждаваше на собствената си слава, но сърдцата ни бѣха наскърбени отъ скорошната смърть на тази, която презъ дълги години е била душата и добрия гений на нашия домъ.

Майка ми, която дойде презъ 1855 г. отъ провинцията Пиемонтъ, преди анексията на Савоя отъ Франция, принадлежеше къмъ семейството делла Киеза ди Чинцано, историята на което е тѣсно свързана съ тази на Савойския домъ. Тя донесе на баща ми много цѣнни дарове: благородната си любовь, дарътъ на единъ висококултуренъ умъ и неизмѣнната добрина на сърдцето си. Нейната привѣтливость бѣ добре позната изъ провинцията, която за нея бѣ втората родина, а длъжноститѣ, наложени ѝ отъ едно многобройно семейство, никога не сж я обезсърдчавали; но тя падна подъ тяжестьта на товара и умрѣ предивременно на 12 февруарий 1887 год. Този тежъкъ ударъ унищожи щастието на едно твърде сговорно семейство и баща ми никога не се примири съ пустотата, която ранното изчезване на майка ми остави въ живота му.

Той се опита да се разсѣе чрезъ работа, наука и четене — развлечения, които винаги е обичалъ; но мжката, че трѣбва да остане на самото мѣсто, кждето скжпата покойница е значела толкова много за него, бѣше почти непоносима. Той често говорѣше върху това съ приятелитѣ си въ Парижъ и Савоя, като даже обсжждаше планове, които биха могли временно да го отдалечатъ отъ мѣстото на предишното му щастие; и случи се тъй, че най-неочаквани събития се стекоха, за да му дадатъ възможность да стори това.

Кой отъ насъ не е почувствувалъ малъкъ трепетъ на любопитство, изпитвано на дача, къмъ срѣдата на деня, отъ идването на мѣстния раздавачъ — този анонименъ веститель на всички радости и скърби, носитель на добри или лоши известия, довѣреникъ на тайнитѣ на перото, който е въ състояние отъ вида на плика и отъ монотонния и често повтарящъ се почеркъ да отгатне толкова много тайни и толкова много драми?

Момчето, което на 5 августъ 1887 г. крачеше къмъ голѣмия кестенъ, подъ който ние криехме тжгата на нашитѣ мисли, не сънуваше, че носи новата насока въ нашия животъ подъ форма на една синя хартия. Това бѣше телеграма отъ Парижъ, адресирана до графъ де Грено, замъкътъ Шитри, съ следното съдържание: „Очакватъ Ви въ Виена недѣля сутриньта, за сериозни съвещаниа съ княгиня Клементина Орлеанска. Съветвамъ Ви да отидете, (подписано) Маркизъ де Бовоаръ“.

Ние прочетохме телеграмата съ голѣмо вълнение. Всички разбрахме, че това е единъ решителенъ мигъ, че една страница отъ нашия животъ ще бжде безвъзвратно обърната и че сждбата скоро ще ни води по единъ пжть, на който ние даже не знаехме първия завой. Важнитѣ политически събития, които ставаха въ Източна Европа следъ Руско-Турската война презъ 1877 год. ни оставиха, както и по-голѣмата часть отъ нашитѣ сънотечественици, по-вече или по-малко равнодушни и имената „Шипка“ и „Плѣвенъ“ звучаха въ нашитѣ души тъй, като че ли представляваха непознати поеми, почти лишени отъ интересъ за нашитѣ западни умове. Сжщото мога да кажа и за мирния договоръ, който Великитѣ сили принудиха воюващитѣ страни да подпишатъ при прочутата Берлинска конференция, унищожавайки по този начинъ тъй нареченитѣ „предварителни спогодби“, приети при Санъ-Стефано на 3 мартъ 1878 година.

Ние знаехме, че „Берлинския трактатъ“ е ограничилъ завоеванията на Русия и е много намалилъ новото княжество България и че една сравнителна независимость е била дадена на християнскитѣ държави на Балканитѣ, но никой отъ насъ не бѣ запознатъ съ подробноститѣ на въпроса, който може да се резюмира както следва: Истинскитѣ виновници на Берлинския конгресъ бѣха Германия и В. Британия. Русия бѣ изложила живота на своитѣ войници да освободи християнскитѣ и славянски елементи, преследвани отъ мюсюлманския фанатизъмъ и покойниятъ руски царь Александъръ II получи въ България благодарното прозвище „Царь Освободитель“. Това международно решение бѣ последвано отъ избирането и пристигането въ България на князъ Александъръ Батембергъ, сроденъ съ руското императорско семейство. Неговото кѫсо царуване бѣ отбелѣзано съ побѣдоносната война на българитѣ противъ сърбитѣ въ 1885 год., осѫдена да остане безплодна и скоро последвана отъ размирици въ самата България. Единъ военenъ заговоръ бѣ организиранъ противъ княза, който бѣ заставенъ да се откаже отъ правата върху българския тронъ презъ септемврий 1886 год. Неговата абдикация се дължеше на враждата на първитѣ му покровители, на дребни интриги, на амбициитѣ на съперницитѣ му и още на това, че Князътъ бѣше получилъ едностранчиво военно възпитание, което почти го лишило отъ всѣкаква дипломатическа подготовка и способность да управлява.

Сега ще се спра върху избора на князъ Фердинандъ Саксъ Кобуръ Гота, синъ на единъ братовчедъ на Английския принцъ съпругъ Албертъ и на Княгиня Клементина Орлеанска, дъщеря на френския Кралъ Луи-Филипъ.

Българското Народно събрание презъ сесиятата си на 7-и юлий 1887 год. единодушно провъзгласи Фердинанда за Князъ на България и изпрати една депутация отъ български първенци въ двореца му Ебенталъ въ Южна Австрия, съ цель формално да ходатайствува предъ него да се възкачи на престола, вакантенъ следъ абдикацията на Князъ Батемберга.

Князътъ веднага се съгласи и започна да съставя дворцовия си щабъ и да избира довѣрени лица, способни да му помогнатъ въ опастната му мисия. Той напълно съзнаваше, че неговия изборъ ще намѣри най-силна опозиция въ лицето на руския Императоръ, който подъ името Александъръ III бѣ наследилъ Царь Освободителя и който едва ли можеше да прости на България духа на независимостъ и самозащита, за които тя бѣ дала ново доказателство.

За това Князътъ прибѣгна до французскитѣ приятели на майка си, съ цель да му намѣрятъ съветникъ въ лицето на човѣкъ съ добра воля, енергия, здравъ разсѫдъкъ и бързъ умъ, който да е съгласенъ да го последва до неговото далечно владение, съ мисията да организира и управлява неговия Дворъ; и тъй се случи, че исканитѣ качества намѣриха у баща ми. Телеграмата, изпратена му въ неговия замъкъ Шитри презъ този свѣтълъ следобѣдъ преставляваше последния печатъ на решението на сѫдбата. Баща ми веднага тръгна за Виена и нѣколко дена по-кѫсно ние получихме отъ него писмо, главнитѣ мисли на което бѣха следнитѣ:

„Жребиятъ е хвърленъ. Азъ тръгвамъ въ срѣда съ Княза за непознатото княжество което му бѣ опредѣлено. Току що напуснахъ двореца на Княгина Клементина. Нейно Царско Височество употрѣби всички доводи, да ме предума да приема службата Маршалъ на Двора. Следъ единъ дългъ разговоръ, азъ съмъ напълно подъ чара на прелестната и умна личность на Княгнията. Тя горещо повѣри сина си на моитѣ грижи въ часа, когато въпрѣки младостьта, той отива да поеме такива голѣми отговорности. Съжелявамъ, че трѣбва да се раздѣля съ всички ви; тази раздѣла ще ми тежи повече, отколкото мога да изкажа; но азъ искамъ да бѫда силенъ и да работя за Бога, за васъ и за Княза, който ме е избралъ. Освенъ това, кризата нѣма да трае дълго и нѣщата въ най-близко бѫдаще ще приематъ опредѣлена форма. Българскитѣ министри сѫ тукъ; тѣ никога не се уморяватъ да говорятъ върху въодушевението на народа и преданностьта на армията; а сега нека сложимъ сѫдбата си въ ръцетѣ на Бога „и вървимъ напредъ."

Виена, хотелъ Метрополъ.

Новоназначениятъ маршалъ намѣри двама ценни сътрудника въ лицето на графъ Робертъ де Бурбулонъ, на сѫщата възрасть както и Княза — единъ талантливъ младъ французинъ, класическото образование на когото, както и литературнитѣ дарби и артистични наклоности отговаряха добре на службата му — частенъ секретарь на Княза и членъ отъ свитата, и Д. Станчовъ, нѣколко години по-младъ, българинъ, възпитанъ въ императорската академия Терезианумъ въ Виена, вече докторъ по правото на Виенския университетъ. Князътъ срещалъ Димитъръ Станчовъ въ университета и въ деня на избирането на българския престолъ го избралъ за политически секретарь и скоро го назначава шефъ на политическата си канцелария. Тѣзи трима първи сановници бѣха подпомогнати отъ една българска военна мисия, въ която влизаха майоръ Винаровъ и ротмистръ Марковъ: нѣколко други сановници отъ различни народности завършиха дворцовия щабъ на Княза.

Напущайки двореца Ебенталъ презъ втората седмица на августъ 1887 год., новиятъ владетель и неговата свита пѫтуватъ по Дунава и срещатъ българската флотилия при устието на Тимокъ на самото мѣсто, кѫдето България, Ромъния и Сърбия се съединяватъ въ водитѣ на тази голѣма рѣка. Тукъ се разиграва сцена съ историческо значение: българскитѣ регенти Стамбуловъ, Муткуровъ и Живковъ, придружени отъ представители на Народното събрание и отъ министри на кабинета, предаватъ на новия владетель на тѣхното отечество властьта, съ която сѫ били облечени следъ абдикацията на

Князъ Александъръ Батемберга. На Стамбулова се повѣрява мисията да образува първия кабинетъ, който да сътрудничи на Князъ Фердинандъ.

Следъ това Князътъ слиза на Видинското пристанище, кѫдето за пръвъ пѫть слага кракъ на българска земя, посрещнатъ официално отъ Н. Бл. Екзархъ Антимъ I, глава на българската православна черква.

Отъ Видинъ пѫтуването продължава по Дунава до Русе, следъ което Князътъ се връща въ Свищовъ, а отъ Свищовъ се отправя по шосе въ открита колесница до историческия градъ Търново, древната столица на България. Следъ като полага клетва на 14 августъ предъ Великото народно събрание и получава официалния актъ, който потвърдява избора му, Князътъ продължава триумфалното си шествие презъ страната, спирайки се въ Габрово и Шипка, до Пловдивъ, кѫдето пристига на 20 августъ. Този градъ е построенъ въ срѣдата на една равнина на три интересно издигнати могили, които се надвесватъ надъ река Марица; неговитѣ минарета и джамии, заедно съ кубетата на гръцкитѣ и български православни черкви, представляваха тогава на пръвъ погледъ символъ на тритѣ враждуващи елементи, чиято дълга борба найсетне бѣ ликвидирана съ присъединението на Румелия къмъ България презъ септ. 1885 год

Презъ време на първото посещение на Князя Пловдивъ бѣ типично източенъ, съ живописенъ видъ, съ зле послани и тѣсни улици, но твърде привлекателенъ, благодарение на мекия си климатъ и прекрасната околность на далечната Родопска верига.

Пристигането на Князя и на неговия дворъ въ София бѣ щастливия край на едно пѫтешествие, което изглеждаше тъй опасно, но се оказа задоволително на новия владетель, облекченъ че се намира сега въ собствения си Дворецъ и въ столицата си, макаръ и веднага да се видѣ заплетенъ въ сложнитѣ мрежи на международната политика.

Князъ Фердинандъ не бѣ признатъ отъ правителствата на Европа, макаръ че бѣ търпянъ отъ нѣкой отъ тѣхъ; благодарение на особенностьта на своето положение, той срѣщна мѫчнотии отъ всички страни и трѣбваше да упражнява най-голѣмото си старание за да избѣгне силнитѣ сътресения презъ царуването на предшественика си. Изправенъ предъ трудната задача да спечели довѣрието на Европа, той скоро принуди Великитѣ сили да обърнатъ пълно внимание на начина, по който той държеше редъ въ България, като едновременно ги озадачи съ затвореностьта, която си бѣше наложилъ презъ първата година на царуването си. Тъй като не желая да изучавамъ голѣмитѣ политически задачи, азъ нѣма да намекна за методитѣ, съ които Стамбуловъ си служеше, за да запази реда презъ този най-критически периодъ на българската история.

Би било лесно да се оспорва формата на управлението, усвоена отъ този суровъ водитель на хора. Но трѣбва да си спомнимъ, че той осигури независимостьта на България, борейки се съ голѣмо неравенство противъ една опозиция, която въ страната и въ чужбина се мжчеше да тласне България къмъ пропасть. Човѣкъ не можеше да не се възхищава отъ неговия патриотизъмъ, яснотата на неговитѣ възгледи, силния му характеръ и качествата на единъ гений, който привлѣче къмъ себе си най-горещи почитатели и едновременно внушаваше най-пламенна зависть и умраза. Главното му достойнство се състоеше въ факта, че той никога не действуваше като парвеню, макаръ че бѣ се издигналъ отъ много ниско до най-високото положение, което страната можеше да му даде. Освенъ това, той бѣше искренъ въ всичкитѣ си дѣла и нищо не можеше да отслаби вѣрата му въ бждащето на България. Тѣзи две качества сж много рѣдки, но тѣ винаги изтръгватъ възхищението дори и на най-невежитѣ и най-поквареннитѣ.

Стамболовъ, като шефъ на кабинета, имаше абсолютенъ авторитетъ надъ всичкитѣ си колеги. Той се окржжаваше съ посредствености, които винаги отстжпваха на непоколебимата му воля и сжщо тъй бѣха преданни на владетеля, на когото бѣха повѣрили благоденствието на отечеството си.

Презъ есеньта 1887 г. всички фактори бѣха погълнати отъ образуването на нова България, постепенното развитие на дворцовия животъ и организацията на борбата, която тая рицарска малка страна трѣбваше неминуемо да води срещу могжщи противници, стремещи се, ако е възможно, да я унищожатъ, преди времето и събитията да смогнатъ да се установи нейната сигурность.

Тъй като Князътъ не можеше да не почувствува тяжестьта на самотностьта, той помоли майка си да дойде при него въ България презъ ноемврий. Това бѣ началото на чудната роля, която Княгиня Клементина Орлеанска бѣ призвана да изиграе на Балканитѣ. Тази жена отъ знатенъ произходъ, надарена съ най-мжжественъ умъ, бѣ вече достигнала седемдесетата си година, когато най-младиятъ ѝ синъ бѣ повиканъ на българския престолъ. Дъщеря на Краль, тя винаги бѣ хранила надеждата да бжде майка на владетель и избора на сина ѝ до голѣма степень се дължеше на дипломатическата ѝ дейность. Княгиня отъ Французски кралски дворъ, омѫжена за германския князъ Саксъ Кобуръ Готски, тя никога не бѣ приела народностьта на мѫжа си въ сърдцето си и винаги инстинктивно се отдръпваше отъ всѣкакво нѣмско влияние. Тя не можеше да заличи отъ паметьта си споменитѣ отъ 1866 г. и нѣколко години по-късно войната 1870-71 подпали умразата и засили ожесточението ѝ срещу подтисницитѣ на нейната хубава и любима Франция. Нищо не можеше да я накара да забрави миналото и да се почувствува по-добре настроена спрѣмо Германия, кѫдето въ сѫщность живѣеше много малко, прекарвайки времето си въ Австрия и Унгария съ другитѣ членове на католишкия клонъ на семейството Саксъ Кобургъ, къмъ което принадлежеше нейния съпругъ. На седемдесеть годишна възрасть княгиня Клементина бѣше още красива и представителна жена. Нейнитѣ типично бурбонски черти, които изглеждаха премного очертани въ младинитѣ ѝ, прибавяха сега едно благородно достойнство на нейната физиономия, оживяна отъ много привлекателни тъмносини очи, отличителни за повечето князе отъ нейното семейство. Княгинята бѣше винаги облечена въ тъмно и покриваше главата съ черенъ или бѣлъ воалъ, който не можеше да скрие гѫстата ѝ сребриста коса. Склонна къмъ простота, тя никога не носѣше прекраснитѣ скѫпоценности, наследени отъ прадедитѣ ѝ, освенъ на тържествени приеми. Тя бѣ напълно благородна жена, винаги щедра къмъ другитѣ, безъ да мисли за себе си.

За нея бѣ източникъ на дълбока тѫга, че да бѫде благотворителка въ нейния случай не струваше никаква жертва и тя често се чудѣше, каква смѣтка ще трѣбва да даде на Всевишния за богатството, съ което сѫдбата я бѣ надарила. Макаръ съ много активенъ темпераментъ, висококултуренъ умъ, Княгинята живѣеше малко уединено, благодарение на преждевременната си глухота, но живота ѝ бѣ съвсемъ запълненъ съ много четене и шиене за беднитѣ и за черквата. Тя обичаше да се разговаря за миналото и за политическия животъ, който е представлявалъ такъвъ голѣмъ интересъ за нея и съ удоволствие си спомняше многото видни личности, които сѫ играли роля въ нейния животъ. Княгиня Клементина притежаваше всички качества, които съставляватъ единъ силенъ характеръ: енергия, искреность, религиозни и морални убеждения, преданность къмъ семейството си и вѣрна привързаность къмъ всички, спечелили нейното уважение.

Случи се, че азъ имахъ честьта да придружа Княгинята при първото ѝ пѫтуване за България, тъй като бѣхъ назначена придворна дама на Нейно Царско Височество. Подтикната отъ едно любезно вдъхновение, Княгинята вѣрно се бѣ досетила, че посещението на една отъ дъщеритѣ му ще причини голѣмо удоволствие на баща ми. За това азъ бѣхъ повикана въ Виена и представена на Княгиня Клементина на 23 ноемврий въ нейния дворецъ тъкмо предъ семейната среща, която предшедствуваше заминаването ѝ.

Два дни по-късно ние тръгнахме за България, до която тогава още не можеше да се стигне съ експреса, който съединява Парижъ съ Цариградъ. Къмъ Княгиня Клементина бѣ аташиранъ майоръ Винаровъ, адютантъ на Княза и по-рано на Князъ Александъръ Батембергъ. Той бѣ първия българинъ, когото запознахъ. Азъ не можахъ да не бѫда поразена отъ голѣмата промѣна, която стана въ моето сѫществувание. Идвайки направо отъ Парижъ, кѫдето се бѣхъ напълно отдала на изучаване пиано и живопись, азъ изведнажъ се намѣрихъ средъ безпокойната атмосфера на единъ Дворъ, срѣдъ единъ свѣтъ отъ предразсѫдъци и етикеции, които ми дадоха голѣмата възможность да упражня наблюдателната си способность и да се предамъ на забавни и скептични коментарии. Естественитѣ обноски на Княгинята, нейната любезность и чарътъ на нейнитѣ обращения скоро разпръснаха моитѣ твърде понятни страхове и опасения.

Малко имаше да се отбележи за краткото пѫтуване отъ Виена до Буда-Пеща — унгарската столица, единъ отъ найхубавитѣ градове на централна Европа. Отъ Буда-Пеща нататъкъ Истокътъ започва да се откровява въ неограничената ширина на златнитѣ полета, окъпани въ топла свѣтлина, въ яркитѣ носии на селянитѣ, въ блуждающитѣ стада и въ странното впечатление на преобладаващъ духъ на безредие и безгрижие. Ние скоро стигнахме мрачната гара на Бѣлградъ, кѫдето българския представитель господинъ Минчовичъ ни посрещна най-любезно. Следъ това въ Нишъ, който представляваше края на пѫтуването ни съ влака, ние бѣхме поканени да подѣлимъ единъ разкошенъ обѣдъ предъ очитѣ на смесена публика отъ сръбски чиновници, селяни въ живописни облекла, зяпащи дѣца, всички желаещи да съзратъ една княгиня отъ кралската кръвь на Франция, която внезапно пристигна въ това полукултурно село. Желѣзницата отъ Нишъ до Царибродъ още не работѣше, но бѣ дадено специално позволение за царския влакъ, който благополучно ни доведе до българската граница на 26 ноемврий. Княгинята бѣ посрещната отъ всички членове на кабинета, радостни че поздравляватъ майката на тѣхния владетель на българска земя.

Азъ на бѣхъ очарована отъ Царибродъ, разположенъ въ подножието на безплодни хълмове, но тогава бѣхъ на възрасть, когато интересътъ къмъ нови нѣща разхубавява всичко съ особенна красота, било то пейзажи, предмети или сѫбития. Азъ помня даже, че одобрихъ тѣзи странни файтони, турени на наше разположение за последнята часть на пѫтуването ни отъ границата до София. Тѣ бѣха доста удобни, съ лакирани седалища, покрити съ ярки материи и теглени отъ четири коня впрегнати въ единъ редъ, като тѣзи на една римска колесница. Окрасени съ блестящи метalически орнаменти, синя маниста, амулети и звънци, якитѣ малки животни представляваха живописно зрелище въ този първиченъ планински пейзажъ.

Ние тръгнахме веднага, наслаждавайки се на този новъ начинъ на пѫтуване, облекчени че сме оставили задъ себе си грижитѣ на миналия день, умората отъ пѫтуването съ влака, неприятната миризма на масло и вѫглища. Ние бѣхме доволни, че можемъ да дишаме свободно свежия въздухъ и да дадемъ почивка на нашия мозъкъ, докато се люлѣемъ меко въ нашитѣ низки кола при монотонното звънтене на малкитѣ сребърни звънчета. Великолепнитѣ цвѣтове на есеньта придаваха красота на нашата околность, макарь че тази часть на страната да е най-малко привлекателна въ цѣла България. На пѫтя между границата и София Княгинята бѣ посрѣщната отъ сина си на височинитѣ на Сливница, сѫщото мѣсто, кѫдето две години по-рано българската армия спечели решителна победа надъ армията на краль Миланъ Сръбски.

За любящата майка, която игра такава важна роля въ подготвяне бѫдащето на своя синъ, бѣ великъ и почти свещенъ момента, когато тя позна върху живописнитѣ височини очакващата фигура на владетеля на България.

Князътъ бѣ тогава двадесеть и шесть годишенъ. Неговитѣ черти носѣха характерния отпечатъкъ на неговия родъ и никому не можеше да не направи впечатление достойнството на неговото държание. Сроденъ съ всички кралски семейства на Европа, той до този день бѣ водилъ интересенъ животъ, прекарвайки времето си въ пѫтешествия и научни занятия, за което изобилно свидетелствуватъ неговитѣ книги и чудесни колекции. Отъ него зависѣше да продължи това приятно и леко сѫжествуване, но властолюбивия му духъ винаги е мечтаелъ за нѣкаква голѣма цѣль, винаги е търсилъ кауза, която да защищава; отъ ранна младость неговата безпирна деятелность му е вдъхвала стремежъ къмъ по-широко поле на работа; това обяснява, защо когато несигурниятъ български престолъ му бѣ предложенъ, Князъ Фердинандъ веднага го прие, вдъхновенъ отъ съвета на Княгиня Клементина.

Презъ тозя паметенъ день, на 17 ноемврий, майката и синътъ пренебрегнаха всички други съображения и се отдадоха на радостьта, че се срещатъ щастливо следъ толкова неизвестность и опасность.

Нашето пристигане въ София стана при официалнитѣ речи, адреси и поднасяие на цвѣтя, които обикновенно характеризиратъ всѣка форма на национална радость, безъ обаче да даватъ трайность на преходната и привидна вълна на популярностьта. Многото впечатления отъ моя прьвъ день въ България станаха по-ясни, когато се настанихме да живѣемъ въ столицата. Азъ можехъ свободно да изучавамъ Княза следъ тази бегла среща по пѫтя за София, на която обстоятелствата предадоха романтично и легендарно значение. Той изглеждаше много внушителенъ, въпрѣки младостьта си, и изразътъ на неговитѣ тъмно сини очи се измѣняше съ неочаквана бързина — хумористично усмихнатъ, или мрачно зловещъ, споредъ случая. По онова време кѫси къдрави коси окрѫжаваха неговитѣ силно изразени черти и малката му остра брадичка, подрѣзана по маниера на принцоветѣ Валуа, бѣ твърде характерна; както и изразителната тѣснина на челюстьта, която изразяваше презрение, когато губеше търпение, или се сърдѣше. Неговото достойнство, живость и свѣткавична сила на проницателностьта по-скоро плашеха, отколкото привличаха. Князътъ изпитваше известно удоволствие отъ този фактъ, схващайки своята власть и често заявяваше, че той би предпочелъ да се страхуватъ отъ него, отколкото да го обичатъ. И въ този си изборъ той може би е билъ правъ, защото не бѣ лесно да се рѫководи и подтиква единъ народъ, зашеметенъ отъ новата свобода и незапознатъ съ традицията; съ голѣма решителность „Владетеля отъ чужбина“ трѣбваше да кове връзки между поданницитѣ и себе си, тѣзи връзки, които общъ произходъ и расови сходства създаватъ за царствующитѣ домове при естественното течение на събитията.

Князъ Фердинандовата проява на авторитетъ, макаръ нѣкои да се озлобяваха отъ нея, бѣ нуждна въ неговитѣ отношения съ най-младия европейски народъ. Азъ често чувствувахъ добритѣ последици отъ неговото царуване, публичнитѣ речи, произнесени при единъ или другъ случай отъ българи, които гордо говорѣха за дългата редица прадѣди на тѣхния Князъ, съ много намеци за почтителното възхищение, което тѣ чувствуваха къмъ неговата майка, дъщеря на френския краль. Турцитѣ употрѣбяватъ думата „салтанатъ“ да опишатъ разточителностьта и великолепието и това има значение и привлекателность за всички източни народи; Князъ Фердинандъ, човѣкъ елегантенъ и изтънченъ, бѣ тъкмо на мѣсто. Неговитѣ дълги, съ хубава форма, ржцѣ можеха да държатъ скжпоценни камъни и да понасятъ тяжестьта на скжпи пръстени; това имъ помогна да хванатъ българския скиптъръ, държанъ нѣкога отъ мощнитѣ съперници на Византия.

Несъмненно, начинътъ на животъ, въведенъ отъ тѣхния избранъ владетель, се хареса на българитѣ, защото и до днешенъ день се говори съ задоволство въ страната за достоинството и величието на неговия дворъ. Графъ Калноки загатва за магнетическата сила на Князъ Фердинандъ надъ своя народъ, като добавя въ разказа си, че Княгиня Клементина и нейния синъ съ щедрото използуване тѣхнитѣ доходи сториха много, за да затвърдятъ династията, докато Князъ Александъръ Батембергъ не можа да спечели подобно влияние.

Дворецътъ на Княза — единъ старъ турски конакъ (резиденция на единъ паша), съвсемъ незабележителенъ по видъ, бѣ грижливо и удобно снабденъ съ всички модерни изисквания и ние скоро намѣрихме, че е крайно приятно жилище. За мене всичко бѣ ново и пълно съ интересъ. Маршалътъ на двора, благодарение на широката си обществена опитность и познаване на хората, бѣ вече организиралъ дворцовия животъ върху една основа на редъ, дисциплина и елегантность, която скоро трѣбваше да направи впечатление на всички чужди гости, които пристигаха отъ Бѣлградъ на пжть за Цариградъ. Тѣ се очудваха като откриваха въ тази далечна страна, тъй често погрѣшно считана за нѣкоя полуварварска източна държава, единъ истински западенъ кжтъ, напомващъ Французкия кралски домъ.

Животътъ въ Двореца обаче бѣ много тихъ въ онези дни и ние рѣдко напущахме интимния кржгъ на антуража на Княза; но този кржгъ бѣ самъ по себе си достатъчно широкъ, за да дава на всѣко събрание, обѣдъ или вечеря достатъчно общественно значение, вънъ отъ яркото присждствие на Княза, блѣскавитѣ способности на когото за разговоръ бѣха крайно разнообразни, дори когато слизаха до подробно обсжждане на дневното меню, сюжетъ отъ известна важность за този опитенъ гастрономъ. Тъй като никога не бѣхме точни за ядене, азъ често се чудѣхъ на магическитѣ постижения на главния готвачъ. Имаше донейде достатъчна причина да се оправдае тази нередовность въ дворцовия животъ. Частнитѣ планове и грижи нѣмаха значение. По пжтя си за приемнитѣ зали, или за нѣкое скромно представление, вие бихте могли да срещнете по дългитѣ коридори, въ очакване на Княза или на неговитѣ секретари, офицери или чиновници, носѣщи извѣстия за нѣкакъвъ таенъ заговоръ, за заплашително откритие на едно или друго зло, което означаваше за Князя и за неговия щабъ работа за противодействие за презъ цѣлата нощь.

Забавянето на вечерята или безкрайната скука на чакащитѣ гости не смущаваше обитателитѣ на двореца. Даже при нормални обстоятелства. Князъ Фердинандъ очакваше отъ секретаритѣ си да работятъ непрестанно, като имъ даваше насърдчение и много добри съвети какъ да се справятъ съ обширната му кореспонденция. Той постигна забележителни резултати въ много кѫсо време, самъ не си даваше почивка и не искаше да знае за отдихъ.

Неговиятъ частенъ кабинетъ отразяваше неговитѣ методи и фантазии: тукъ винаги бихте намѣрили подбрани и благоуханни цвѣтя, издигащи се надъ купища документи и фотографии на масата на Князя, кѫдето той пишеше или диктуваше съ удивителенъ талантъ. Тукъ той сѫщо приемаше своитѣ министри и четѣше безбройни вестници отъ чужбина, еднакво враждебно настроени както къмъ присѫтствието му въ България, тъй и къмъ новото му отечество и къмъ неговата личность.

Песимистъ по природа, Князътъ, който често казваше, че „очакваше най-лошото и понѣкога намираще най-хубавото“, естественно реагираше на неприятнитѣ статии въ европейската преса, докато бедната му майка ги взимаше съвсемъ присърдце като лични оскърбления. Често отчаяниятъ владетель търсѣше наоколо си предполагаемитѣ автори на оскърбителни статии и неговитѣ подчинени трѣбваше да владѣятъ нервитѣ и чувствителностьта си, за да запазятъ спокойствие и да могатъ отново да спечелятъ довѣрието на господаря си.

Една нощь единъ ревностенъ членъ отъ дворцовия щабъ, полковникъ фонъ Добнеръ, комендатъ на Двореца, попадна въ настроението на активна подозрителность и можехме да го видимъ да крачи по зле освѣтенитѣ коридори съ пъленъ револверъ въ рѫка, протегнатъ за стрелба. Когато минавахме край него, азъ помня погледитѣ му на свирепо недоволство; той бѣ преследванъ отъ сънища на заговори и интриги, а ние бѣхме достатъчно млади, за да се присмиваме на неговата мания за въображаеми злосторници вѫтре въ Двореца.

Полицията и стражата бѣха тъй ревносни за безопасностьта на тѣхния Князъ, че при по-вечето отъ пѫтуванията, които предприемахме съ желѣзница, нѣкой ни предопреждаваше за предстоящата опасность. Това придаваше по-вече пикантность на тѣзи леки екскурзии изъ страната и нищо не нарушаваше доброто ни настроение. Ние се оттеглювахме съ

10046/90

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

министъръ председателя Стамболовъ въ уединенъ вагонъ, да слушаме веселитѣ му разкази за опаснитѣ му бѣгства въ време на революционнитѣ движения противъ турцитѣ: реки, минавани въ дълбока тъмнина предъ лицето на неприятеля, нощи, прекарани въ орлинни гнѣзда, бѣгства и преследвания, които той еднакво е пренебрегвалъ съ сѫщия духъ на независимость, които той сега проявяваше на политическата арена.

Остроумнитѣ разкази на Стамболова веднажъ тъй възбудиха духоветѣ на неговитѣ слушатели, че тѣ всички избухнаха въ пѣсень, а следъ това въ националния танцъ селско хоро, като въ веселбата, всрѣдъ тѣснитѣ граници на министерския вагонъ, вземаше участие и единъ младъ владика. Азъ се забавлявахъ и сѫщо бѣхъ трогната отъ патриотическото настоение на веселящитѣ се. Когато се свършваха пѫтешествията ни, ние се връщахме въ София при всѣкидневнитѣ ни занятия.

Въ деня следъ пристигането си въ София Княгиня Клементина влѣзе въ тѣсни връзки съ военнитѣ и граждански власти, благотворителнитѣ дружества и малката женска група, които тогава съставляваха „Социалното сърдце на София“.

Въ 1887 г. тази историческа българска столица не бѣше въ сѫщность нищо друго, освенъ единъ турски градъ безъ всѣкаква прилика на европейски, съ улици, които трѣбваше да се прокаратъ и кѫщи, които трѣбваше да се построятъ. Стари паметници почти нѣмаше, най-интересната отъ археологично гледище е и до сега старата черква Св. София, построена споредъ преданията отъ една византийска принцеса, за която се предполагаше, че е дала името си на града, който по-рано бѣше известенъ подъ римското название Сердика. Въ време на турското нашествие черквата бѣ обърната въ джамия, следъ това разрушена отъ землетресение. Сега до развалинитѣ на Св. София е построена една черква за българското православно богослужение.

София е разположена въ равнина, заобиколена въ полукрѫгъ съ планини, които предаватъ величие на пейзажа. Градътъ, построенъ въ подножието на горриститѣ склонове на Витоша, се простира на северъ въ степьта, граничеща на хоризонта съ безкрайната балканска верига. На тази височина София благодари освежителния си сухъ и слънчевъ климатъ; една успокоителна атмосфера, особенно презъ есеньта, която винаги произвежда най-разкошното зрелище отъ цвѣтове и увеличава чара на столицата.

Презъ време на пристигането ни въ София обществения животъ не бѣ деятеленъ, тъй като князътъ не бѣше признатъ отъ Великитѣ сили и нѣмаше официални връзки между дипломатическитѣ представители и Двореца. Напримѣръ, италианскиятъ генераленъ консулъ графъ де Соназъ съ най-голѣма предпазливость се решаваше понѣкога да посети баща ми, неговъ съученикъ и приятель, тъй като влизането въ Двореца се считаше за опасно.

Нѣколко месеци по-късно сѫръ Николасъ О'Коноръ, представитель на Великобритания, г-нъ де Бурианъ, австрийски посланникъ и г. г. Даничъ, Рангабе и Болдиманъ, представители на другитѣ балкански държави, бѣха въ чести, макаръ и въ неофициални сношения съ Двореца.

Въ този моментъ политическото положение на България бѣ стигнало най-критическия си периодъ; останалитѣ руски елементи, отчаяни отъ упоритото противодействие на Стамболова, ежедневно издигаха мѫчнотии, които докарваха до крайни мѣрки. Западнитѣ сили, винаги готови още повече да усложнятъ Източния въпросъ, се възползуваха отъ туй положение на нѣщата и нѣкои отидоха до тамъ, да сключватъ договори съ правителството на единъ владетель, който още не бѣше признатъ отъ останала Европа. Австрия и Великобритания не бѣха противъ идеята за една независима България, но не искаха да се компрометиратъ преди Турция, като суверенна държава, да е направила първата крачка. Трѣбва да кажа, че ние въ София не бѣхме никакъ засѣгнати отъ бурята, която вилнѣеше отъ всички страни и че обръщахме малко внимание както на сензационнитѣ събития, тъй и на заплашванията отъ чужбина.

Английскиятъ представитель бѣ най-коректенъ въ отношенията си къмъ Княза, къмъ когото Кралица Виктория се отнасяще съ благоволение. Сѫръ Николасъ О'Коноръ носѣше титлата на дипломатически агентъ и генералъ-консулъ на В.-Британия и неговия тактъ и лично достойнсто му бѣха нуждни, за да се справи съ всички голѣми мѫчнотии на неговата мисия въ България. Той пристигна въ България веднага следъ сватбата си и неговата очарователна жена, една племянница на Норфолкския херцогъ, имаше рѣдко случай да носи разкошнитѣ си примѣни донесени отъ Англия; но нейнитѣ литературни вкусове и голѣмо семейно щастие достатъчно я възнаграждаваха за липсата на блѣсъкъ въ нейния първъ дипломатически постъ. По онова време английската легация се помѣщаваше въ едно здание, много близо до Двореца, принадлежащо на бившия министъръ Бурмовъ, присъединено днесъ къмъ царската резидениня. Единъ прелестенъ приемъ всѣкога ни очакваше тамъ, а леди О'Коноръ всѣка недѣля присѫдствуваше на литургията въ католическата черква при Двореца, въпрѣки всички политически забрани и спънки. Постояненъ гостъ на нейната кѫща бѣ г. Джеймсъ Баучеръ, кореспондентъ на в. „Таймсъ“, който после стана привърженикъ на България въ днитѣ на нейното нещастие, посвети години отъ журналистическата си дейность на балканскитѣ си приятели и спечели вѣчната имъ признателность.

Само преди нѣколко години той умрѣ въ София, като изказа желание да бѫде погребанъ въ околноститѣ на Рилския монастиръ, на когото той особенно се възхищаваше.

Когато най-напредъ срещнахъ г. Баучеръ, неговитѣ статии въ в. „Таймсъ“ вече изглаждаха пѫтя за едно по-ясно разбиране на българскитѣ работи отъ английската публика и нѣмаше липса на добра воля отъ страна на Англия по отношение осиновеното отечество на Князъ Фердинанда. Официално в. „Таймсъ“ пазеше известна резерва въ време на избора на княза. Една характерна забележка: „Вашето поведение бѣ крайно некоректно,“ — скоро бѣ последвана отъ друга по-мека фраза: „ако българитѣ се държатъ добре, Европа ще ги остави на мира“; Баучеръ въ това време знаеше и виждаше достатъчно, за да бѫде въ състояние да твърди въ статиитѣ си, че действително „се държаха добре“, а сѫщо тъй и тѣхния Князъ. Не може обаче, да се твърди, че Европа се държа съвсемъ безпристрастна, — едно качество, което изглежда да липсва отъ аналиитѣ на Балканската история.

Отъ Британската легация можеха да се видятъ очертанията на едно красиво здание, издигнато въ една сѣнчеста градина и вие бихте забелязали неговия противенъ и мраченъ видъ, напомняйки единъ изоставенъ затворъ; заключени врати и спуснати завеси допълваха илюзията. Това бѣ руската легация въ София, жилището на представителя на Царя презъ годинитѣ, които бѣха изтекли между Освободителната война 1878 год. и сръбско-българската война презъ 1885 год., следъ което Русия високомѣрно се оттегли отъ сцената. Изборътъ и пристигането на Князъ Фердинандъ бѣха твърде неприятни за Императора Александъръ III, и той стана странно враждебенъ спрѣмо младата нация, която собствения му баща бѣ освободилъ отъ турско владичество. Така, ние минавахме край мълчаливата кѫща и почнахме да гледаме на нея като на символъ на опасноститѣ, съ които нашия Князъ трѣбваше да се справи. Чувствата, тъй открито проявени отъ Русия въ едно време на нещастия за България, бѣха началото на години отъ неразбирателство между двѣтѣ държави и трѣбва да прибавимъ, че всѣка отъ тѣхъ страдаше отъ последицитѣ.

Френската легация се държеше на страна, германскитѣ представители бѣха нѣколко чиновници, единъ отъ които защищаваше рускитѣ интереси. Ромънитѣ, сърбитѣ и гърцитѣ бѣха по-малко сдържани отъ представителитѣ на повечето отъ Великитѣ сили; австрийския дипломатически агентъ, г-нъ де Бурианъ, бѣ гостоприеменъ както за членоветѣ на княжевската свита, тъй и за членоветѣ на правителството. Човѣкъ съ литературни вкусове и култура, той по-късно стана влиятеленъ въ Австро-Унгарскитѣ политически срѣди. Гръцкиятъ колега на г-нъ де Бурианъ, г-нъ Рангабе, бѣ членъ на известното гръцко семейство съ сѫщото име, а личностьта на г-жа Даничъ украсяваше сръбската легация и други софийски салони. Азъ спомѣнахъ нѣкои отъ тѣхъ, съ които се запознахъ презъ първата зима, която прекарахъ въ България, макаръ че обикновенно бѣхъ заета въ Двореца и рѣдко напущахъ Княгинята. Влиянието на Княгиня Клементина, нейнитѣ приеми и пѫтешествия изъ странита, нейния интересъ въ благотворителнитѣ дѣла много допринасяха да засилятъ положението на Княза въ България.

Нашата първа Коледа въ София бѣ особено приятна: интимното празнуване въ Двореца и подаръцитѣ оказаха найблаготворно влияние на новитѣ поданници на Князъ Фердинанда, повече свикнали съ тежкитѣ борби на живота, отколкото съ благосклонно внимание и любезни дѣла.

ГЛАВА II

БЪЛГАРСКИ РОЗИ И ВИНДЗОРСКИ ПРИЕМИ.

Новата 1888 година започна при благоприятни предзнаменувания; една късна и мека есень изведнажъ се обърна въ най-люта зима. София се събуди една сутринь подъ дебела снѣжна покривка, която бѣ осждена да се задържи за дълго време. Азъ винаги съмъ намирила, че първитѣ снѣжни дни предаватъ чаръ на непозната красота, която става монотонна следъ време. Снѣгътъ простира чудно облѣкло надъ всички предмети, които човѣкъ е свикналъ да вижда; той украсява най-обикновения пейзажъ и не е чудно, че Софийската равнина изглеждаше твърде обширна подъ блестящата покривка.

Княгинята и азъ често се возѣхме изъ околноститѣ съ каляска или шейна подъ ярката слънчева свѣтлина, която изглеждаше да запалва хиляди трептящи огньове върху чистата повърхность, докато внушителното мълчание на самотата бѣ нарушавано само отъ крѣсъка на птицитѣ, които се подслоняваха по клонетѣ на голитѣ дървета, или отъ звуцитѣ на звънчетата на нѣкоя минаваща талига. Извънъ града на цариградското шосе бѣ уредена пързалка и тя скоро стана любимото мѣсто за среща на дипломатическитѣ агенти и на нѣкои отъ дворцовитѣ чиновници. Последнитѣ обаче бѣха рѣдко свободни да вzематъ участие въ тѣзи невинни развлечения, защото въпрѣки строгостьта на ежедневния животъ на владетеля, той знаеше какъ да се заобиколи съ всички тънки нюанси на етикета, отъ който зависи сжществуването на единъ дворъ и който той високо ценѣше.

Външни прояви на власть бѣха особенно нуждни презъ тази първа година и въ тѣхъ Князътъ напълно разкри инстиктивното си умѣние да създава разкошъ и красота. Първиятъ дворцовъ балъ, елегантенъ и блѣскавъ, имаше и трагичната си страна, скрита отъ тълпата гости, която ходѣше съ възхищение изъ салонитѣ, изящно украсени съ изобилни цвѣтя, донесени отъ Виена; гоститѣ танцуваха котильонъ съ подаръци, донесени отъ Парижъ, подъ звуцитѣ на мелодичната музика отъ онова време.

Презъ тази вечерь бѣха арестувани членоветѣ на едно съзаклятие за сваляне правителството на Княза: тѣхниятъваждъ, единъ офицеръ отъ армията, заплати съ живота си за този зловещъ заговоръ. Князътъ внимателно наблюдаваше сцената и показваше съ погледъ на княгиня Клементина, която стоеше до него, всѣки съзаклятникъ. Той добре знаеше чуждата интрига, която бѣ посѣла умраза и предателство въ тѣзи неопитни млади глави.

Другъ пжть, на единъ отъ голѣмитѣ дворцови приеми, между тълпата отъ мжже въ униформи и елегантни дами, която пълнеше ярко освѣтления салонъ, бѣ забелѣзано едно лице, облечено въ живописни селски дрехи. Най-напредъ лакеитѣ, а следъ това и майордомътъ и церемониалмайсторътъ се опитаха да спратъ този неумѣстенъ гость; той бѣ спиранъ на всѣка врата и предумванъ да се оттегли, но отговаряйки просто: „Азъ съмъ поканенъ“ — той храбро си пробиваше пжть отъ стая въ стая всрѣдъ общия ужасъ. Князътъ, винаги на щрекъ, скоро забелѣза смущението; той излѣзе напредъ и скоро позна единъ селски учитель, когото бѣ срѣщалъ презъ едно отъ честитѣ си пжтувания въ сърдцето на страната; той си спомни, че бѣ казалъ на добрия селянинъ да дойде въ Двореца, ако случаятъ го доведе въ София. Всрѣдъ блѣскавото събрание Князътъ му стисна сърдечно ржка и се разговаряше дълго и благосклонно съ него. По такъвъ начинъ селянинътъ доби привилегията на една ауденция, която при всѣкакви други условия би му била сигурно отказана.

По онова време, въ балканскитѣ държави приемитѣ повече приличаха на щастливи неофициални срещи. Политическитѣ мжже, следъ тежки борби едни противъ други въ Народното събрание, продължаваха препирнитѣ си на бала въ най-приятелски духъ, като размѣняха шеги при вечерята, на която тѣ единодушно се наслаждаваха.

Къмъ средата на януарий Князътъ и майка му заминаха за Пловдивъ, кждето Дворътъ остана до 8-и февруарий. Бѣ цѣла наслада да се оставятъ дълбокитѣ снѣгове на София за мекия и слънчевъ климатъ на Южна България, кждето найвече можехме да чувствуваме идването на пролѣтьта. Ние живѣехме въ една стара кжща съ типична градина и дворъ, принадлежащи на Д-ръ Чомаковъ, българинъ, взелъ деятелно участие въ организацията на новото Княжество и създаването на Екзархията въ Цариградъ. Това религиозно учреждание, следъ като осигури свободата на Българската православна черква, се нае съ закрила на българскитѣ малцинства въ Тракия и Македония.

Кжщата, въ която живѣехме, изглеждаше да се е сраснала съ скалата, върху която бѣ построена; тя се издигаше надъ голѣмата и плодородна равнина, презъ която тече река Марица и отъ прозорцитѣ ние можехме да виждаме красивитѣ села, пръснати по низкитѣ склонове на съседнитѣ Родопи всрѣдъ лозя, тютюневи посеви, овощни градини и безчислено разнообразие на богато обработени полета; Кукленъ, Бѣласица, Марково и особенно Дермендере (сега Фердинандово) бѣха между най-живописнитѣ.

Въ града живѣеха извѣстно число български първенци, интелигенция и партийни водачи и една многобройна гръцка колония; турскитѣ елементи се криеха по-вече въ околнитѣ села. Арменцитѣ и евреитѣ се занимаваха съ търговия въ ориенталския пазарь около една хубава стара джамия, която още заема ценъра на града. Въ сѫщность Пловдивъ малко се е измѣнилъ; кривитѣ улици сѫ постлани съ голѣми неправилни камъни, по които сѫ наредени кѫщи съ тайнственъ изгледъ, боядисани бѣло, розово или гълѫбово синьо, все различни, съ горенъ етажъ надвесилъ се надъ долния и малки прозорци често съ решетки, както въ Турция. По онова време човѣкъ винаги можеше де забележи едно сбръчкано старо лице или смѣла малка главичка да надничa презъ отвора на решетката съ желание да разгледа минувача, но правейки го по източенъ маниеръ съ видимо безразличие — една твърде невинна игра, която развличаше женитѣ отъ уединението, на което тѣ бѣха тогава осѫдени; едно робство, което вече не сѫществува. Една католическа черква, въ която служеше единъ италиянски архиепископъ и единъ французки колежъ, основанъ отъ братята асомпционисти спомагаха да предадатъ на Пловдивъ известенъ космополитически видъ.

Колежътъ тогава бѣ разположенъ край Марица, недалечъ отъ хубавитѣ градини на конака, единъ турски дворецъ, въ който живѣеха управителитѣ на Румелия, преди присъединението на тази провинция къмъ България. Ние прекарвахме много часове въ тѣзи градини, които бѣха подъ надзора и грижата на единъ швейцарски директоръ, който бѣ и артистъ и опитенъ естественикъ; той бѣ постигналъ чудесни резултати върху тази богата почва, оплодотворявана отъ Марица и градинитѣ представляваха чудесно разнообразие отъ дървета, цвѣтя и плодове. Правяхме твърде интересни екскурзии въ околностьта на града и Князътъ, чиято страсть къмъ ботаниката почиваше на твърде здрави познания, бѣ въ най-добро настроение, когато изследваше проломитѣ и планинскитѣ склонове за твърде разнообразнитѣ и рѣдки растения, които растѣха въ окрѫга. Презъ време на нашитѣ разходки пешъ или съ кола въ пролѣтнитѣ месеци Князътъ винаги откриваше нѣкое ново съкровище. Той се възхищаваше отъ дивитѣ кичури на ириса, подобни на златни и сини скѫпоценности, израсли въ сивитѣ скали. Той откжсваше и пресаждаше рѣдкитѣ родопски анемони и виоли и най-малкото скално растение можеше да го радва съ часове; ботаническата му градина въ София бързо се обърна въ сбирка отъ българска флора.

Князътъ, който обичаше природата, избираше мѣстности за ловджийски хижи и лѣтни резиденции съ вѣренъ инстинктъ къмъ естествената красота. Въ първитѣ времена на царуването си Князъ Фердинандъ купи „Кричимъ“ въ околностьта на Пловдивъ; единъ залесенъ паркъ, напомнящъ английскитѣ пейзажи, се простираше около кжщата, която той издигна; дивечъ и фазани вирѣеха и се развъждаха подъ неговата опитна грижа, на която сжщо се дължеха птицезаводитѣ, засѣнчени отъ множество глицини и магнолии. Наблизо имаше нѣколко стари монастири и светилища и понѣкога ние срещахме весели процесии отъ селяни на пжть за параклиситѣ, които се гушеха въ равнината. Между пловдивскитѣ монастири съ особенна привлекателность се ползуваше Бачковския. Една прекрасна икона на св. Богородица привличаше благочестиви тълпи въ слабо освѣтлена черква и отъ джгообразната портика погледа падаше върху древната крепость на Асеновци, чиито мъртви срѣдновѣковни стени се очертаваха на тъмно синьото небе. Тази голѣма крепость върху скалистия си връхъ се вижда отъ цѣлата околность.

Колкото и да се наслаждавахме на нашата южна ваканция, скоро бѣ нуждно да се върнемъ въ София за изпълнението на множество обществени и политически задължения.

Посещението на нѣколко видни гости внесе приятно разнообразие въ живота на столицата и рожденния день на Княза на 26 февруарий бѣ случай за блѣскави тържества, предшествувани както винаги отъ военenъ парадъ. Нѣколко седмици по-късно Княгиня Клементина замина за Австрия; азъ я придружихъ до Виена и отъ тамъ пжтувахъ сама до Парижъ, кждето присжтствувахъ на сватбата на сестра си съ поручикъ Таше де Комбъ.

През лѣтото Княгинята се завърна съ мене въ София, а за да изпълнимъ желанието ѝ да посети цѣлата страна, ние веднага започнахме редица пжтувания изъ България.

Най-напредъ посетихме балканския градъ Калоферъ, който се гуши между долинитѣ на Тунджа и Стрема. Той е прекрасно разположенъ и е съ исторически интересъ. Цѣлата околность бѣ разрушена отъ турската армия, когато стана база за военнитѣ усилия за вземане обратно Шипченската позиция; градецътъ Калоферъ, обитаванъ отъ патриотично население, се бори храбро съ турскитѣ войски, пратени да плячкосватъ мѣстностьта. Деньтъ следъ обсадата Калоферъ бѣ кѫтъ тлѣещи развалини и само нѣколко кѫщици бѣха спасени отъ пожара, запаленъ отъ нападателитѣ.

Въ време на нашето посещение, 10 години следъ освобождението, Калоферъ бѣ твърде привлекателенъ съ новитѣ си кѫщи, построени всрѣдъ цвѣтни градини; преобладаваха тъй нареченитѣ народни цвѣтя: карамфили, шебой и босилекъ. Освенъ това градътъ е въ центъра на прочутата „Розова долина“ и розовитѣ храсти, тъй благоухаещи презъ ранното лѣто, се надвесваха смѣло надъ скалистото легло на единъ близъкъ потокъ. Въ Калоферъ ние живѣехме вънъ отъ града, въ единъ старъ женски монастиръ, разположенъ надъ Розовата долина. Нашитѣ стаи бѣха тѣсни келии съ прекрасно изрѣзани тавани и полици, построени по варосанитѣ стени; мобилировката се състоеше отъ единъ нисъкъ крѫгълъ миндеръ, окрасенъ съ мѣстни килими и отъ нѣколко стола съ чудновата форма и съ пъстри възлавници. На края на дългия и тѣсенъ дворъ се издигаше една нова черква, построена върху развалинитѣ на стария параклисъ, разрушенъ отъ пожаръ. Монотонното пѣение на монахинитѣ се прекѫсваше само отъ време на време отъ звъна на камбаната.

Другитѣ градчета въ околностьта на Калоферъ—Хисаря, Карлово, Казанлъкъ иматъ прелестьта на слънчевитѣ южни градове. Тѣ всички принадлежатъ къмъ поетичната „Розова долина“, която дължи своето богатство и слава на производството на розово масло; голѣмъ брой отъ жителитѣ ѝ се занимаватъ съ тази индустрия. Презъ пролѣтьта тѣ приказватъ за рози толкова колкото и за политика! Въ Казанлъкъ, заобиколенъ отъ розови храсти, миризмата на цвѣтята пълни въздуха цѣли километри на далечъ.

Долината е богата съ орѣхови дървета и къмъ прочутия Шипченски проходъ има хубава дъбова гора. Жителитѣ на тази областъ сѫ съ много по-веселъ нравъ, отколкото тѣхнитѣ братя на северъ отъ Балкана; женитѣ носятъ хубави костюми, а червенитѣ пояси на мѫжетѣ даватъ пъстъръ тонъ на селскитѣ събрания. Въ недѣля или при празднуване на нѣкое тържество, селянитѣ се събиратъ на „хоро“, националния танцъ на славянското население на полуострова. То се състои отъ ритмично ходене, като крачкитѣ вървятъ правилно напредъ и назадъ съ сложна двойна стѫпка; всичкн танцьори си даватъ рѫка въ голѣма редица, която понѣкога изглежда безкрайна. Музиката е отъ свирачи на кавалъ и гадуларь, чийто инструменти сѫ подобни на шотландскитѣ гайди; тѣ и двамата следватъ играчитѣ насамъ и нататъкъ, като по нѣкога прекжсватъ мелодията съ остъръ викъ, за да ускорятъ крачкитѣ; нито една дума не се произнася и нито единъ мускулъ не се движи по безучастнитѣ лица на селянитѣ, макаръ по нѣкога танцътъ да трае съ часове.

Следъ посещението на Казанлъкъ, царската група си почина на единъ отъ балканскитѣ проходи, а следъ това, въпрѣки голѣмата горещина, продължихме пжтя си. Дългата върволица отъ нашитѣ старомодни кола привличаха най-живо внимание въ страната и българитѣ ценѣха приключенията, свързани съ тѣзи пжтувания на тѣхния владетель. Азъ се чудѣхъ на издържливостьта на нашитѣ бодри малки коне, на които човѣкъ може да се усланя. Тѣ ми напомняха изваянитѣ каменни релиефи на българскитѣ конници отъ 9 вѣкъ.

Кждето и да отивахме, тълпи се събираха да поздравятъ Княза и майка му и селянитѣ идваха отъ голѣмо разстояние, да се присъединятъ къмъ официалнитѣ приеми.

Азъ винаги си спомнямъ една особенна прекрасна нощь. Ние прекжснахме нашето пжтуване въ Стара-Загора, за да бждемъ приети всредъ лагера на войскитѣ, събрани подъ командата на полковникъ Балкански за лѣтнитѣ маневри. Ние бѣхме гости на армията за презъ нощьта и мжчно е да се опише сърдечностьта на поздравитѣ и ура-та, които ни посрещнаха. Следъ това, тъй като слънцето залезе надъ обширното и плодородно поле, ние присжтствувахме на една внушителна церемония; прибирането на войскитѣ при звуцитѣ на барабани и тръби при свѣтлината на факли, последвано отъ „заря“, една хубава вечерна молитва, изпята въ бавни ритмични тонове отъ войницитѣ, гологлави и тържествени, съзнаващи близостьта на Княза. Азъ винаги съмъ се възхищавала отъ обичая на младата българска армия да пѣе гръмогласно въ хоръ, когато се връща отъ учение въ лагера, или въ казармитѣ, но при случая който описвамъ, гласоветѣ добиваха красота отъ близостьта на отекващитѣ планини. Офицеритѣ отъ гарнизона ни дадоха вечеря въ лагера, следъ това ние се отеглихме въ една палатка, както и нашитѣ хазяи. Княгиня Клементина се приспособяваше къмъ най-обикновени обстановки; азъ сподѣлихъ нейната палатка, до като г-нъ Станчовъ, секретарь на Княза, бѣ винаги съ своя шефъ. При такива пжтувания до нашата уморена и доволна малка група обикновено си пробиваха пжть нѣкои оплаквания отъ нашитѣ чуждестранни слуги; за тѣхъ неудобствата само сжществуваха, до като ние въ всичко откривахме исторически или авантюристиченъ интересъ.

Следъ като минахме презъ Стара-Загора и Нова-Загора, два града отъ равнината, които твърде много бѣха пострадали отъ последната война, ние се запжтихме за Сливенъ и Айтосъ, като най-сетне стигнахме Бургасъ, кждето азъ добихъ първитѣ впечатления отъ Черно-море. Времето бѣше бурно и морето оправда зловещото си име презъ време на пжтуването ни до Варна. Пристанището не сжществуваше по онова време и пристигането ни въ Варна дори бѣ свързано съ малко опасность, тъй като бѣхме принудени да слѣземъ отъ парахода на значително разстояние отъ града и да преминемъ останалата часть на развалнуваната вода въ най-леки и малки лодки.

Помня, че слушахме речи подъ проливенъ дъждъ въ мокри дрехи, обстоятелство, което лиши официалния приемъ отъ всѣкаква прелесть за учавствуващитѣ, но следъ бурята каква приятна изненада бѣ да открием, че сме пристигнали въ най-хубавата часть на България!

Черноморскитѣ брѣгове около Варна се губятъ подъ виещи се лози, овощни дървета и растения, които почти напомнятъ тропическия климатъ, особено при издадената земя на нѣколко километра отъ града, кждето тогава се строеше единъ дворецъ за Княза, който по-късно получи името „Евксиноградъ“.

Когато пристигнахме, имението се състоеше отъ лози и овощни градини, които водятъ къмъ развалинитѣ на единъ старъ православенъ монастиръ съ добре запазенъ параклисъ, надвесенъ надъ морето. Тази чудна стара светиня въ честь на св. Димитрий е построена надъ единъ изворъ, чиито води още извиратъ отъ земята въ центъра на послания съ плочи подъ задъ иконостаса; голѣма лоза виси надъ предверието и отъ нейната сѣнка гледката на морето, заобикалящо отъ всички страни имението, е особенно красива.

Евксиноградъ е прекрасно разположенъ, предимствата на природата сж били засилени отъ работата на способни архитекти и тази царска резиденция се е обърнала въ едно отъ чудесата на Балканския п-овъ. Въ този прелестенъ оазисъ Князътъ и майка му обичаха да забравятъ за малко държавнитѣ отговорности и социални задължения. Княгиня Клементина скоро замина за Франция. Азъ я придружихъ, както винаги, и сждбата реши, че ще видя следующия пжть България въ тежки условия.

Моятъ баща, който бѣ съ Княза отъ първия часъ на опасното му предприятие, не можеше да не почувствува последицитѣ на такава промѣна на животъ и обичай и постепенно здравето му се разтрои. Въ България азъ забелѣзахъ съ тревога, че той често изглеждаше уморенъ, отпадналъ духомъ и загриженъ, изгубилъ всѣкакъвъ интересъ къмъ хората и събитията и даже хуморътъ му нѣкога го напущаше.

Презъ септемврий той отиде на едномесеченъ отпускъ въ Франция и настояваше да събере всички ни въ нашия старъ домъ, като действуваше подъ импулса на едно странно предчувствие, което за жалость трѣбваше да се сбѫдне. Изглежда, че той се е чувствувалъ твърде зле по онова време, но вмѣсто да се грижи за здравето си, той се върна съ мене въ София на 23/10 м. 1888 год. и нѣколко дена по-късно на 30 октомврий, благородния му животъ се прекѫсна внезапно.

Единъ неговъ приятель му отдаде следнята почить въ едно писмо, писано по онова време.

> „Винаги готовъ да напусне този свѣтъ, той посрещна смъртьта безъ страхъ; защото, съ единъ последенъ погледъ той можа да погледне надъ хорскитѣ суети, лѫчезарната свѣтлина, обещана на вѣрующитѣ. Името му не само ще бѫде вписано въ аналийтѣ на българската история, но ще бѫде ценено и въ нашата, като единъ отъ почитанитѣ синове на Савоя".

Всичкитѣ подробности, които последваха това трагично събитие, значеха тъй много за мене, че не желая да ги излагамъ предъ ония, за които тѣ естественно не ще бѫдатъ интересни, но искамъ да спомена, че Князъ Фердинандъ бѣ искренно засегнатъ отъ загубата на този довѣренъ приятель, на когото винаги е гледалъ като на мѫдъръ съветникъ, чиято опитность можеше да бѫде отъ голѣма стойность за него презъ време на царуването му. Баща ми бѣше замѣстенъ въ сѫщата длъжность отъ другъ французинъ, графъ Амеде де Форасъ, отъ старо аристократическо семейство отъ сѫщата провинция Савоя, единъ привлекателенъ мѫжъ, високо културенъ и вещъ по всички въпроси отъ историческо и археологическо значение. Той бѣ достоенъ синъ на единъ старъ и знаменитъ родъ.

Презъ това време княжество България правеше на външния свѣтъ най-благоприятно впечатление на редъ и мѫдрость, твърде трудно да се запазятъ всрѣдъ толкозъ пречки, които възникваха отъ всички страни. Между много други азъ си спомнямъ отстраняването на българския митрополитъ Климентъ, замесенъ въ чужди интриги, осѫждането на руския майоръ Набоковъ, обвиненъ че организиралъ заговоръ съ други офицери и малко по-късно подобна присѫда надъ майоръ Паница. Изглеждаше, че всички съседни сили си бѣха дали дума да създаватъ интриги, засада и предизвикателство, съ цель да напакостятъ на България.

Самата Австрия скоро щѣше да достави сценировката за една отъ голѣмитѣ драми на сегашни времена: мистериозната смърть на ерцхерцога Рудолфъ, синъ и наследникъ на Императоръ Францъ Йосифъ въ Маерлингъ (до Виена) на 30 януарий 1889 год. при особенно трагични обстоятелства, чиято истинска причина не се узна. Името на прекрасната Мария Вечера бѣ естественно свързано съ това мрачно събитие, тъй като младата жена бѣ взела участие въ приема, който бѣ последванъ отъ нейната смърть и отъ тази на принца, считана отъ нѣкой за самоубийство, отъ други за убийство. Княгиня Клементина, която бѣ горещо привързана къмъ нещастната майка на ерцхерцога, отпѫтува съ мене за Виена, кѫдето ние бѣхме посрещнати въ Кобурския дворецъ отъ Князъ Филипъ Саксъ Кобурски, най-стариятъ синъ на княгиня Клементина, който е билъ съ ерцхерцога презъ последния день на живота му. Докато сѫ били въ замъка Маерлингъ презъ време на ловъ, кѫдето той и графъ Хойосъ сѫ били едничкитѣ придружници на ерцхерцога, Мария Вечера се явила неочаквано и тѣ сѫ вечеряли и прекарали вечерьта заедно. Тѣ сѫ били забавлявани отъ чудноватото свирене, подражание на птича пѣсень отъ единъ виенски кочиашъ; ерцхерцогътъ, който бѣ дълбоко увлеченъ въ орнитологията, бѣ особенно очарованъ.

До този моментъ картината е ясна въ всичкитѣ си черти, но отъ тогава свѣтлината изчезва и останалата часть отъ тази трагична нощь е обгърната съ непроницаема мистерия. Князъ Филипъ бѣ извиканъ отъ Императора и му бѣ забранено да разкрие всѣкакви подробности, отнасящи се до трагедията; Князътъ запази пълно мълчание по този въпросъ.

Ние заварихме Виена въ трауръ, окичена съ черни знамена. Дворецътъ изглеждаше по-мраченъ отъ всѣкога. Въ Хофбургъ ми бѣ дадено едно мѣсто въ трибуната на императорския параклисъ и отъ тамъ азъ можехъ да наблюдавамъ чертитѣ на нещастния ерц-херцогъ. Той бѣ жертва на нежното си сърдце и на неумолимитѣ закони на етикета, който винаги се е намѣсвалъ въ свободата на неговитѣ идеи; неговитѣ чувства и вкусове бѣха въ противоречие съ задълженията, за които той бѣ роденъ.

Главата му бѣ превързана, да се прикриятъ ранитѣ; челото му бѣ покрито, но лицето му бѣ спокойно и не показваше следа отъ борба. Съ едно разпятие на гърдитѣ си, обсипанъ съ скѫпи цвѣтя, покойниятъ принцъ приличаше на рицарь, падналъ за своята дама.

Дългитѣ коридори на двореца имаха мраченъ видъ съ развѣващитѣ се драперии и сѣнкитѣ, които минаваха край тѣхъ, бѣха два реда върволица отъ черни анонимни фигури. Въ една слабо освѣтлена стая стоеше Императрицата, една статуя на скръбьта, висока и строга. Ние бѣхме допуснати да ѝ цѣлунемъ ржка, което сторихме съ дълбоко уважение и състрадание.

Погребалниятъ обрядъ въ старата черква на капуцинитѣ бѣ много тържественъ. Въ подземието сж погребани сто и четиридесеть члена на Хабсбургското семейство, единадесеть императори, четиринадесеть императрици, кральтъ на Римъ — легендарниятъ втори Наполеонъ, върху чийто гробъ млади обожатели още слагатъ виолетки; кралици, ерцхерцози, ерцхерцогини, князе, всички лежатъ тукъ. Какво ще стане съ всички тѣзи гробове сега, когато могжщата Австрийска империя е превърната отъ преврати и революции въ една малка планинска страна съ езера и гори, длъжна да се осланя за препитанието си отъ туристи и музикални тържества? Въ онези далечни зимни дни отъ 1889 год. никакви сѣнки не помрачаваха нейния кржгозоръ и нѣмаше мѣсто за такива предсказания. Азъ помня, че напуснахъ Виена дълбоко трогната отъ забележителната личность на Императрица Елизавета, която трѣбваше да загине при такива трагични обстоятелства отъ смъртния ударъ на ножа на единъ лудъ край Женевското езеро. Императрицата бѣ хубава и даровита, но изглеждаше, че нѣкой зълъ гений я бѣ проклелъ отъ детинство; баварка по рождение, тя принадлежеше на Вителсбахския домъ, винаги обречена да търпи най-страшнитѣ нещастия. Следъ смъртьта на сина си, Императрицата пжтуваше сама съ скръбьта си по цѣлия свѣтъ, безъ да намѣри утеха и покой. И азъ не мога си представи по-трогателна фигура отъ тази царска странница, меланхоличния духъ на която още изглежда да навестява Шонбрунския дворецъ, както и градинитѣ на Корфу и горитѣ на Капъ Мартенъ, кждето тя тъй често е блуждаела и плакала.

Когато се върнахме въ България отъ Виена, ние водѣхме сжщия животъ, както по-рано въ София, съ кратки пребивания въ Пловдивъ и други градове Азъ имахъ щастието да бжда изпратена съ мисия до Цариградъ презъ първата седмица на пролѣтьта, когато всички юдевски дървета цъвтѣха край старитѣ стени и сини зюмбюли се продаваха по всички кюшета на улицитѣ. Тогава Цариградъ бѣше още истинския турски Стамбулъ и неговата красота не бѣ помрачена отъ многобройнитѣ войни и окупации, които преобърнаха града на религиознитѣ блѣнове и исторически спомени въ международни казарми. Азъ бѣхъ не по-малко възхитена отъ джамиитѣ, дворцитѣ, стария Сарай и пазаритѣ, отколкото отъ прекрасното мѣстоположение на този градъ-пазитель на Изтока.

При залѣзъ слънце, когато населенитѣ брѣгове изглеждаха като да блещятъ въ златиститѣ свѣтлини и морето е смесь отъ цвѣтове, човѣкъ добре може да разбере могѫщия чаръ и да чуе неопредѣлениятъ викъ на единъ градъ, тъй богато надаренъ отъ природата, както и овѣковѣченъ отъ историята.

Княгиня Клементина скоро напустна София за Западна Европа и азъ я предружихъ до Фиюме, едно скромно унгарско пристанище, което тогава не се радваше на шумната слава, която е спечелило чрезъ общитѣ амбиции на две нации. Ние живѣхме въ една вила, пренадлежаща на дъщерята на княгиня Клементина, ерцхерцогиня Клотилда, женена за унгарския ерцхерцогъ Палатинъ Йосифъ Унгарски. Тамъ бѣ събрано тѣхното семейство, което скоро трѣбваше да се разпръсне. Най-малдата имъ дъщеря, ерцхерцогинята Маргарита, щѣше по това време да се жени за принцъ Албертъ Турнъ и Таксисъ, докато най-голѣмата, нѣколко години по-късно, стана жена на Орлеанския херцогъ. Отъ двамата имъ синове, единиятъ бѣ осѫденъ да загине при единъ фаталенъ инцидентъ, а другиятъ, който се ожени за една баварска принцеса, е сега глава на унгарския клонъ на Палатинитѣ. Въ красивата вила, разположена надъ Фиюме срѣдъ разкошна градина, ние водѣхме скроменъ семеенъ животъ, безъ да бѫде лишенъ отъ интереси. Пролѣтьта увеличаваше красотата на мѣстностьта и празднуването на великденскитѣ тържества споредъ мѣстния обичай ни даде случай да се възхищаваме отъ селския религиозенъ духъ на този юженъ народъ. Азъ не съмъ забравила екскурзиитѣ до старата черква, построена върху една висока могилка до Абация, до острова Велиа, гъсто покригъ съ розови цикламени, до Св. Мария отъ Терзато, всички тѣзи прелестни мѣстности край гладкото и блѣстящо синьо море, което североисточния вѣтъръ нѣкога обръщаше въ една кипяща и трагична стихия.

Ние напустнахе Фиуме за Парижъ, отъ кѫдето азъ продължихъ за Нормандия, да прекарамъ нѣколко дена при най-голѣмата ми сестра, виконтеса Доанелъ. Когато се върнахъ на службата си въ Парижъ, сезонътъ бѣ въ своя разгаръ, а княгиня Клементина, заета въ посещение на приятели и роднини, между които на първо мѣсто бѣха нейнитѣ братя.

Тѣзи синове на Луи-Филипъ, херцогъ де Немюръ, принцъ де Жуанвилъ, херцогъ д'Омалъ и херцогъ де Монпансие, макаръ вече не въ първата си младость, бѣха деятелни и енергични мѫже, съ блѣстящъ умъ и добре запознати съ всички клонове на модерната култура; високи и красиви, тѣ бѣха типични представители на древната благородна раса, на която принадлежеха. Немурскиятъ херцогъ бѣше винаги на конь и бѣ най-добриятъ отъ познатитѣ ездачи срѣдъ Булонския лѣсъ. Омалскиятъ Херцогъ се занимаваше съ научни изследвания, съ езда и ловъ и личенъ надзоръ надъ прекрасния си домъ въ Шантили, подобенъ на музей и когото щѣше да завещае на Французката академия. Азъ прекарахъ тамъ много щастливи дни презъ месецъ май 1889 г., като се наслаждавахъ на очарователната атмосфера, която царуваше въ този домъ и скромностьта на семейнитѣ събрания, при които принцъ де Жуанвилъ често се впущаше въ духовити насмѣшки за смѣтка на новото княжество на племенника си Фердинанда, при трогателното негодувание на Княгиня Клементина. Омалскиятъ херцогъ внасяше по-сериозенъ тонъ, като ни разправяше за своитѣ минали приключения въ Алжиръ и ни напомняше исторически събития. Азъ сжщо обичахъ да го слушамъ да се разговаря съ членове отъ Академията и хора на науката, които често го посещаваха въ Шантили и да чувамъ описанията му на многобройнитѣ съкровища на изкуствата, между които живѣехме. Прекрасната обстановка на този прочутъ дворецъ на принцоветѣ Конде, разположенъ въ срѣдата на обширни гори, като че ли увеличаваше стойностьта на тѣзи духовни удоволствия, които разнообразявахме като отивахме на коннитѣ състезания въ Шантили. Присжтствуваше и другъ членъ на семейството на Княгиня Клементина, снахата на Немурскиятъ Херцогъ, Херцогиня Алансонъ, осждена, както сестра си Императрица Елисавета, да умре при най-трагични обстоятелства. Тя загина презъ време на единъ пожаръ, който унищожи благотворителния пазаръ въ Парижъ, нѣколко години по-късно. Но по това време тя придружаваше чича си на сребърната сватба на контъ де Пари, за които тържества и Княгиня Клементина, която както винаги придружавахъ, замина за Кингстонъ въ Англия. Comte de Paris, който тогава представляваше Французкия кралски домъ, като синъ на последния наследникъ на Луи-Филипъ, бѣ осжденъ на изгнание съ специаленъ декретъ на Френската република презъ 1886 година. Отъ тогава той живѣеше на гостоприемната земя на Великобритания, винаги предана и любезна къмъ кралски бѣжанци, въ имението „Шинъ“, въ близко съседство съ Лондонъ. Въ тази мѣстность на 30 май 1889 г. се събраха всички членове на Французкия Кралски дворъ и многобройни французки и английски приятели, да взематъ участие въ отпразднуването на 25 годишнината отъ сватбата на Графа и Графинята. Следъ литургията, която се отслужи въ Кингстонъ, имаше голѣмъ приемъ, на който дойде бждещата Кралица Александра съ Португалската Кралица Амалия и Херцогиня де Аоста, чиито сестри, принцеситѣ Изабела и Луиза, сѫщо бѣха тамъ. На това внушително събрание присѫтствуваше Орлеанския херцогъ, херцогъ Шартръ и много други знаменити лица, както и представителитѣ на знатнитѣ французки и английски семейства, които бѣха пожелали да укажатъ почитъ и уважение на изгонения Князъ. Тия тържества не бѣха лишени отъ тѫга, което бѣ естествено; въпрѣки приятелската атмосфера, бѣ невъзможно за принца да не чувствува горчивината на изгнанието. Празднуването на семейнитѣ тържества на чуждестранна земя, колкото и гостоприемна, винаги припомня старитѣ спомени и оживява тѫгитѣ. Но моитѣ лични впечатления отъ това празденство представляватъ една картина отъ семейно щастие на едно кралско семейство, което съединяваше въ себе си качествата на добродетель, красота и младость.

Отъ Шинъ Княгиня Клементина продължи за Виндзоръ по покана на знаменитата си братовчедка Кралица Виктория. Азъ бѣхъ много горда, че ще срещна прочутата Кралица и още помня всѣка подробность отъ посещението, което ми направи такова дълбоко впечатление. Виндзорскиятъ замъкъ — резиденцията на британскитѣ владетели, основанъ отъ Вилхелмъ Завоеватель, е билъ уголѣмяванъ и разхубавяванъ отъ всѣки единъ отъ наследницитѣ му и съдържа много богати съкровища на изкуствата. Освенъ това, той е величествено разположенъ и отъ масивната кръгла кула гледката на парка, заобиколенъ отъ три страни отъ рѣка Темза и долината, е великолепенъ. Официалнитѣ апартаменти, подновени презъ последния вѣкъ, сѫ окрасени съ картини отъ Рембрандъ, Ванъ Дайкъ и много други. Въ една кръгла зала азъ бѣхъ представена на Кралица Виктория, която бѣ придружена отъ свитата си и заобиколена отъ дъщеря си Княгиня Луиза, маркиза и маркизъ де Лорнъ, сетнешния дукъ Аргайлъ и Князъ Хенрихъ Батембергъ. Княгиня Беатрисъ Батембергъ, най-младата дъщеря на Кралицата, не присѫтствуваше. Тя току що бѣ родила синъ.

Следъ като Кралицата поздрави Княгиня Клементина, Нейно Величество я помоли да ѝ представи придворната ѝ дама и нейния аташе, който сега бѣ Графъ Робертъ де Бурбулонъ. Азъ нивга нѣма да забравя разочарования видъ на Кралицата, когато ѝ казаха, че ние, двамата, сме французи! Знаейки, че Княгинята пристигна отъ България, Кралицата, по всѣка вѣроятность, се е надѣвала да я види придружена отъ единъ или двама представители отъ тази непозната раса, която току що бѣ приета въ голѣмото европейско семейство, бѣ привлѣкла вниманието на Гладстонъ и бѣ причина за всички размирици на Изтока. Вечерята веднага бѣ поднесена; помня, че азъ едва можахъ да ямъ, тъй бѣхъ увлѣчена отъ интереснитѣ хора, които ме окръжаваха; но азъ още вѣрвамъ, че графътъ и азъ държахме честьта на тази покана на кралската трапеза само на любопитството, събудено отъ нашия предполагаемъ български произходъ. Цѣлия следующъ день прекарахме въ Виндзоръ, гдето посетихме замъка и неговитѣ околности. Княгиня Клементина особено се заинтересува отъ величествения параклисъ св. Георги, който съдържа креслата на рицаритѣ на Жартиера и гробоветѣ на нѣколко крале и князе отъ царска кръвь.

Кралицата винаги е показвала особено внимание къмъ България. Женитбата на обичната ѝ дъщеря, принцеса Беатрисъ съ Князъ Хенрихъ Батембергъ я привлѣче къмъ брата му, хубавия и нещастенъ Князъ Александъръ Батембергъ, първиятъ Български Князъ. Рускитѣ интриги, които бѣха принудили Князъ Александра да абдикира, само засилиха неблагоприятното мнение на Кралицата за руската политика. Нейнитѣ възгледи се сподѣляха отъ маркизъ Солсбъри, който почна да проявява известенъ интересъ къмъ източнитѣ християни, измъчвани отъ турцитѣ и заслужили покровителство, което неговиятъ предшественикъ, Лордъ Биконсфилдъ, винаги имъ го е отказвалъ. Следъ заминаването на Князъ Александъра и възцаряването на Князъ Фердинанда, Кралицата продължаваше да проявява симпатиитѣ къмъ българския народъ и Княгиня Клементина бѣ доволна, че можа да изкаже признателностьта си презъ време на посещението си въ Виндзоръ.

Бѣ твърде интересно да се наблюдаватъ тѣзи две братовчедки, които се разговаряха безукоризнено на френски езикъ. И двѣтѣ притежаваха морална сила, каквато днесъ рѣдко срѣщаме: силно чувство за дългъ, висока интелигентность, ясна представа за политическитѣ събития; и двѣтѣ възхитителни въ вдовството и майчинството си, се застъпваха за своитѣ принципи съ голѣма настойчивость. Тѣ знаеха какъ да съчетаватъ една почти воинствена енергия съ царско благородство и мисъль, макаръ че тѣхнитѣ постижения да сѫ били тъй различни, азъ не можахъ да не намѣря известна прилика въ тѣхнитѣ разбирания за живота. Княгиня Клементина сѫщо дължеше голѣма признателность на Кралица Виктория за любезностьта, която владетелката на В. Британия бѣ оказала, като бѣ приела и покровителствувала Краль Луи-Филипъ, Кралица Амелия и всички Орлански принцове, изгонени отъ Франция. Тържествата на Шинъ сѫ били най-живо възпоменание за минали тегла, излѣкувани отъ времето и отъ любезностьта на английското гостоприемство.

Въ времето на нашата визита въ Виндзоръ, Кралица Виктория, въпрѣки напредналата си възрасть и малкия си ръстъ, не можеше да не направи силно впечатление на събеседника си; следъ единъ животъ на тежъкъ трудъ, голѣми отговорности и семейно щастие, разнебитено отъ ранната загуба, нейнитѣ старини изглеждаха чудно спокойни въ свѣтлината на голѣмия ореолъ отъ слава; защото Кралицата бѣ довела страната си до най-високата точка на благоденствие, поддържайки и развивайки чувство на сигурность, което позволи на британската нация да се радва на всички предимства на величието си въ спокойната самоувереность, вдъхната отъ пълната безопасность. Кралицата имаше пълно право да се гордѣе съ тѣзи резултати, за които тя твърде много допринесе съ личното си ръководене на общественитѣ работи. Струваше ми се, че напредналата ѝ възрасть служеше само да се потвърди още повече силата на характера ѝ предъ членоветѣ на нейното семейство и предъ министритѣ ѝ.

Тайната отъ постоянно увеличаващия ѝ се престижъ въ Англия може да се намѣри въ следнитѣ думи на нейния биографъ, Литонъ Страчей: „Тя доказа, че притежава една отъ най-характернитѣ черти на своята раса: настойчива жизнеспособность“. Азъ съмъ твърде благодарна, че съмъ била близо до такава голѣма личность въ импозантната обстановка на Виндзорския замъкъ, кѫдето блѣсъка на славата на нейнитѣ прадѣди бѣ увеличена отъ чародейната скромность и високо достоинство на тази благородна Кралица.

ГЛАВА III.

ПЪРВИТѢ СТѪПКИ НА БЪЛГАРИЯ

Княгиня Клементина напусна Лондонъ за Парижъ и следъ като прекара нѣколко дена въ Шантили, ние продължихме за Мюнхенъ да посетимъ по-младата ѝ дъщеря, женена за Баварския Херцогъ Максимилиянъ, чичо на Белгийската Кралица Елисавета. Тя живѣеше тогава въ замъка Бидерщайнъ, като се радваше на единъ тихъ, но приятенъ животъ въ близко съседство съ многобройнитѣ съкровища на изкуството въ Мюнхенъ. Ние следъ това се спрѣхме въ Виена и продължихме пѫтя си за София, придружени отъ най-стария ми братъ, Графъ Енаръ де Грено, който бѣ назначенъ отъ Князъ Фердинанда за шамбелланъ при Софийския дворъ.

Когато се върнахме въ България Княгиня Клементина, която винаги се стремѣше да опознае добре страната и да опрѣсни благотворното си влияние върху жителитѣ на провинцията, като съ това допринасяше за популярностьта на сина си, почна нова серия отъ пѫтувания изъ страната, заедно съ Князъ Фердинанда, най-интересната отъ които бѣше посещението на Търново и неговата околность. Тази древна столица на Българското царство съчетава привилегиитѣ на едно живописно мѣстоположение съ богатство отъ исторически спомени. Построенъ върху редица стръмни скали, които се издигатъ като стена отъ дълбочината на рѣката, Търново се ползува съ величественъ изгледъ надъ многобройнитѣ извивки на Янтра и надъ съседнитѣ височини. Кѫщитѣ, групирани край тѣснитѣ улици, правятъ впечатление, като че ли сѫ построени една върху друга и почти съвсемъ скриватъ скалиститѣ склонове; нѣкои отъ балконитѣ буквално се надвесватъ надъ пропастьта.

Търново се слави, че е билъ столица на българскитѣ царе отъ края на дванадесетия вѣкъ и презъ време на най-голѣмата слава и благоденствие на Царството. Тамъ още се намиратъ нѣколко прочути развалини отъ това време, като черквата св. Петъръ и Павелъ и черквата св. Димитъръ, кѫдето първиятъ Царь отъ династията на Асеновци бѣ коронясанъ отъ патриархъ Иванъ. Единъ отъ хълмоветѣ, на които Търново е построенъ, носи името Хисаря, или Царевецъ, въ паметь на предишния царски дворецъ, основитѣ на когото още се виждатъ. Срещу този хълмъ на другата страна на рѣката си издига скалата Трапезица, която въ миналото бѣ съединена чрезъ мостъ съ черквата св. Четиридесеть мѫченици, най-древното светилище на Търново следъ метрополията. Черквата св. Четиридесеть мѫченици е добре запазена и съдържа нѣколко надписи, отнасящи се до царетѣ на прочутата династия Асеновци.

Следъ кѫсо посещение, пѫтувайки както винаги въ нашитѣ ярко украсени файтони, ние напуснахме Търново, този пѫть по Русенското шосе, по което ние пѫтувахме само кѫсо време, докато стигнахме до близкия Преображенски монастиръ, единъ отъ най-богатитѣ въ България, разположенъ на почти непристѫпно мѣсто, кѫдето стигнахме, като се катерихме по една планинска пѫтека при най-трудни условия. Но ние се видѣхме напълно възнаградени, когато пристигнахме въ монастиря, като открихме, че българскитѣ монаси наистина притежаватъ способностьта да намиратъ винаги най-хубавитѣ мѣста, за да установятъ жилищата си. Този монастиръ, разположенъ въ срѣдата на единъ планински пейсажъ, е построенъ върху една скала отъ гранитъ, която се издига надъ рѣката въ права отвѣсна линия до голѣма височина, до като склонътъ между рѣката и жилището е покритъ съ гѫсти липи и акации, които пълнятъ долината съ благоухание на цѣли километри наоколо.

Монастирътъ се състои отъ две черкви и самото здание, обитавано отъ калугеритѣ и гоститѣ, съ скромни варосани килии и стаи, подобни на тѣзи, които бѣхъ посетила въ Калоферъ. Единъ чардакъ раздѣля монастиря на две части и открива чудесна гледка на долината. Азъ нивга нѣма да забравя първия ми погледъ отъ неговата балюстрада, окрасена съ рѣзба. Срещу мене на другия край на рѣката азъ можахъ да видя единъ другъ монастиръ, св. Троица, съ неговитѣ бѣли стени върху тъменъ фондъ. На дѣсно ясно се виждаше малка часть отъ градъ Търново, до като на лѣва предъ тъмнината се издигатъ грамадни скали, които представляватъ ярѣкъ контрасъ съ зеленитѣ гори, разположени въ подножието имъ. Дворътъ прекара нѣколко дена въ Преображенския монастиръ; бѣ очарователно да се изучава околностьта и да се правятъ чести посещения изъ срѣдновѣковнитѣ съкровища на Търново. Князъ Фердинандъ, винаги голѣмъ почитатель на историята, бѣ първиятъ, който насърдчи напредъка на археологията въ България, като даваше подкрепата си за разкопки, които обогатиха българскитѣ музеи. Колкото се отнася до Княгиня Клементина, тя често посещаваше старитѣ семейства, които още живѣятъ въ Търново и бѣ очарована отъ скромностьта на живота имъ и патриархалнитѣ имъ традиции, до като тѣ, отъ своя страна, твърде много ценѣха интереса й спрѣмо тѣхъ.

Колкото се отнася до мене, азъ току що разрешихъ една голѣма задача, като се съгласихъ да се омѫжа за шефа на политическия кабинетъ на Княза, Дим. Станчовъ, за когото вече говорихъ и за когото бѣхъ вече сгодена отъ нѣколко месеци насамъ. Малко мислѣхъ, когато пристигнахъ въ България, че сѫдбата е решила завинаги да ме свърже съ тази страна. Когато тайниятъ ми годежъ бѣ оповестенъ на французкитѣ ми роднини, той причини изненада, граничеща съ безпокойство. Да се установя въ такава далечна страна съ непознатъ езикъ и чужди нрави, да рискувамъ всевъзможни опастности, които тъй наречения непостояненъ и незаслужаващъ довѣрие славянски темпераментъ можеше да крие и за мене, имъ се струваше лудость отъ моя страна. Но азъ не обърнахъ никакво внимание на тѣзи имъ забележки, тъй като цѣла една година грижливо бѣхъ изучила характера на моя годеникъ, на семейството му и на предшественицитѣ му. Дим. Станчовъ бѣ получилъ въ Терзианумъ (Виенската академия) едно възпитание, подобно на възпитанието въ английскитѣ училища. Честьта бѣ основния камъкъ на това училище, въ което бѣха приети само ученици, които принадлежаха къмъ най-добритѣ семейства на Австро-Ун арската империя. Строги правила придаваха на възпитаницитѣ на Терзианумъ характеръ, достоинство и знатость, които ми направиха впечатление, щомъ влѣзохъ въ контактъ съ младия секретарь на Княза. Атмосферата на Виена въ това далечно време бѣ тъй характерна, че тя изпълваше за дълго време всички тѣзи, които я дишаха, съ дълбока почить къмъ монархията и всички аристократически учреждения, като вдъхваше на младостьта голѣмо уважение къмъ старостьта и високото положение. Освенъ това, тя водѣше къмъ приятелски отношения спрѣмо другитѣ хора. Пословичнитѣ виенски файтонжии, които отгатваха тайнитѣ намѣрения на ония, които возѣха съ движението на ритмично бѣгащитѣ коне, бѣха типични съ своето уважение за благородното и изящното. Често употрѣбяваха обращението „Господинъ графе“, макаръ че този, къмъ когото се обръщаха, да нѣмаше титла; и когато случайно имъ се отговаряше: „Азъ не съмъ графъ“, добритѣ виенчани изглеждаха учудени и отговаряха: „Нѣма нищо, господинъ графе“.

Азъ напуснахъ България въ края на юлий, да прекарамъ нѣколко седмици въ Сенъ-Морицъ съ брата си, когато внезапно се научихъ единъ день, че годежътъ ми е билъ официално обявенъ отъ Князъ Фердинанда въ присѫтствието на

Княгиня Клементина при една вечеря, на която бѣ поканилъ нѣколко видни столичани. На края на вечерята Князътъ тържествено произнесълъ тѣзи слова: „Въ силата на моята върховна власть и въ изпълнение последната воля и завещание на моя вѣренъ служитель и незабравимъ приятель, графъ Александъръ де Грено де Сенъ Кристофъ, Хофъ маршалъ, азъ обявявамъ за сгодени Анна Александровна де Сенъ Кристофъ, графиня де Грено, придворна дама на Нейно Царско Височество Княгинята, моята майка и моятъ придворенъ Димитъръ Станчовъ — докторъ по правото, шефъ на политическата ми канцелария. Азъ призовавамъ Божията милость на този съюзъ, който е особено скѫпъ за моето сърдце като владетель и азъ пия за здравето на сгодената двойка“. Това съобщение въ стила на Людвикъ XIV не хареса много на българската публика, която въ своята естествена простота намѣри, че се дава премного тежесть и блѣсъкъ на едно събитие отъ относителна важность. Но Князътъ обичаше голѣмитѣ жестове и въ този случай той направи единъ, който отговаряше на неговитѣ чувства.

Новината за тази почить, отдадена на моя годежъ, ме завари въ странство. Следъ като стояхъ въ Виена, Сенъ-Морицъ и въ родната ми Савоя, азъ се върнахъ въ Австрия, кѫдето Княгиня Клементина ме посрещна съ майчинска любезность въ двореца си Ебенталъ. Моята сватба стана въ параклиса на замъка, на 17 августъ 1889 г., а православната церемония се извърши сѫщия день въ българската легация въ Виена. Моитѣ свидетели бѣха принцъ Августъ Саксъ Кобуръ Готски, вториятъ синъ на Княгиня Клементина и братъ ми графъ де Грено, а свидетелитѣ на мѫжа ми бѣха Графъ Амеде де Форасъ и г-нъ Начевичъ, българскиятъ пълномощенъ министъръ при Австрийския дворъ, единъ виденъ български държавникъ.

Чарътъ на малкия параклисъ въ Ебенталъ, обкиченъ съ цвѣтя, липсата на разкошъ и на много хора и присѫтствието на малка група приятели спомогнаха, щото сватбата ми да се проникне съ този домашенъ духъ, който отговаряше на моя вкусъ; тази тиха и набожна тържественость бѣ предвестие на твърде щастливъ семеенъ животъ. Княгиня Клементина, която имаше обичай да казва, че моята сватба ѝ напомняше нейната, тъй като и въ двата случая бѣ превърнала една французойка въ чужденка, ми даде ново доказателство за нейната мѫдра обичь, като ми прочете писменитѣ съвети, които ѝ бѣха отправени при сѫщия случай отъ нейната майка, Кралица Мария-Амалия. Азъ никога не съмъ забравила тѣзи принципи, които прекрасно отговаряха на новото ми сѫществувание и често сѫ ми помагали да избера правия пѫть предъ събитията и изненадитѣ на живота. Мѫжътъ ми и азъ веднага тръгнахме за едно кѫсо пѫтешествие, при което ние посетихме Франция, Белгия и Холандия, спирайки се на връщане, за да посетимъ многобройнитѣ ми италиянски роднини, които приеха мѫжа ми най-сърдечно.

При завръщането ми въ София ние се настанихме въ една кѫща, присъединена къмъ Двореца, кѫдето прекарахме първитѣ години на семейния ни животъ. Азъ запазихъ положението си на придворна дама на Княгинята и скоро трѣбваше отново да поема длъжностьта си; презъ това време азъ получихъ отъ нея следното писмо, писано на 28 ноемврий, скоро следъ рождения ѝ день и донесено ми отъ Ебенталъ отъ мѫжа ми, който отсѫтствуваше отъ София поради нѣкаква политическа мисия:

„Макаръ че съмъ повѣрила моето послание до Васъ на съпруга Ви, азъ мисля, мила Анна, лично да Ви благодаря за добритѣ Ви пожелания, молитвитѣ Ви и Вашето предано и твърде мило писмо. Г-нъ Станчовъ ще Ви разкаже всичкитѣ подробности на тържеството, което ние празднуваме тукъ на 23-й; присѫтствуваха всичкитѣ ми деца и внуци, но при все това азъ дълбоко чувствувамъ отсѫтствието на милия ми български синъ. Цвѣтята Ви бѣха прелестни: туберози, орхидеи и градински люлякъ пълнѣха салона. Азъ получихъ множество предани писма отъ България. Ще се върнемъ въ Виена следъ два дена; тукъ всичко е покрито съ снѣгъ и азъ мисля, че ще замина за София въ най-скоро време.

Затова довиждане и най-сърдечни изрази на приятелство.

Вашата предана Клементина"

Това писмо е едно отъ многото, които доказватъ, че интереситѣ на дъщерята на Луи Филипъ единствено бѣха съсрѣдоточени върху България. Князътъ, отъ своя страна, винаги оплакваше отсѫтствието на майка си отъ София, кѫдето нейната близость изглежда, че му даваше чувство на по-голѣма сигурность; освенъ това, той бѣ свикналъ да се съветва съ нея по всѣки трънливъ въпросъ и нови такива възникваха често.

Сигурностьта на Князъ Фердинандовия престолъ все още бѣ заплашвана отъ всички страни; поради упоритостьта на Руския царь, нито една отъ Великитѣ сили не бѣ се осмѣлила да признае владетеля на България. За това Князътъ бѣ принуденъ да държи смѣтка за враждебностьта на Русия, каквато политическа цель и да имаше и да се довѣрява на помощьта на министъръ-председателя Стамболовъ, ревностенъ борецъ за независимостьта на нацията. Знаменитиятъ водитель срещна многобройни спѫнки, които възникнаха отъ умразата и завистьта на неговитѣ противници, главното оплакване на които противъ него бѣ властьта, която той все още държеше. Стамболовъ, сякашъ, не обръщаше внимание на тази злорадна опозиция. Той имаше свой собственъ начинъ да свежда противницитѣ си до немощь и сполучваше да надвие най-голѣмитѣ мѫчнотии съ своя куражъ, патриотизъмъ и презрение, съ което се отнасяше къмъ заплашванията. Къмъ края на 1889 г., обаче, общо подобрение на положението въ страната позволи на Княза да напусне за пръвъ пѫть България и да пѫтува въ странство. Князъ Фердинандъ, който е предприемалъ голѣми пѫтешествия презъ младинитѣ си и бѣ свикналъ да преминава границитѣ нѣколко пѫти презъ годината, страдаше твърде много отъ задължението да прекара две години въ предѣлитѣ на България; неговиятъ безспокоенъ духъ, винаги жаденъ да изследва нови области на изкуството и науката, не бѣ му позволилъ да намѣри достатъчно удовлетворение даже и въ добросъвѣстното и постоянно изучаване на новото си отечество.

Това първо пѫтешествие въ Европа бѣ началото на чести отсѫтствия отъ България, презъ време на които той бѣ твърде задълженъ на своя министъръ-председатель за запазване реда и спокойствието въ страната.

Следъ връщането на Княза въ София, животътъ въ Двореца стана постепенно много по-оживенъ и елегантенъ отъ предидущата година; дворцовиятъ балъ на 1 февруарий 1890 г. бѣ последванъ отъ нѣколко вечери и приеми, първо мѣсто въ които заемаше Княгиня Клементина съ обичайната си грация. Нѣколко видни пѫтешественици дойдоха въ България тази година, като показаха голѣмъ интересъ къмъ прогреса на страната; азъ добре си спомнямъ посещенията на Лордъ и Леди Нютонъ, които бѣха представени на Княза и Княгинята на края на февруарий; тѣ оттогава останаха вѣрнитѣ приятели на България, даже при най-тѫжнитѣ часове на близкото минало.

Принцъ Карлъ Шварценбергъ пристигна малко по-късно и прекара съ Княза и Княгинята въ Пловдивъ, кѫдето Дворътъ бѣ дошелъ за Великденскитѣ тържества. Великдень се празднува въ православнитѣ държави съ голѣма тържественость. Той е буквално праздникътъ на Възкресението. Народътъ се приготовлява за него чрезъ пость и въздържание и пролѣтно чистене и пребоядисване на кѫщата на по-широка нога.

Следъ дългитѣ церемонии на страстната седмица, всички правовѣрни се събиратъ въ черквата въ 11 часа презъ нощьта въ сѫбота, за да чуятъ утренята, която предшествува Великдень. Когато наближи полунощь, една процесия, водена отъ първенцитѣ на черквата — архиепископи, епископи и свещеници и следвана отъ клисари и хоръ, тържественно излиза отъ черква, за да дочакатъ навънъ полунощь. Въ този моментъ пламватъ хиляди свѣтлини въ черквата и процесията влиза отново вѫтре, пѣейки: „Христосъ Възкресе“, докато останалата часть отъ хора отговаря отъ време на време „Воистина Възкресе“. Тѣзи думи, които сѫ символъ на вѣра, се повтарятъ безкрайно, докато служащиятъ свещеникъ стои при олтаря и раздава боядисани яйца на тълпата богомолци.

Ние стояхме нѣколко часа, вземайки участие на нощната церемония, която бѣ последвана отъ голѣмъ приемъ въ „временния дворецъ“ въ Пловдивъ; Князътъ въ униформа и Княгинята въ най праздничнитѣ си дрехи приемаха първенцитѣ на черквата и града на великденската вечеря, която се състоеше отъ червени яйца и великденски козунакъ, мѣстенъ специалитетъ.

При връщането ми въ София едно приятно посещение отъ херцогиня де Люинъ, родена ла Рошфуко, оживи доста самотния животъ на Княза и неговата майка. Херцогинята, една голѣма приятелка на Французкото кралско семейство и красивата ѝ дъщеря, която по-късно стана херцогиня де Ноайлъ, бѣха придружени отъ графъ Вай де Лониай, чиято кариера постепенно го доведе до най-високата сфера на римски епископски санъ.

Презъ месецъ май азъ заминахъ за Франция и тамъ се роди първиятъ ми синъ въ обичния ми старъ домъ въ провинцията Савоя, гдето Княгиня Клементина пристигна следъ нѣколко седмици за кръщението. Но осѫдена бѣхъ да загубя първото си дете, което умрѣ 11 месеци по-късно въ София. Скѫпата Княгиня, която бѣ тогава въ Пловдивъ, ми изпрати следното писмо:

> „Малкиятъ ангелъ, който Господь Ви изпрати, мила Анна, бѣ повиканъ въ небето. Нещастнитѣ родители сѫ сломени при люлката, отъ която една душа си отиде; азъ съмъ тамъ съ тѣхъ и чувствувамъ, че страдате. Вашето измѫчено сърдце, обаче, ще понесе това ново изпитание съ всичкия си куражъ и покорность къмъ Божията воля, която е рѫководила всичкитѣ Ви дѣла. Но колкото повече човѣкъ е страдалъ, толкова е по-тежко да страда пакъ и азъ мога само да повторя думитѣ на телеграмата, която току що съмъ Ви изпратила; „Ако моето тѫжно присѫтствие може да помогне, съобщете ми и азъ ще

дойда. Пращамъ цвѣтя, за да се покрие малката люлка-ковчегъ. Кажете на Вашия мѫжъ, колко дълбоко споделямъ неговата тѫга и винаги вѣрвайте двама въ преданото ми и сърдечно съчувствие.

Пловдивъ, 15 май 1891 г. Ваша предана: Клементина".

Азъ живѣехъ въ атмосфера на скръбь презъ всичкитѣ години на моята младость; винаги въ трауръ за нѣкаква голѣма скърбь; винаги подъ удара на една семейна загуба; майка ми, баща ми, най-старата ми сестра, сина ми умрѣха въ разстояние на нѣколко години; и този последенъ голѣмъ ударъ сериозно разстрои здравето ми. Моятъ лѣкарь ме изпрати въ планинитѣ на Щирия въ Австрия, следъ това въ Савоя и най-сетне въ Хиерскитѣ острови, кѫдето прекарахъ съ мили приятели на семейството ми, които сториха всичко възможно, за да ме утешатъ. Азъ не можахъ да не почувствувамъ благотворното въздействие на тѣхната грижа и на чуднитѣ разходки въ този островъ на красотата, слънчевата свѣтлина и спокойствието.

Азъ се върнахъ въ България къмъ Коледа и новата 1892 г. започна безъ да донесе особени промѣни въ политическата атмосфера на страната.

Князъ Фердинандъ бѣ тогава дълбоко заинтересованъ отъ благосъстоянието на страната; той продължаваше грижливото си изучаване на хората и събитията. Той бѣ преодолялъ всички мѫчнотии на езика и бѣ напълно запознатъ съ обичаитѣ и характернитѣ черти на нацията; но той никога не се сроди напълно съ българския народъ, макаръ че ценѣше неговата стойность. Освенъ това, на зараждащото се българско общество липсваше единъ важенъ елементъ, една висша класа, която, съзнаваща своето морално и интелектуално равенство, не би се страхувала да контролира действията на Княза и да му помага съ своитѣ съвети и даже съ своята критика.

Блѣскавиятъ умъ на Князъ Фердинанда и чуднитѣ му дарби напълно се изразиха подъ мѫдрото рѫководство на майка му, а може би и това на Стамболова, отъ саркастичнитѣ коментарии и чудовищна енергия на когото Князътъ имаше основание да се страхува. Този забележителенъ държавникъ, който сѫщевременно бѣ голѣмъ патриотъ, бѣ заетъ съ осигуряването на младия Князъ едно здраво управление, една несравнена армия и силенъ народъ, жаденъ за свобода и слава. Българската армия бѣ образувана отъ руситѣ следъ Освободителната война, но бѣ силно развита и усъвършенствувана отъ Князъ Александъръ Батемберга, който притежаваше дълбокъ воененъ усѣтъ и който водѝ войскитѣ си къмъ победитѣ при Сливлъкъ; кожуси и кожи отъ Плѣвенъ, гайтани и тантели отъ Калоферъ и Шуменъ; кожи отъ Македония; тютюни и цигари отъ Хасково; вина и кснсерви отъ Пловдивъ; сукно отъ Габрово; фелигрени отъ Видинъ, всичко свидетелствуваше за дейностьта, работния гений и практическия здравъ смисълъ на българския народъ, който, както трудолюбиво обработва земята, сѫщо тъй може да задоволява потрѣбноститѣ на своето семейство и на обществото съ своитѣ изкустни занятия. Отъ коженитѣ царвули, носени отъ селянитѣ, до ярко оцвѣтенитѣ материали на тѣхнитѣ костюми, всѣки предметъ е направенъ, комбиниранъ, тъканъ, изпреденъ и боядисанъ отъ тѣхъ и тѣхнитѣ жени. Тѣ намиратъ суровитѣ материали въ кожитѣ на своитѣ стада, вълната на овцетѣ си, лена и конопа на нивитѣ си и всичко това тѣ приспособяватъ и употрѣбяватъ за нуждитѣ си. Че българитѣ сѫ единъ забележителенъ народъ и достоенъ за новата си свобода, бѣ първото заключение, вдъхнато отъ Пловдивската изложба. Азъ не трѣбва да забравя да похваля не по-малко земледѣлската страна на изложбата, защото по това време, лишенъ отъ модернитѣ орѫдия и изкуствени продукти и въ пълно невежество за новитѣ методи, българскиятъ селянинъ годишно изтръгваше отъ почвата си най-щедрата жетва само съ помощьта на дървения плугъ.

Човѣкъ би искалъ да каже, че това е щастлива нация и безъ причина за недоволство и зависть. Наистина, какво би могло да бѫде по-идеално за една страна съ еднакво раздѣлената собственость, която не поражда нито богатства, нито нѣмотия! То отговаря на идеитѣ на християнския социализъмъ, тъй както азъ се възхищавамъ отъ него, тъй богато изложено въ евангелието преди близо 2,000 години. Но хорската амбиция се издига надъ това спокойно ниво и младитѣ членове на българската „интелигенция“ не се задоволяваха съ живота на тѣхнитѣ бащи-селяни.

Въ периода, който сега достигаме, възникна единъ жизненъ въпросъ за България. Разбирайки, че негова звезда почва да залѣзва, първиятъ министъръ Стамболовъ взе смѣлото решение да закрепи общото положение, като предприеме необходимитѣ стѫпки да осигури на България една национална династия.

Той повѣри надеждитѣ и плановетѣ си на Княгиня Клементина, която изведнажъ схвана важностьта и значението на този проектъ; имаше голѣми и многобройни прѣчки, но енергичниятъ министъръ-председатель преодоля всичкитѣ. Понеже бѣше католикъ, Князъ Фердинандъ не можеше да се подчини въ случай на женитба на чл. 38 отъ Българската конституция, лъкъ; кожуси и кожи отъ Плѣвенъ, гайтани и тантели отъ Калоферъ и Шуменъ; кожи отъ Македония; тютюни и цигари отъ Хасково; вина и консерви отъ Пловдивъ; сукно отъ Габрово; фелигрени отъ Видинъ, всичко свидетелствуваше за дейностьта, работния гений и практическия здравъ смисълъ на българския народъ, който, както трудолюбиво обработва земята, сѫщо тъй може да задоволява потрѣбноститѣ на своето семейство и на обществото съ своитѣ изкустни занятия. Отъ коженитѣ царвули, носени отъ селянитѣ, до ярко оцвѣтенитѣ материали на тѣхнитѣ костюми, всѣки предметъ е направенъ, комбиниранъ, тъканъ, изпреденъ и боядисанъ отъ тѣхъ и тѣхнитѣ жени. Тѣ намиратъ суровитѣ материали въ кожитѣ на своитѣ стада, вълната на овцетѣ си, лена и конопа на нивитѣ си и всичко това тѣ приспособяватъ и употрѣбяватъ за нуждитѣ си. Че българитѣ сѫ единъ забележителенъ народъ и достоенъ за новата си свобода, бѣ първото заключение, вдъхнато отъ Пловдивската изложба. Азъ не трѣбва да забравя да похваля не по-малко земледѣлската страна на изложбата, защото по това време, лишенъ отъ модернитѣ орѫдия и изкуствени продукти и въ пълно невежество за новитѣ методи, българскиятъ селянинъ годишно изтръгваше отъ почвата си най-щедрата жетва само съ помощьта на дървения плугъ.

Човѣкъ би искалъ да каже, че това е щастлива нация и безъ причина за недоволство и завистъ. Наистина, какво би могло да бѫде по-идеално за една страна съ еднакво раздѣлената собственость, която не поражда нито богатства, нито нѣмотия! То отговаря на идеитѣ на християнския социализъмъ, тъй както азъ се възхищавамъ отъ него, тъй богато изложено въ евангелието преди близо 2,000 години. Но хорската амбиция се издига надъ това спокойно ниво и младитѣ членове на българската „интелигенция“ не се задоволяваха съ живота на тѣхнитѣ бащи-селяни.

Въ периода, който сега достигаме, възникна единъ жизненъ въпросъ за България. Разбирайки, че негова звезда почва да залѣзва, първиятъ министъръ Стамболовъ взе смѣлото решение да закрепи общото положение, като предприеме необходимитѣ стѫпки да осигури на България една национална династия.

Той повѣри надеждитѣ и плановетѣ си на Княгиня Клементина, която изведнажъ схвана важностьта и значението на този проектъ; имаше голѣми и многобройни прѣчки, но енергичниятъ министъръ-председатель преодоля всичкитѣ. Понеже бѣше католикъ, Князъ Фердинандъ не можеше да се подчини въ случай на женитба на чл. 38 отъ Българската конституция, която постановяваше, че наследникътъ на трона трѣбва да бѫде кръстенъ въ православната вѣра.

Стамболовъ бързо обеща да накара Събранието да ревизира този членъ и Княгиня Клементина, довѣрието на която къмъ него бѣ неограничено, веднага пристѫпи къмъ избора на Княгиня, която би била въ състояние да се справи съ мѫчнотиитѣ на положението. Съ това Княгиня Клементина бѣ поела една много деликатна задача, усложнена отъ факта, че Князъ Фердинандъ бѣ въ постоянна немилость въ очитѣ на другитѣ европейски дворове. Великитѣ сили нежелаеха да се съгласятъ на едно помирение между тѣхнитѣ респективни владетели и България, като смѣтаха, че тя може да пожъне твърде много облаги отъ това.

Въпросътъ за религията бѣ друго усложнение и мѫчнотия. Мѫдрата дъщеря на Луи Филипъ схвана, че трѣбва да се обърне къмъ нѣкое кралско семейство въ изгнание, което да не храни политически амбиции и да не е спѫвано отъ затруднителни семейни връзки. Нейниятъ изборъ падна върху една млада Княгиня отъ благороденъ родъ, скромни маниери и много добродетели, които изглеждаха да отговарятъ на всички изисквани условия. Тя бѣ Княгиня Мария Луиза, дъщеря на херцогъ Робертъ де Бурбонъ Парма и на първата му жена Мария Пия де Бурбонъ Неаполъ. Княгинята бѣ най-възрастната отъ многото деца на херцога. Нейниятъ вдовецъ баща скоро се бѣ оженилъ отново за красивата херцогиня Мария Антония де Браганца, отъ по-стария клонъ на португалската династия; Херцогътъ и Херцогинята живѣеха последователно въ замъка Шварцау въ Австрия и въ вила делле Пианоре, близо до Виареджио въ Италия.

Княгиня Мария Луиза имаше всички външни признаци на Бурбонитѣ. Правнучка на французкия краль Карлъ X чрезъ вдовствуващата Пармска Херцогиня, тя много приличаше на прачичо си злощастниятъ Людовикъ XVI; но тѣсното ѝ лице бѣ освѣтено отъ величествени очи съ цвѣта на аквамаринъ, голѣми и прозрачни, ясни задъ дългитѣ тъмни клепачи. Дребна и тънка, съ малки рѫце и крака, тя имаше много опредѣлена индивидуалность, която веднага правѣше впечатление на голѣмо благородство и нейниятъ изразъ бѣ изразъ на умна и жадна за познания жена. Съ голѣма доброта и бързъ умъ, Княгинята имаше дарба къмъ езицитѣ и показваше значителни артистически наклонности, като бѣ наследила въ това отношение нѣкогашнитѣ си италиянски прадѣди. Нейниятъ характеръ бѣ една чудна смѣсь отъ качества на двеѣ голѣми латински раси, които съединени създаватъ изтънченость на духа, рѣдькъ тактъ и често гений. За жалость, при срещата съ Княгинята човѣкъ си спомняше старата френска поговорка: „Сабята изхабява ножицата“. Самата ѝ външность оправдаваше това опасение; нейното крехко физическо сѫщество изглеждаше осѫдено да бѫде погълнато отъ трептящата душа, която горѣше въ едно твърде слабо тѣло.

Събитията вървѣха много бърже; презъ месецъ февруарий Княгинята бѣ сгодена за Князъ Фердинанда при едно фамилно събрание въ Шварцау, отъ кѫдето Княгиня Клементина ми изпрати впечатленията си въ следното писмо, написано на 1 мартъ:

„Благодаря Ви, мила Анна, за писмото и всичкитѣ Ви любезни думи по отношение на милия ми синъ и за възхищението, съ което това събитие бѣ посрещнато въ България. Въ сѫщность, то бѣ прието съ всеобщо одобрение. Азъ получихъ отъ всички страни писма и телеграми, които изказватъ много задоволство отъ тази женитба. Кралица Виктория ми писа две съвършени писма; тя, изглежда, да е очарована. Всичкитѣ ми роднини въ Франция сѫ ми изпратили поздравленията си и Императорътъ Францъ-Иосифъ даде семейна вечеря въ честь на Пармския херцогъ и сина ми, безъ всѣкаква формалность и тягость. На 26 февруарий, рождения день на Княза, азъ дадохъ голѣмъ български приемъ, кѫдето се пи наздравица за сгодената двойка“.

Въ едно писмо, което получихъ нѣколко дена по-късно, Княгинята прибави:

„. . . Никой не може да желае повече отъ менъ окончателния успѣхъ на бѫдещата Българска княгиня, успѣхъ, когото азъ считамъ за осигуренъ, защото тя е очарователна жена. И защото благодарение на нейната живость, желание да хареса, да спечели сърдцата на хората и да допринесе за популярностьта на Княза, тя не може да не успѣе. Азъ се осланямъ на привързаностьта на българитѣ, на обичьта, на която тъй горещо отвръщамъ. Азъ винаги ще бѫда щастлива да се върна при тѣхъ, знаейки колко добре ще ме приематъ. Ние се радваме на прекрасно време; много топло слънце, остъръ вѣтъръ и всичко усилено расте; кокичетата и тревицитѣ сѫ прелестни. Княжевскиятъ пѫть обкиченъ ли е вече съ цвѣтя? Довиждане, мила Анна, и още веднажъ много благодарности. Хиляди поздрави отъ Вашата предана

Клементина“.

Българскитѣ делегати, които бѣха дошли на годежа, отнесоха съ себе си най-благоприятно впечатление отъ любезния и при все това много внушителенъ приемъ, който бѣха получили отъ Княгинята, която скоро трѣбваше да обогати страната имъ съ толкова много дарби. Младата Княгиня веднага бѣ привлѣчена отъ много възможности за дейность, които новата ѝ мисия тъй ясно предлагаше. Тя обгръщаше широкитѣ хоризонти и синитѣ небеса на новото си отечество. Тя бѣше прекарала ранното си детинство въ Биарицъ, кѫдето се бѣше научила да обича и разбира океана въ всичкитѣ му промѣнливи настроения, — една страсть, която сега щѣше да прехвърли къмъ Черното море. Нейното чувство къмъ красотата е било развито презъ живота ѝ въ Италия, кѫдето тя реагираше на чароветѣ на цвѣтъ и хармония. Изкуствата, за които тя имаше интуитивно чувство, сега щѣха да ѝ бѫдатъ другарь презъ време на женитбата ѝ. Въ Софийския дворецъ има още нѣкои фрески, които Княгинята бѣше започнала да рисува и ако нейната гитара би могла да говори, тя би разказала за всички французки мелодии, венециански и неаполитански куплети и български мелодии, които възникваха подъ нейнитѣ пръсти, докато тя пѣеше думи споредъ настроението, весели или тѫжни, импровизирани въ момента.

Въ България се чувствуваше голѣма радость, когато се получи приятната новина, защото народътъ искрено сподѣляше радостьта на Княза и на неговия домъ. Българитѣ сѫ предимно морална и патриахална раса и даватъ голѣмо и особено значение на всички семейни събития; тѣ още считатъ, напримѣръ, че женитбата е единъ религиозенъ и ненарушимъ актъ, въ ярѫкъ контрастъ съ толкова много държави, които сѫ възприели модерни възгледи за развода.

Българскиятъ народъ бързо реши да подари на бѫдещата Княгиня единъ знакъ на оная почитителна любовь, която вече вдъхваше; това решение получи единодушната подрѫжка на всички класи и подписки бѣха организирани срѣдъ цѣлата страна съ резултатъ, че комитетътъ скоро направи порѫчка за една разкошна тиара въ форма на лилия отъ рубини, смарагди и диаманти, символизиращи националнитѣ цвѣтове. Останалитѣ пари бѣха употрѣбени малко по-късно отъ самата Княгиня за основаването на единъ Майчинъ домъ въ София, който и до днесъ е отъ голѣма полза за столицата. Датата на сватбата бѣ опредѣлена на 20 априлъ, като и двѣтѣ семейства се съгласиха, щото церемонията да стане въ Италия, въ вила делле Пианоре, тъй тихо, както го изискваше политическото положение. Благодарение на моето познаване на България и условията въ нея, азъ бѣхъ назначена първа придворна дама на новата Княгиня. Макаръ и твърде доволна отъ това, дълбоко бѣхъ наскърбена, че ще трѣбва да напусна службата при моята любима Княгина Клементина, която ме освободи отъ моитѣ задължения съ писмо отъ 30 мартъ 1893 година съ следнитѣ внушителни думи:

> „По желанието на Княза, мила Анна, и защото съмъ убедена, че никой не ще бѫде по-пригоденъ отъ Васъ да изпълни за сегашния моментъ задълженията на първа придворна дама при Българската Княгиня, азъ Ви предлагамъ да си дадете оставката като придворна дама на моя служба. Съ най-голѣмо съжаление азъ се лишавамъ отъ Вашата помощь, следъ 5-тѣ години, които прекарахме заедно и презъ които азъ можахъ да оценя Вашата преданость. Азъ винаги ще Ви остана благодарна и не се съмнявамъ, че ще сторите за снаха ми толкова, колкото сте сторили за менъ. Всѣки пѫть, когато дойда въ София, ще бѫда доволна да Ви видя и да Ви давамъ нови знаци на моето приятелство.
>
> Ваша предана: Клементина Орлеанска, Княгиня
> Августъ Саксъ — Кобурска.

Приготовленията за сватбата се правѣха въ България, но важното събитие бѣ накарало Князъ Фердинанда да покани Стамболова да го придружи въ Италия. Фактътъ, че мощниятъ министъръ-председатель можеше да си позволи лукса да отсѫтствува отъ страната, доказваше, че тя е свободна отъ външна или вѫтрешна опасность. На минаване презъ Виена г-нъ Стамболовъ има интервю съ графъ Калноки, на когото водительтъ на България още отъ по-рано бѣше направилъ благоприятно впечатление съ изключителнитѣ си дарби. Самиятъ императоръ Францъ-Йосифъ даде аудиенция на Стамболова, която макаръ и неофициална, бѣ, споредъ това, което се говорѣше, много сърдечна и тѣзи насърдчения отъ страна на Австрия, надлежно отбелязани въ България, изглеждаше че увеличаваха шансоветѣ на евентуалното признаване на Князъ Фердинанда като владетель отъ Европа. Рускиятъ посланникъ въ Виена по този случай се въздържа отъ критика за приема, направенъ на Стамболова, въ отличие отъ своя колега въ Цариградъ, който неотдавна открито протестиралъ противъ аудиенцията, дадена на българския министъръ-председатель отъ Султана. Чувствата на Русия още си оставаха не твърде приятелски и осуетяваха предприемането на каквито и да било постѫпки отъ другитѣ сили, за да се узакони Князъ Фердинандъ на Българския престолъ презъ пролѣтьта 1893 г.

Презъ това време всичко бѣ въ движение въ Софийския дворецъ и новитѣ официални апартаменти на бѫдещата Княгиня получаваха последнитѣ си декорации. Чудесни мебели бѣха избрани въ Франция съ гербътъ на Бурбонитѣ, преплетенъ съ българския лъвъ. Семейни портрети и по-дребни съкровища отъ Неаполъ или Парижъ бѣха наредени въ стаитѣ да посрещнатъ Княгинята въ единъ домъ тъй далечъ отъ мѣстото, кѫдето бѣ прекарала моминството си. Една официална колесница бѣ порѫчана въ Виена за първото пѫтуване на царската съпруга презъ улицитѣ на столицата и всички подробности на посрещането бѣха уговорени съ голѣмата грижа за удобствата на Княгинята, за да бѫдатъ радостни първитѣ ѝ впечатления отъ страната. Княгиня Мария-Луиза трѣбваше скоро да донесе своята награда отъ усмивки и непреодолимъ чаръ на всички тѣзи, които ѝ постилаха пѫтя къмъ новото отечество, което тя скоро трѣбваше да обикне и опознае тъй добре.

ГЛАВА IV.

СКИЦИ ОТЪ БЪЛГАРИЯ И ИТАЛИЯ

На сватбата българското правителство бѣ представено отъ министритѣ Стамболовъ и Грековъ и отъ полковникъ Рачо Петровъ, началникъ щаба на армията; хофъ-маршалътъ графъ де Форасъ, церемониалмайсторътъ графъ Бурбулонъ, мѫжътъ ми и азъ образувахме друга група, която тръгна за Виена на 14 априлъ. Нашето пѫтешествие бѣ възхитително; следъ като кръстосахме прекрасната мѣстность Семерингъ близо до Виена, минахме презъ Каринтия и Славония и скоро трѣбваше да се възхитимъ отъ Триестъ и Мирамаре и да стигнемъ прелестната Венеция, която тогава видѣхъ за пръвъ пѫть. Всички тѣзи, които като мене сѫ посетили древния градъ на „дождоветѣ“, ще разбератъ моя възторгъ. Нѣма защо да споменавамъ етапитѣ на това артистично поклоничество. Санъ-Марко, Голѣмия каналъ, Дворецътъ на дождоветѣ. Пиаца делъ Кампаниле, Лидо и даже хотелъ Даниеле, толкова много красиви мѣстности трѣбва само да се споменатъ, за да се утвърди тѣхната прелесть.

Въ Венеция слънцето, колорита, прозрачностьта на въздуха преобладаватъ и увеличаватъ красотата на нейнитѣ артистични съкровища! Италия, галеното чедо на небето, кѫдето скръбьта е винаги смекчена отъ чувството на красота и жизнерадость! Преминавайки презъ Болония, ние стигнахме въ Флоренция сутриньта на 16 априлъ и слѣзохме въ хотелъ Алберто делла Паче, кѫдето Княгиня Клементина бѣ вече пристигнала. Веселиятъ градъ бѣ вече обсипанъ съ всичкитѣ богатства на пролѣтьта и отъ неговитѣ улици, площади и алеи се издигаха ароматни и нѣжни благоухания, заляни отъ ослѣпителна слънчева свѣтлина.

Истинското тържество на единъ италиански априлъ! Но какъ да опиша едно посещение на галерията Уфици, или двореца Пити? Ние гледахме, възхищавахме се и мълчахме, тъй много чудеса омайватъ очитѣ, че охотно бихме искали да ги заключимъ въ бедната си паметь, която не може да ги запази, въпрѣки всичкитѣ си условия. По-добре е да си спомнимъ голѣмия чаръ на една разходка до Касине, или могилитѣ на Санъ Миниато, откѫдето човѣкъ може да се любува на Флоренция, тази мѫдра „кокетка“, която е родила, приютявала и вдъхновявала толкова много гении, артисти, политици и учени.

Изглежда като че ли е издѣлана и гравирана като една хубава скѫпоценность отъ рѫката на Бенвенуто Челини. До черквата Санъ Минията лежи най-привлѣкателното царство на мъртвитѣ, винаги обкичено съ диви рози. Никога не съмъ могла да влѣза въ гробницата, безъ да се трогна, но никога не съмъ чувствувала тъй силно, както въ Флоренция, между тѣзи символи на нищожностьта и изобилието на природата, колко близко сж живота и смъртьта.

На 18 априлъ българската мисия бѣ представена на височайшата годеница и нейното семейство. — Водени отъ Княза и майка му, ние стигнахме въ Пиетрасанта къмъ обѣдъ и отъ станцията се запжтихме къмъ вила делле Пианоре. Братъ ми Енаръ пристигна отъ Парижъ и се присъедини къмъ делегацията въ качеството си на шамбелланъ; съ министритѣ и военния персоналъ на Княза, дворцовата делегация бѣ попълнена.

Резиденцията на Пармския херцогъ не притежаваше блѣсъкъ на едно кралско жилище, а бѣше една хубава италиянска вила, заобиколена съ прекрасни градини, отъ кждето гледката се простираше до морето. Тукъ ние бѣхме приети отъ Княгиня Мария-Луиза, грациозна и малко стеснена, поради идването на толкова много чужденци, различаващи се въ много отношения отъ членовете на тѣсния крѫгъ, въ който тя бѣ възпитана; тя стоеше между баща си и майка си, поздравлявайки българскитѣ гости съ съвършена вежливость. Многобройнитѣ ѝ роднини образуваха една отдѣлна група, но при първия случай ние не можахме да се запознаемъ съ всичкитѣ.

Ние се върнахме въ Флоренция още сжщата вечерь и посветихме следния день на едно по-подробно разглеждане на паметницитѣ въ очакване на вторникъ, 20 априлъ, дата опредѣлена за сватбата на Княза. Цѣлата депутация още веднажъ се събра въ вила делле Пианоре и частниятъ параклисъ на Херцога бѣ сцената на едно твърде очебиюще събрание, предвождано отъ архиепископа на градъ Лука, който дойде да даде благословията си на Княза и Княгинята. Последната, една нѣжна фигуря, облѣчена въ бѣло съ воалъ и корона отъ рубини, смарагди и диаманти, подарена ѝ отъ Княза, бѣ водена до олтара отъ баща си; следваше Пармската херцогиня, красива и внушителна; строгата красота на чертитѣ ѝ още повече изпъкваше подъ тантеления воалъ, носенъ по италиянски маниеръ, а синята ѝ кадифена дреха ѝ отиваше до съвършенство. Много отъ децата ѝ бѣха събрани около нея, и сжщо прелестнитѣ ѝ три сестри, графиня де Барди, херцогинята Карлъ Теодоръ Баварска и херцогинята на Люксембургъ. Отстрани на Пармския херцогъ ние можахме да познаемъ повечето отъ потомцитѣ на херцогинята де Бери, неговата прочута и предприемчива баба.

Тази импозантна група изглеждаше да принадлежи на едно много далечно минало; едно минало обсипано съ пепель, лишено отъ всѣкаква жизненость, лежеше върху тѣзи роднини на бѫдещата Княгиня, които като че ли бѣха извикани на официаленъ животъ отъ една неочаквана искрица щастие. Исторически спомени ме обладаха, господствувани отъ авантюристичната фигура на прабабата на това семейство, херцогинята де Бери, която, за да осигури французкия престолъ за сина си, херцога на Бордо, презъ царуването на Луи Филипъ, бѣше отишла въ Вандея, за да подигне възстание, бѣ интригувала облѣчена като селянка и изпи горчевината на неуспѣха и заточението въ крепостьта Бле. Преди това тя бѣ сключила таенъ бракъ съ единъ италиянски аристократъ, графъ Хекторъ Лукхези Палли, шамбелланъ при Пармския дворъ и макаръ този бракъ да бѣ благословенъ отъ архиепископа на Безансонъ, кардиналъ де Роханъ, нейнитѣ френски роднини не бѣха осведомени за това. И тъй, първото ѝ дете отъ графа бѣ родено на заточение, следъ което тя бѣ придружена до границата и освободена. Нѣколко години тя бѣше нежелана гостенка при двора на стария и изгоненъ кралъ Карлъ X, който живѣеше въ двореца Храчани въ Прага, по-рано резиденцията на чехскитѣ крале. — Бившиятъ краль Карлъ и снаха му херцогиня Ангулемска показаха малко симпатии къмъ херцогиня де Бери, която постепенно изостави своята роля на майка на претендента на Французкия престолъ (отъ първия си бракъ) и се предаде на второто си семейство въ Италия. Тя умрѣ въ 1870 г., като остави децата си, които сега видѣхме на сватбата на Княгиня Мария-Луиза и Князъ Фердинандъ. Тѣ не бѣха вече млади, но азъ проявихъ особенъ интересъ къмъ потомцитѣ на тази романтична херцогиня. Най-стариятъ бѣ херцогъ делла Грация, хубавото тѣлосложение и красивитѣ черти на когото направиха впечатление на всички присѫтствуващи. Той бѣ въ приятелски отношения съ заварения си братъ, по-рано херцогъ де Бордо, сега „Хенрихъ V Французки“ за партизанитѣ си, но по-добре известенъ като графъ де Шамборъ. Живѣейки обикновено въ замъка Фросдорая, близо до Виена, графъ де Шамборъ имаше обичай да посещава Италия, кѫдето притежаваше Палацо Вендармини въ Венеция, винаги отворенъ за децата отъ втория бракъ на майка му, за племенницитѣ му отъ Парма и братовчедитѣ му отъ Бурбонъ — Сицилия. Подобни семейни събрания може да изглеждатъ неясни за непосветенитѣ и напомнятъ съ богатствата си, титлитѣ си и връзкитѣ си съ времето на Людвикъ XIV и многобройнитѣ клонове на потомството му.

Другъ знаменитъ гостъ въ вила делле Пианоре бѣ сестрата на херцогъ делла Грация, принцеса Массимо; висока, внушителна и много умна, тя притежаваше древния „Палацо Массимо алле Колоне“ въ Римъ, чиито врати бѣха затворени въ тѣзи дни на свада между Ватикана и Италиянски дворъ за всички, освенъ за вѣрнитѣ привърженици на Папата. Принцъ Массимо още заемаше длъжностьта „главенъ директоръ на пощитѣ при Негово Светейство“, която длъжность бѣ наследствена на семейството му и къмъ тази титла съответствуваше една малко избѣлѣла, но пищна униформа, която заинтересува нѣкои отъ българскитѣ гости при сватбата. Азъ помня, че бѣхъ подробно разпитвана за произхода на костюма на принцъ Массимо отъ моя съседъ и при сватбения приемъ, министъръ Грековъ, чиито очи учудено разглеждаха чудноватитѣ символи на една отъ традициитѣ на непостоянния Римъ.

Азъ сега трѣбва да се върна къмъ събитието, което бѣ събрало представителитѣ на толкова много странни семейства, присѫтствието на които придаде голѣмъ блѣсъкъ на сватбата. Единъ официаленъ обѣдъ последва религиозната церемония и азъ забелязахъ между гоститѣ графъ Менсдорфъ Пуили, който по-късно стана австрийски посланникъ въ Лондонъ. Голѣмъ интересъ бѣ повдигнатъ, когато господинъ Стамболовъ стана да произнесе поздравителната речь, увѣрявайки Пармския херцогъ, че България ревностно и съ голѣма преданость ще запази дъщеря му отъ всѣко зло. Министъръ-председательтъ не прибави, че ако му се удаде случай, той ще се старае да направи младата Княгиня „Царица“, но това бѣ скритата му амбиция и самата женитба бѣ последица отъ мѫдрата му политика.

Политицитѣ на Европа досега имаха възгледа, че владетельтъ на България бѣ въ твърде несигурно положение, за да мисли за женитба, но скептичнитѣ пророци сега бѣха изненадани отъ неговия успѣхъ, както и измамени чрезъ постоянството му да поддържа противъ многобройнитѣ прѣчки силна власть, която бѣше спечелилъ въ България. Членоветѣ на Кобурското семейство не се обезкуражаватъ лесно; тѣхната амбиция е издръжлива и не може да се отклони, тъй че постоянството често се възнаграждава.

Въ време на сватбата въ Пианоре, ние четохме следнитѣ коментарии въ „Revue des Deux Mondes“:

„Сватбата на Князъ Фердинанда, който отъ нѣколко години се установи въ София, безъ да получи чуждо признание, е събудилъ Балканския въпросъ, въпросътъ за Берлинския договоръ и неговитѣ последици. Ако бѣ обикновенъ и формаленъ кралския бракъ, ние можехме само да го запишемъ като любопитенъ епизодъ на времето. Какъ нѣщата на този свѣтъ се промѣнятъ! Младата жена на Князъ Фердинандъ Кобурски, внукъ на Луи Филипъ, е една Княгиня отъ Бурбонъ-Парма, племенница на графъ де Шамборъ, тъй че, най-чистиятъ родъ отъ „легитимиститѣ“ се е свързалъ съ дома, който е заемалъ всичкитѣ революционни тронове на Европа и още веднажъ търси една извънредна корона въ България. Казватъ, че княжеската двойка е прекрасна; предстои имъ бѫдеще пълно съ приключения“.

Тъй писа французкия журналъ.

Князътъ и Княгинята, придружени отъ малка свита, членъ на която бѣ и мѫжътъ ми, отидоха въ Специя, за да се качатъ на парахода Амфитрита, предназначенъ за едно интересно пѫтешествие край брѣговетѣ на Италия по Срѣдиземно и Адриатическо море.

Малко по-преди, свитата на Княгината бѣ попълнена съ назначението на нейната гувернантка г-ца Фрезеръ за придворна дама, а сѫщо и две млади българки, госпожици Муткурова и Вълковичъ, докато Княгиня Клементина бѣ избрала госпожа Бѣлчева да я придружи до България. Тази дама къмъ красотата си прибавяше интелектъ, развитъ отъ най-изтънчена култура.

Следъ сватбенитѣ тържества, азъ останахъ въ Флоренция да се изкача още веднажъ на хълма Фиезоле и да се възхищавамъ отъ монастиритѣ, кѫдето кипариситѣ се издигатъ като молитви къмъ небето. Идвайки и връщайки се по живописнитѣ улици — делле Форбичи и делла Пиацала, азъ обичахъ да се спирамъ и говоря съ хубавитѣ флорентинки, които плетѣха слама за изработването на прочутитѣ тоскански шапки. Тѣхнитѣ лица бѣха тъй привлѣкателни, както мекия имъ говоръ е хармониченъ. Стръмнитѣ улици бѣха оживени отъ тѣхното присѫтствие и изкачването къмъ Фиезоле никога не ми се струваше тежко.

Азъ напуснахъ Флоренция, за да ида въ Неаполъ, кѫдето съпругътъ ми трѣбваше да слѣзе на брѣга отъ яхтата на Князя; и двамата бѣхме възхитени отъ Неаполъ. Неговото мѣстоположение е едно отъ най-хубавитѣ на свѣта съ една голѣма привлѣкателность за всички любители на южнитѣ области. Времето бѣше хубаво, морето възхитително, пролѣтьта въ разцвѣта си — нѣща, които правятъ впечатленията отъ тия дни незабравими и даже ни принуждаваха да пренебрегнемъ артистичнитѣ изисквания на музеитѣ, черквитѣ и дворцитѣи Въпрѣки това, общиятъ ни интересъ къмъ древната история нѐ накара да посветимъ единъ день на Помпей, който съ всичкитѣ си развалини е досега единствения източникъ относно нравити на римлянитѣ. Всрѣдъ развалинитѣ човѣкъ може да проследя до най-последната подробность външния изразъ на тѣхнии животъ. Въ тѣхъ лежи чарътъ на това изследване, което на пренася отъ сегашния свѣтъ до едно живо въплощение на миналото. Въ Помпей, при триумфалното сияние на слънцето, при популярнитѣ мелодии, които звучатъ по кюшетата на всички улици, невъзможно е да не разберемъ страстната привързаность на жителитѣ къмъ тази привлѣкателна провинция: „Вижъ Неаполъ и после умри“.

Отъ Неаполъ ние направихме една последна екскурзия до Кампобассо, кѫдето една религиозна фантазия ме накара да отида да потърся единъ твърде почитанъ параклисъ въ безплодна область въ съседство съ Кастелъ Петрозо; въпрѣки многото мѫчнотии, ние вкусихме отъ свободата и насладитѣ на непознатия пѫть. При пристигането ни въ Кампобассо нѣколцината носачи при малката гара погледнаха съ ужасъ и благоговение на голѣмия купъ багажъ, който носѣхме съ себе си. Скѫпоценноститѣ ни, униформата на мѫжа ми, всичкитѣ ми рокли, които бѣхъ носила на сватбата, ни обременяваха въ този случай и вида на гостилничаря (безъ да се спомене гостилницата) надъха нашия български слуга съ такова недовѣрие, че той прекара нощьта простряна върху нашитѣ куфари.

Ние тръгнахме за светилището; най-напредъ пѫтувахме презъ ливади и градини, като отъ време на време се спирахме да кѫсаме сладки портокали по пѫтя, но скоро видѣхме едно безплодно и пустинно пространство отъ скали, напомнящи Дантевия адъ; най-сетне наближихме мѣстото, което бѣ осветено завинаги, защото тамъ Св. Богородица се бѣ явила на нѣколцина селяни. Вѣрата на тѣзи бедни селяни бѣ толкова голѣма, че не можеше да не бѫдемъ трогнати. Ние се върнахме въ Неаполъ уморени, но доволни отъ нашето посещение на усамотения параклисъ всрѣдъ скалитѣ, кѫдето блуждаеха утешителнитѣ и неосквернени мисли на много души, сродни съ Св. Францискъ Азиски. Колко прекрасни изглеждаха градинитѣ на Неаполъ, когато ги видѣхме! Скоро и ние ги напуснахме по шосето, което води отъ Казерта за Римъ и което минава презъ Санта-Мария ди Капуа, построено на мѣстото на древната Капуа, напомнящи нейнитѣ основатели етрускитѣ и „прочутитѣ наслади, които парализирваха сражаващитѣ се.“ Следъ това стигнахме до Кассино и прочутото абатство Св. Бенедиктъ, което датира отъ 7 вѣкъ, Рокасека и развалинитѣ на замъка, кѫдето Св. Тома Аквински бѣ роденъ и най-сетне Римската кампания, древния Лациумъ. Увѣнчано съ албанскитѣ планини и сабинскитѣ Апенини, нейното величие е едновременно възхитително и импозантно; нищо не може да се сравни съ свѣтлината, която я озарява, съ мекотата на сѣнкитѣ и величието на развалинитѣ, които изпълватъ нейната самота. Човѣкъ е обхванатъ съ чувство на въэторгъ, религиозно страхопочитание и немощь; като че ли въ цѣлата область жизненната енергия е изчезнала подъ магията на древна треска, съ която модернитѣ се борятъ; всичко е спокойствие въ тази равнина, абсолютно, вѣчно и единствено по своя родъ.

Внезапното пристигане на станцията на Римъ е изненада за новопристигналитѣ, защото човѣкъ е още пропитъ съ затрогващия и всеобладаващъ чаръ на Кампания, въпрѣки модернитѣ и многолюдни улици, неграциознитѣ трамвайни линии, ежедневната тълпа и шумни гласове. Сънътъ е прѫденъ, чарътъ нарушенъ и най-напредъ ефекта на модерния Римъ е този на фалшива нота въ една симфония. Италиянцитѣ сѫ често шокирани отъ тѣзи впечатления, почувствувани отъ нѣкои пѫтници, но тѣ трѣбва да схванатъ, че класицитѣ сѫ направили Римъ свещенъ за насъ, една реликва отъ древни времена, тъй нераздѣлна отъ нейната стара и славна традиция, че на пръвъ погледъ модерниятъ животъ изглежда не на мѣсто въ този градъ на нѣмитѣ мечти. Азъ дойдохъ въ Римъ да бѫда представена на папа Лъвъ XIII, чиято аскетическа фигура, озаряваща свѣта, ме привличаше като католичка и като любителка на традицията. Тъй като пребиването ми въ Римъ щѣше да бѫде кратко, азъ се обърнахъ къмъ Княгиня Массимо, лелята на новата Българска Княгиня, чието семейство, както споменахъ по-рано, бѣ съ вѣкове свързано съ Папския дворъ, да получа аудиенция. Тя ми бѣ дадена на 29 априлъ, следъ дълго чакане въ залитѣ на Ватикана, кѫдето имахъ време да се възхищавамъ на чудесата, изложени тамъ въ такова изобилие.

Папата ме прие съ една група поклонници отъ Франция и Англия. Между последнитѣ имаше нѣкакви новообърнати въ католическата религия, които изглеждаха, че сѫ вдъхновени съ особена жарь. Всичкитѣ жени бѣха облѣчени въ черно съ воалове на главитѣ си, споредъ италиянския обичай, а мѫжетѣ бѣха въ фракове. Всички бѣхме дълбоко трогнати, когато главата на черквата се яви при насъ. По-бѣлъ отъ неопетненото си расо, като восъкъ бѣха бѣли неговитѣ черти, изтънчени отъ единъ духовенъ животъ, който нѣмаше нищо общо съ материалния, освенъ това, което бѣ нуждно за издръжката на тѣлесната обвивка, папа Лъвъ XIII имаше единъ проницателенъ погледъ, който отражаваше голѣмитѣ му способности. Той седна на единъ високъ столъ, тъй че всѣки, който желаеше, можеше да приказва съ него; неговитѣ частни разговори бѣха последвани отъ речь и обща благословия. Той предпочиташе да говори на италиянски и Негово Светейство по отношение на мене благоволи да покаже интересъ въ работи отъ политически и частенъ характеръ, узналъ че тѣ изпълватъ ежедневния ми животъ. Затова азъ питая дълбока признателность и дълбоко уважение спрѣмо тая благородна фигура, която е оставила неизличими следи отъ управлението си.

Пребиваването ми въ Римъ бѣ твърде кѫсо, за да ми даде възможность да направя едно окончателно изучване на „безсмъртния градъ", което сторихъ по-късно. Безъ да губя нито минута, азъ посетихъ стариння градъ, увѣнчанъ съ Капитолия, музеи, дворци и базилики; но това не е въ сѫщность да видишъ Римъ. Той трѣбва да бѫде изученъ и почувствуванъ на спокойствие за дълго време; човѣкъ трѣбва да се кѫпе подъ неговото горещо небе, въ неговата свѣтлина, да блуждае презъ неговитѣ градини и камъни, безъ да бърза, съ манталитета на тѣзи южни и източни наблюдатели, които не сѫ докоснати отъ треската на движението и винаги сѫ навѣяни отъ неопредѣлени и неограничени мечти. Но азъ трѣбваше да се върна въ България, за да направя приготовление за идването на младоженцитѣ и пристигнахъ въ София въ началото на май. Апартаментитѣ, предназначени за Княгинята, бѣха най-привлѣкателни. Всичкитѣ сърдца бѣха радостни и най-голѣма дейность владѣеше страната въ свръзка съ приема. Народътъ бѣ нетърпеливъ да види първата Българска княгиня да завладѣе престола и поданницитѣ си. Тя се върна отъ Адриатика презъ Херцеговина, Босна и Унгария и по Дунава до Оршова. Ние я чакахме тамъ съ часть отъ цивилната и военна свита. Князътъ и Княгинята пѫтуваха съ парахода „Ориентъ" — сѫщия, който бѣ довелъ владетеля въ новата му държава въ 1887 г. Населението се събра по българския брѣгъ на Дунава да поздрави Княгинята отдалечъ. Слизането стана въ Свищовъ сутриньта на 12 май, презъ единъ лѫчезаренъ день, всрѣдъ една възторжена тълпа.

Градътъ Свищовъ, когото по-рано не бѣхъ виждала, имаше за мене привлѣкателность поради исторически и семейни спомени. Тукъ слѣзохаруситѣ-освободители въ 1877, следъ като успѣха да преминатъ Дунава, което бѣ твърде мѫчно, поради наводнението. Преминаването бѣ добре подготвено и бѣ напълно сполучливо; Царь Александъръ II сѫщо премина рѣката и за пръвъ пѫть стѫпи на българска земя въ Свищовъ. Той бѣ приетъ въ дома на моя мѫжъ, кѫдето живѣеше генералъ Драгомировъ съ щаба си. За семейството Станчови винаги е билъ скѫпъ споменъ това миназане на Царь Освободителя презъ старитѣ стени на родния имъ градъ, който се издига надъ Дунава тамъ, откѫдето действията на руската армия сѫ билй следени часъ по часъ и минута по минута. Свекърътъ ми притежаваше благородната и истинска душа на старитѣ българи и се ползуваше съ уважението и почитьта на съгражданитѣ си и селянитѣ отъ околностьта. Той се отнасяше съ уважение къмъ религиознитѣ вѣрвания, и бѣ подпомогнатъ въ благотворителната си дейность отъ другарката, която бѣ сподѣлила живота му за много дълги години; тѣхното почтено и благородно сѫществувание може да служи за примѣръ на по-младитѣ поколнѣия, което понѣкога се изкушава отъ любовь къмъ прогреса да пренебрегне традициитѣ, които сѫ силата на неговитѣ прадѣди. Свекърътъ ми притежаваше при Свищовъ и околнитѣ села кѫщи и земи отъ нѣколко поколѣния насамъ. Неговата обстановка въ града — една гостоприемна и удобна кѫща, бѣ оставена непокѫтната отъ нѣкогашнитѣ турски управители и всрѣдъ нейнитѣ яки стени единъ спокоенъ и патриархаленъ животъ следваше своя ходъ, украсенъ съ опитно домакинство и лесновината, съ която нуждното за живота се добиваше въ богати и добре уредени чифлици. Въ онѣзи дни животътъ въ Свищовъ дължеше своя разцвѣтъ на параходната служба по Дунава, а близкитѣ сношения съ Виена, Буда-Пеща и Западна Европа отдавна сѫ били установени за голѣмото преимущество на този градъ. Нѣмски и френски се говорѣше свободно, а италиянски се употрѣбяваше отъ чиновницитѣ на далматинската компания на Австрийския Лойдъ. Мѫжътъ ми, братята и сестритѣ му бѣха обучавани на чужди езици отъ гувернантки въ кѫщи, което имъ даде възможность да продължатъ обучението си въ Виена. Северна България бѣ облагодетелствуваната възприемница на чужда култура, благодарение на голѣмия воденъ пѫть.

Да се върнемъ къмъ пѫтешествието на Княза и Княгинята; тъй като желѣзницата, която съединява Свищовъ съ централната линия не бѣ още построена, ние пѫтувахме до Търново съ каляски. Тукъ трѣбваше да се събере Великото народно събрание специално свикано да измѣни чл. 38 на Конституцията. Нѣколко малки вили, принадлежащи на видни търновчани, разположени близо до града въ единъ естественъ паркъ, сѫ били мобелирани за случая да послужатъ за резиденция на владетелитѣ и тѣхната свита. Ние прекарахме единъ месецъ въ Търново, като пребивавахме ту въ тѣзи импровизирани резиденции, ту въ Преображенския монастиръ. Събранието, открито тържествено отъ Княза и Княгинята, бѣ въ постоянни заседания, като дебатитѣ бѣха подъ абсолютното влияние на Стамболова и всичко, отнасящо се до религията на бѫдещитѣ ѝ деца бѣ наредено задоволително за Княгината.

Сезонътъ бѣ благоприятенъ, времето топло и приятно; въпрѣки задълженията, наложени отъ нейното положение, Княгинята много се неслаждаваше отъ разходкитѣ си въ околностьта на града, кѫдето по всичкитѣ бърда цъвтѣше дивъ люлякъ и други благоуханни цвѣтя. Приемътъ на населението бѣ много радушенъ, и Княгиня Клементина отъ уединението си въ Ебенталъ ми писа на 19 май:

> „Приемътъ, даденъ на милитѣ ми деца, е най-голѣмата радость на сърдцето ми и мисъльта за тѣхното щастие и радостьта на моя синъ и на жена му ме утешава съ моето уединение. Пишете ми едно дълго писмо, ако имате време, тъй като имате щастието да бѫдете съ тѣхъ и да се наслаждавате на тѣхния триумфъ“.

Княгиня Мария Луиза проявяваше особенъ интересъ къмъ училищата и болницитѣ; нейната скромность и грация я направиха веднага популярна, макаръ че още не можеше да се изрази свободно съ езика на страната.

Ние напуснахме Търново въ срѣдата на юний и заминахме за Габрово, малъкъ индустриаленъ градъ, построенъ срѣдъ Балкана, населенъ отъ една яка планинска раса, която бѣ добила ловкость и култура отъ пѫтешествията си, нуждни за търговията. Първитѣ фабрики за вълнени платове бѣха построени въ Габрово и националната материя, известна подъ името шаекъ, се доставяше на военнитѣ власти за нуждитѣ на армията. Габрово бѣ взелъ важно участие въ Руско-турската война; той е най-близо до прочутия Шипченски проходъ, кѫдето руситѣ въ 1877 г. всрѣдъ зима сѫ превзели едно следъ друго въ лицето на очаяния неприятель всички укрепления, които преграждатъ дефилетата, защищавани отъ турцитѣ.

Никоя планинска война не е изисквала отъ своитѣ борци толкова смъртна борба и българското опълчение се отличило най-достойно въ случая. Единъ прекрасенъ пѫть бѣ специално поправенъ да улесни посещението на владетелитѣ и тѣ показаха голѣмъ интересъ къмъ разказитѣ на воаннитѣ експерти, които обясняваха позицитѣ на враждуващитѣ армии и епизодитѣ отъ битката. Отъ върха на планината, отъ най-високия стратегически пунктъ, който се нарича „Св. Никола“, гледката се простира надъ Северна България и надъ грамадната и плодородна равнина на Румелия, въ която щѣхме да влѣземъ.

Единъ престой въ Казанлъкъ, градътъ на розитѣ, възхити Княгинята, която посети розовитѣ градини и модернитѣ дистилации. Отъ тамъ ние отидохме въ Пловдивъ, кѫдето прекарахме нощьта, разчитайки да стигнемъ София на 10 юлий, сѫбота. Столицата бѣ окрасена съ знамена, официални каляски, достойни за едно западно шествие, фигурираха въ процесията, която мина подъ многобройни триумфални арки, издигнати по улицитѣ отъ гарата до Двореца.

При входа на града, кметътъ поднесе на младоженцитѣ хлѣбъ и соль, символъ на радостенъ приемъ и речи бѣха произнесени отъ всички граждански власти. Изглеждаше, че щастието се усмихваше на тази, която дойде съ въодушевление да поеме своята часть отъ отговорноститѣ, които тежаха върху нейния другарь; за нещастие, бѫдящето щѣше да покаже, че тѣзи радостни очаквания ще бѫдатъ осуетени отъ неумолимата сѫдба. Княгинята научи български съ извънредна бързина, като даже употрѣбяваше термини, свойствени на селянитѣ отъ окслностьта, съ които ежедневно разговаряше. Довѣрието ѝ въ менъ и мѫжа ми направиха отношенията ни съ нея приятни и интимни. Ние сподѣляхме нейния животъ, както въ София, тъй и въ двореца Евксиноградъ, кѫдето се пренесохме въ началото на юлий. Дворецътъ бѣ сега завършенъ и мобилиранъ по английски стилъ, но паркътъ още се работѣше, отлично проектиранъ отъ единъ френски артистъ. Нуждата отъ изкуствено направени спусъци на почвата и честитѣ разрушения, правени отъ едно поточе, придошло отъ проливнитѣ пролѣтни дъждове, бѣ направило работата бавна и трудна.

Геният ъ на Князъ Фердинандъ за ботаника и усъвършенствувания бѣ деятелно употрѣбенъ за развитие въ Евксиноградъ. Той порѫча млади дръвчета отъ всички краища на свѣта, като подбираше между видоветѣ отъ южна Франция, Алжирия и Сирия тѣзи, които най-биха подхождали на черноморския климатъ. Тѣзи отдалечъ докарани сѫкровища трѣбваше да се поставятъ на заветъ задъ борови горички, като защитителна стена противъ свирепитѣ зимни бури, които биха могли да имъ повредятъ. Днесъ градинитѣ на Евксиноградъ свидетелствуватъ за грижитѣ, които тѣ тогава изискваха. Вънъ отъ ботаническия интересъ, извличанъ отъ изучването на аклиматизирани растения, тамъ има всички елементи на красотата да задоволяватъ всички любители на цвѣтя и сѣнчести алеи. Чудното източно слънце придава животъ и сила на всичко, което бѣ донесено отъ западъ да цъфти въ тѣзи прекрасни градини.

Княгинята имаше голѣма склонность къмъ морето, като предприемаше дълги разходки съ лодка. И не бѣ рѣдко да я видятъ съ насъ въ една колиба край морето, сподѣляйки скромната вечеря отъ риба, приготвена отъ лодкаритѣ при завръщането имъ вечерь отъ риболовъ. Князътъ ходѣше на ловъ придруженъ отъ мѫжа ми или графъ де Бурбулонъ, отъ адютантитѣ Марковъ и Савовъ и отъ кандидатъ офицера Вуйчевъ, скоро назначенъ къмъ свитата. Ние се събирахме на обѣдъ въ монастира Св. Димитъръ, вече отдавна изоставенъ, въ старата столова на монаситѣ, наредена и промѣнена за нуждитѣ на Двора.

Монастирътъ е разположенъ нѣколко стотинъ метра отъ Двореца, кацналъ върху една скала, която господствува надъ морето. Той е раздѣленъ на малки килии, сега обърнати въ стаи, годни за живѣене, отварящи се къмъ една обща галерия, покрита съ пълзящи растения, докато столовата, отдѣлена отъ главното здание, се издава надъ морето и дава илюзията на параходъ, отъ който погледътъ се губи въ безрайния хоризонтъ. Ярки цвѣтя, благоуханни лехи съ мимози и жасминъ съперничатъ по красота на една стара чешма, оградена съ сребристи тополи. Тукъ ние прекарахме голѣма часть отъ спокойното сѫществувание на този младъ Дворъ, който блестѣше съ живата грация на Княгинята и известната духовитость на нейния мѫжъ.

Гости отъ всички краища на Европа седѣха на княжеската трапеза и се наслаждаваха отъ общия разговоръ, който, лекъ или сериозенъ, винаги ги възхищаваше.

Князътъ имаше несравнимия талантъ да извиква и коментира семейни спомени, исторически разкази и даже остроумни анекдоти; всичко бѣ хармонично групиране въ неговата безпогрѣшна паметь за удоволствието на ония, които се разговаряха съ него. Ако понѣкога сарказмътъ на единъ властенъ характеръ, когото неизвестностьта и безпокойствието отъ политиката правѣха извинителенъ, хвърляше сѣнка върху общата атмосфера, това само придаваше по-голѣма радость на посвѣтлитѣ дни на ослѣпителни остроти въ разговора. Князътъ държеше своитѣ слушатели омагьосани отъ непринудения потокъ на остроумието си и нѣкои забележки можеха да бѫдатъ затруднителни за този или онзи отъ компанията; когато, напр., знаейки добре, че известенъ офицеръ не обичаше нѣкое ястие, той го хвалѣше и питаше мнението на жертвата. „Колко е вкусно това“, казваше князътъ. „Превдзходно, Ваше Царско Височество“, отговаряше офицерътъ, който срѣдъ всеобщо веселие храбро гълташе своята порция. Нѣмаше, обаче, никаква отпуснатость, въпрѣки хумористичнитѣ отенъци и въ очитѣ на Княза имаше често властенъ блѣсъкъ, който отстраняваше всичко, което приличаше на фамилиарность.

Министритѣ Стамболовъ и Грековъ прекараха два месеца отъ лѣтото въ околноститѣ на Варна и тѣхното присѫтствие държеше владетеля добре осведоменъ за мѫчнотиитѣ, които още обсаждаха княжеството отъ международна гледна точка. Но Княгиня Клементина, която се върна въ България въ началото на октомврий, донесе на сина си и на министритѣ новъ запасъ отъ куражъ, издръжливость и надежда. Енергичниятъ ѝ оптимизъмъ уравновесяваше обикновения песимизъмъ на Княза и чудното разбиране на младата Княгиня даде новъ потикъ и прекрасенъ примѣръ на българското общество, което бързо се развиваше подъ рѫководството на тѣзи две жени отъ високъ произходъ и рѣдъкъ умъ и двѣтѣ страстно привързани къмъ дълга и алтруизма въ най-висшето значение на думата.

ГЛАВА V.

ПѪТЕШЕСТВИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ И ПЪРВИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ СПОМЕНИ

Есеннитѣ месеци иматъ особенъ чаръ въ тѣзи далечни брѣгове на Черно море, кѫдето огненитѣ цвѣтове на сезона, засилени отъ постоянното слънчево време, допринасятъ за веселието при гроздобера. Посещението на единъ французки приятель на княжеското семейство, графъ Пимоданъ и преминаването на единъ австрийски художникъ Адюкевичъ, който нарисува портретъ на конь на Княгинята, малко развесели нашия тихъ животъ въ Двореца. Къмъ края на октомврий Дворътъ се върна въ София, кѫдето скоро получихме новината за смъртьта на Князъ Александъръ Батембергъ, първия владетель на България. Животътъ му въ изгнание се завърши меланхолично въ Грацъ, Австрия. Той бѣ сключилъ неравенъ, но щастливъ бракъ и умрѣ, като остави две малки деца.

Царуването на първия Князъ на освободена България не е било нито лесно, нито задоволително. Русия искаше той до бѫде покоренъ факторъ въ нейнитѣ балкански планове, но положението нѣкакъ се усложни отъ самото начало. Александъръ Батембергъ, на 22 годишна възрасть, братовчедъ на Императора, бѣ избранъ отъ едно събрание отъ 130 души, болшинството отъ които се влияеше отъ руската администрация, която владѣеше България отъ днитѣ на Берлинския договоръ. Временното руско правителство е било натоварено съ задачата да изработи Конституция на държавата и да разгледа въпроса за избиране Князъ за България, който въ лицето на Князъ Александъръ Батембергъ прие неговитѣ условия следъ известно колебание. Когато Князътъ даде клетва при възкачването на престола на 9. юлий 1879 год., не липсваше народенъ ентусиазъмъ, а подрѫжката на Европа въ неговото предприятие изглеждаше осигурена, макаръ че Русия оставаше първа въ ролята си на съветница и порѫчителка. Въпрѣки неуспѣха му, ние справедливо трѣбва да отдадемъ на Князъ Алтксандра една отъ най-романтичнитѣ кариери на модернитѣ времена, за когото Вилиамъ Милеръ писа: че има склонность къмъ чудесното и неговиятъ характеръ има нѣщо хероично.

Високъ и значително красивъ, князъ Александъръ бѣ обичанъ за личния си чаръ, докато военнитѣ му подвизи при Сливница въ 1885 г. му помогнаха да спечели уважението на поданницитѣ си, които едва го познаваха и които като нация сж много сдържани въ похвалитѣ си. Князъ Александъръ, порано поручикъ въ германската армия, бѣ войникъ до върха на пръститѣ си. Неговата младость и липса на опитность бѣха осждени да бждатъ използувани отъ руски съветници въ едно време, когато тѣ държаха юздитѣ на управлението и не искаха да отстжпятъ своята власть надъ България. Когато Князътъ изгуби търпение, неговиятъ братовчедъ Царьтъ го смъмра строго и най-сетне самитѣ руси, които председателствуваха при избора му, станаха отговорни за свалянето му отъ престола. Въпрѣки превратноститѣ и злополукитѣ, краткитѣ страници отъ царуването му фигуриратъ въ аналитѣ на българската история съ сиянието на благодарна признателность за услугитѣ, които той направи на страната. Въ течение на седемъ бурни години той създаде силна армия, води я къмъ победи и съедини Южна съ Северна България.

България почете паметьта на този Князъ, чийто куражъ, великодушие и патриотизъмъ сж оставили своя белегъ между народа му. По сърдечното желание на народа, трупътъ на Княза бѣ докаранъ въ София, придруженъ отъ вдовицата му графиня Хартенау и отъ братята му Князъ Хенрихъ и Князъ Францискъ — Йосифъ Батембергъ. Погребението се извърши тържествено на 28 ноемврий 1893 г. и паметенъ параклисъ бѣ построенъ надъ гроба му на единъ отъ булевардитѣ на София. Даже неприятелитѣ на България не можаха да я обвинятъ въ неблагодарность! България продължаваше да напредва бързо като самостоятелна държава относно еволюцията на страната. Вжтрешно всичкитѣ елементи бърже се сливаха въ една нация; външно признаването ѝ и това на нейния владетель бѣ въпросъ на време.

Началото на 1894 г. донесе лично на мене голѣмо щастие. На 17 януарий дъщеря ми Надежда бѣ родена въ София и бѣ посрещната отъ баща си и отъ менъ съ възхищение толкова по-голѣмо, че тя дойде да изпълни мѣстото на едно дете, твърде рано загубено.

Нейната жива, здрава, малка личность, винаги въ движение, обещаваше още въ първитѣ месеци онази дейность на ума, която е моралната ѝ характеристика.

Нейното раждане бѣ последвано следъ две седмици съ едно радостно събитие, което утвърди княжеската династия на България. На 30 януарий единъ салютъ отъ 101 гърмежи известиха на населението на София за идването въ свѣта на князъ Борисъ Търновски, първороденото дете на Князъ Фердинанда и Княгиня Мария Луиза Българска. Всеобща радость се проявяваше отъ всички страни; отъ балкона на Двореца Княгиня Клементина показа Престолонаследника на тълпата, която се бѣ събрала да го акламира. Улицитѣ бѣха препълнени, хората се спираха и се поздравяваха единъ други и старитѣ хора, както Симеонъ отъ библията, се чувствуваха щастливи, че сж доживѣли да видятъ този день.

Щомъ чуха добрата новина, Херцогъ Парма, бащата на Княгинята, съ Херцогиня Парма побързаха да дойдатъ въ София и бѣха радостно посрещнати и забавлявани. Тѣ присжтствуваха на тържественото кръщение на Князъ Бориса, нѣколко дена по-късно, което бѣ извършено отъ католическия архиепископъ на София и Пловдивъ, монсиньоръ Менини. На бебето-князъ бѣ дадена титлата „Князъ Търновски“, която бѣ една евокация на минала слава, когато първата крепость на древна България, която по-късно трѣбваше да стане столицата на срѣдновѣковна България, бѣ прочута въ Източния свѣтъ. Даже и сега Търново запазва единъ чаръ пъленъ съ значение за онѣзи, които сж се качвали на неговитѣ стръмнини и сж минали презъ неговитѣ арки и разрушени стени, напомнящи епопеитѣ на българското царство. Съ избора на тази титла на своя синъ, Князъ Фердинандъ възстанови стари спомени и хвърли мостъ надъ пропастьта между древна и нова България, като сжщевременно тури основа за бждещи национални амбиции. Колкото се отнася до Княгиня Мария Луиза, тя бѣ горда, че бѣ създала „царствуваща българска династия“ и благодарната почить на цѣлия български народъ я възнагради за мжчителната грижи, породена отъ деликатното ѝ здраве.

Тя мжчно се оправи отъ раждането; нейното състояние даже подигна голѣмо безпокойство. Нуждна бѣ промѣна на климата и Княгиня Клементина предложи резиденцията си въ Ебенталъ за почивка. Близостьта на Виена, съ нейнитѣ прочути лѣкари, които правѣха медицинския факултетъ на австрийската столица знаменитъ по това време, какъвто е и до днесъ, напълно подхождаше за случая. Пжтешествието стана презъ месецъ мартъ и висшия надзоръ надъ Престолонаследника, който бѣ подъ грижитѣ на една английска гувернантка, бѣ повѣренъ на мене. Прелестната му майка, огорчена че го напуща, ми писа следното писмо на 20 априлъ отъ замъка Ебенталъ:

„Мила приятелко,

Азъ бѣхъ много щастлива, че получихъ двѣтѣ писма. Нѣма нужда да Ви казвамъ, какво удоволствие ми доставяха, преди всичко защото сж отъ Васъ; и следъ това, защото съдържатъ новини за малкия.

Благодаря, че не сте ме забравили и че сте се молили за мене. Слава Богу, азъ съмъ добре и рѣдко имамъ температура, въ сжщность не съмъ я имала отъ 5—6 дена. Азъ мога да ходя малко, безъ да ми се вие свѣтъ и азъ се радвамъ, преди всичко, че ще отида въ Виена да видя „Madame Sans Gêne“. Казвате, че Борисъ е много добре! Толкова по-добре! Гувернантката писа на свекърва ми, че той не е вече измжчванъ отъ болки. Разбира се, ламтя да го видя скоро. Много здраве на мжжа Ви и Бурбулонъ. Една голѣма цѣлувка на Надежда. Довиждане, скжпа приятелко.

Ваша предана Мария Луиза“.

Князъ Фердинандъ и Княгиня Клементина бѣха съ Княгинята, докато семейството ѝ, настанено въ Шварцау, близо до Винеръ-Нойщатъ, често я посещаваше. Първитѣ седмици отъ пребиването ѝ въ Ебенталъ сж били много мрачни; тя не се поправи, треската продължи, сжщо и на Великдень тя имаше припадаци и бѣ въ едно най-тревожно състояние на отпадналость. Следъ това настжпи едно постоянно подобрение. Старата кжща, съ нейната спокойна и тиха обстановка, изглеждаше че харесва на болната. Сладостьта на пролѣтьта, постепенното събуждане на парка, априлскитѣ цвѣтя, пѣснитѣ на птицитѣ, всичко приказваше за обещания и безкрайни надежди.

Князъ Фердинандъ се възползува отъ свободното си време да влѣзе въ връзка съ политически мжже и пратеници, акредитирани къмъ Виенския дворъ. Въ интервалитѣ той биваше поканенъ отъ Херцогъ Парма на ловъ въ имението Фросдорфъ, тази светиня на французкитѣ монархисти, кждето бѣ умрѣлъ Графъ де Шамборъ, последниятъ претендентъ отъ по-стария клонъ на Бурбонитѣ, които царуваха въ Франция.

Владетелитѣ отпразнуваха първата годишнина отъ сватбата си въ Ебенталъ и Князъ Борисъ бѣ доведенъ тамъ за случая. Голѣмо бѣ щастието на любящата майка, че вижда отново скжпото си дете и че се наслаждава заедно съ него на освежителния полски въздухъ. Самата азъ бѣхъ повикана въ замъка да замѣня Мисъ Фрезеръ, придворна дама на Княгинята, която се връщаше въ Англия, следъ като бѣ пожертвувала много години за образованието и ржководството на своята царствена ученичка. Нейната преданость никога не се поколеба и азъ дълбоко оценихъ нейната честность и разумна любезность презъ годината, която тя прекара при Софийския дворъ. Тя правѣше честь на тази група англичанки, пръснати по свѣта, които обучаватъ децата и младежитѣ и чието образование е основано върху истината и моралната сигурность.

Азъ черпихъ вдъхновение отъ тѣзи принципи по-късно за възпитанието на децата си.

Месецъ май изтече спокойно въ съвършено уединение, но изненадитѣ на вѫтрешната политика скоро ни извикаха въ България. На 30 май 1894 г., Стамболовъ, който бѣ управлявалъ България съ пъленъ авторитетъ 8 години, подаде оставката си на Князъ Фердинанда. Това непредвидено събитие имаше множество причини, които възникнаха отъ партийни борби и вълнение, неизбѣжно пораждани отъ единъ диктаторски режимъ, каквито и да сѫ причинитѣ за временното му налагане. Младитѣ нации страдатъ отъ липса на политическо възпитание; тѣхнитѣ държавници, къмъ каквато и партия да принадлежатъ, рѣдко показватъ качествата на умѣреность, себеотрицание и истински патриотизъмъ, които характеризиратъ по-напредналитѣ държави. Егоистична алчность, непотизъмъ и жажда за власть спиратъ най-възвишенитѣ пориви и често тласкатъ хората къмъ озлобление, несправедливость и мъсть въ Балканския полуостровъ.

Женитбата на Князъ Фердинанда и раждането на Престолонаследника бѣха две събития, които значително издигнаха престижа на владетеля, съ логичния резултатъ, че колкото единъ тронъ става по-сигуренъ, толкова по-малка е нуждата отъ единъ човѣкъ като Стамболовъ. По това време Князътъ почна да чувствува, че една промѣна отъ малко напрегнатата атмосфера, създадена отъ неговия министъръ, когото нѣкои считаха за „Бисмаркъ на Балканитѣ“, може да повлияе върху правителствата на Европа, па и особено на Русия, въ полза на едно признаване на българския владетель. На това становище бѣ придало сила и тежесть известното течение на антагонизъмъ противъ министъръ-председателя въ много политически крѫгове.

Стамболовъ имаше голѣми заслуги; преимуществата, които той спечели въ Македония въ полза на националната черква, добрия редъ, който запази, вѫтрешния напредъкъ и създаването на армията, всичко бѣ постигнато безъ външна подкрепа, въпрѣки злата воля на Великитѣ сили въ съюзъ противъ него. Имаше сериозни размирици въ улицитѣ на София при новината за падането му. Князътъ, завръщайки се отъ погребението на любимата си сестра, херцогиня Амалия въ Бавария, трѣбва да е почувствувалъ бремето на отговорноститѣ, наложено му отъ тази промѣна на правителството. Той даде властьта на Константинъ Стоиловъ, който по традиция принадлежеше на консервативната партия. Стоиловъ успѣ най-напредъ да събере всички тѣзи, които желаеха, следъ като се бориха противъ режима на Стамболова, да образуватъ нова политическа партия, която трѣбваше просто да се нарече: „Народна партия“.

Стоиловъ мислѣше, че това ще му осигури голѣмо болшинство въ страната, но той се обиколи отъ колеги, които отъ начало бѣха добре настроени, но които не запазиха за дълго довѣрието му. Стоиловъ бѣ човѣкъ съ известна опитность, по-преди секретарь на князъ Александъръ Батемберга, който се отнасяше къмъ него като къмъ интименъ приятель. Възпитанъ въ Робертъ колежъ въ Цариградъ, Стоиловъ бѣ единъ отъ многото възпитаници на това заведение, които се издигнаха до влиятелни положения въ България. Дълго преди страната да стане независима, млади българи сж били обучавани отъ либерални учители въ принципитѣ на правда и честь (печално липсваща тогава отъ програмата на Отоманската империя) и сжщитѣ тѣзи американски учители бѣха първи, които чуха за преследванията, извършени отъ турцитѣ въ домоветѣ на тѣзи деца. Участието на Америка въ откриването страданието на българитѣ на цивилизования свѣтъ най-много се дължеше на първитѣ сведения, добити въ Робертъ колежъ.

Г-нъ Стоиловъ извлѣче полза отъ отличното образование, което доби тамъ и бѣ добре подготвенъ за Хайделбергския университетъ въ Германия, кждето стана студентъ по правото. Той ми направи впечатление, че съединяваше въ себе си талантъ, остроумие и качества на добъръ ораторъ по логика, лигвистични способности и изтънченость. Неговото правителство успѣ да докара едно примирение съ Русия. Следъ известно време, обаче, последователни промѣни разклатиха довѣрието, което неговото правителство най-напредъ бѣ вдъхнало и партийнитѣ борби почнаха отново още по-горчиво и решително да задържатъ напредъка на България.

При все това, чуждитѣ държави все повече и повече се приближаваха до едно официално признаване на Князъ Фердинанда. Дипломатитѣ, които представляваха Силитѣ въ София вече имаха чести сношения съ Двореца. Сѫръ Артуръ Николсонъ (после лордъ Карнокъ) дипломатически агентъ на Англия и леди Николсонъ поканиха Княжеската двойка въ английската легация, а чуждитѣ правителства само очакваха единъ знакъ отъ Русия, за да напуснатъ двусмисленото си държание.

Къмъ края на юний азъ напуснахъ България съ мжжа си и дъщеря си, да отида на почивка въ Швейцария. Следъ единъ престой въ Виена и Инсбрукъ, ние прекарахме единъ месецъ въ Селини, прекрасна мѣстность до брѣговетѣ на Женевското езеро и въ съседство съ множество приятели отъ брѣговетѣ на Савоя. Малко по-късно ние посетихме стария ми домъ — Шатри, преди да се върнемъ въ Парижъ и София.

Отличната служба на Ориентъ-експреса тогава унищожаваше разстоянието; въ 50 часа човѣкъ можеше да бѫде пренесенъ отъ Франция въ България и тази леснина на пѫтуването, винаги употрѣбявана отъ насъ, заличаваше отпечатацитѣ на меланхолия, често причинени при напущането на хора и мѣстности, скѫпи за нашитѣ сърдца.

Чиновницитѣ на този влакъ станаха приятели, на които човѣкъ бѣ признателенъ за удобството при пѫтуването. Установяването на Ориентъ-експреса, съединяващъ София съ западнитѣ столици, бѣ важно събитие въ живота на Князъ Фердинанда, защото отговаряше на неговата любовь къмъ пѫтешествие и общата му страсть относно развитието на желѣзницитѣ. Никой не бѣ по-убеденъ отъ него отъ преимуществата, докарани на Близкия изтокъ отъ мощната артерия; въ една речь, при нѣкакъвъ празниченъ юбилей въ свързка съ движението на експреса, Князътъ на България веднажъ се изрази въ този смисълъ: „На Ориентъ-експреса страната дължи ново сѫществуване; контактътъ съ Европа и лъхътъ на идеитѣ, пренесени въ България отъ чужбина, оживиха първитѣ крачки на една развиваща се нация. Грамадни мѫчнотии най-напредъ препятствуваха пѫтя, труднозтитѣ трѣбваше да се преодолѣятъ отъ подбудителитѣ на този великъ подвигъ, обаче въ течение на борбата какви благородни примѣри, какви достойни съперничества се явиха на бѣлъ свѣтъ! Азъ мога да прибавя, че съмъ гордъ, че съмъ подпомогналъ това безценно предприятие, увѣнчано днесъ съ успѣхъ“. Тази речь бѣ произнесена отъ оногова, който действително вземаше присърдце работитѣ на държавнитѣ желѣзници въ България при царуването си.

Личниятъ надзоръ на желѣзопѫтнитѣ линии и машини стана привичка за владетеля, който често разговаряше съ машиниститѣ и познаваше подробно работата имъ. Азъ сѫщо помня, че подаряването на единъ локомотивъ на държавата бѣ една отъ първитѣ благородни инициативи на Княгиня Клементина въ България.

Азъ оставихъ княгиня Мария-Луиза въ единъ моментъ, когато отиваше въ Францисъ-бадъ съ адютанта си и една придворна дама. Тя се нуждаеше отъ почивка и ми писа на 8 юлий 1894 г.:

„Мила приятелко,

Бѣхъ много доволна да получа Вашето дълго и мило писмо; азъ ви благодаря за него и се радвамъ, че имамъ известия отъ приятелката ми Надежда. Тя е една млада персона съ достоинства, съ пъргавъ умъ и вече проявява необикновена живость. Азъ искахъ да Ви пиша по-рано и да Ви дамъ подробности отъ прибеванието ми въ Францисъ-бадъ съ тѣзи, които сподѣлятъ отекчителната ми компания.

Днитѣ сѫ много деятелни и много монотонни, заета съмъ съ лѣкуването, но азъ имамъ време да чета в. „Нойе Фрайе Пресе“, в. „Голуа“ и „Ново време“ и нашитѣ твърде сериозни разговори се отнасятъ до франкмасонство, магнетизъмъ и хипнотизъмъ, като снабдявамъ тѣзи, които сѫ около мене съ книги и исторически мемоари. Научихте ли се за внезапната смърть на чичо ми Ерцхерцогъ Вилхелмъ, великъ магистъръ на Тевтонския орденъ? Неговиятъ край бѣ ужасенъ, той упражнявалъ единъ буенъ чистокръвенъ конь, да не се плаши при преминаването на електрическия трамвай. Като видѣлъ, че коньтъ се изправя на заднитѣ си крака, той се опиталъ да слѣзе, но въ това време коньтъ побѣгналъ въ пъленъ галопъ, като повлѣкълъ нещастния ездачъ, чиято шпора се закачила въ стремената. Той живѣ още нѣколко часа и можа да приеме причастието, но каква страшна трагедия! Свекърва ми остана въ Виена да присѫтствува на погребението. Азъ ламтя да отида въ Варна и преди всичко да бѫда отново въ кѫщи. Пребиваването ми въ Францисъ-бадъ ме енервира; чувствувамъ се тѫжна, отекчена и ще се върна по-стара по мисли и чувства. Раздразнена съмъ отъ докторитѣ и тѣхнитѣ измислици. Но писано е да бѫда винаги тѣхната жертва. За щастие, Борисъ е много добре и прави всѣки день разходка по два часа. Имате ли вече фотография отъ дъщеря Ви?

Довиждане, мое скѫпо дете, мой слънчевъ лѫчъ,

Мария Луиза.“

И тази прелестна Княгиня, на която никога не липсваше сърдечность и внимание, ми прати следъ нѣколко дена следнитѣ редове, писани по случай имения ми день въ Кобургъ на 26 юлий:

„Азъ не мога да оставя да мине този день безъ да Ви изпратя искренитѣ си и сърдечни благопожелания за св. Анна. Както виждате' ние сме въ Кобургъ и въ трѣскаво бързане споредъ обикновения ни обичай. Ние отидохме отъ тукъ въ Байройтъ съ Княза да видимъ „Парсифалъ“, което бѣ великолепно предадено. Невъзможно е да се опише божествената красота на тази музика на безнадежностьта.

Въ Кобургъ азъ често се виждамъ съ старата херцогиня Александрина, тъй любезна съ мене, съ Великата княгиня Мария, която ни даде най-горещъ приемъ. Тя бѣ учудена, че азъ мога да рабирамъ и чета руски. Следъ това свекърва ми и азъ прекарахме два очарователни дни въ Карлсбадъ. Азъ ви облажавамъ, че се радвате на Алпитѣ и мислитѣ ми сѫ често при васъ. Много сърдечни поздрави на васъ, съпруга ви и Надежда. Ваша предана: Мария Луиза.“

Скоро следъ това азъ отидохъ при Княгинята въ Евксиноградъ, на брѣговетѣ на Черно море, което тъй силно я привличаше, че тя пожела да бѫде погребана въ него, когато умре. Всичко я радваше и интересуваше въ това спокойно мѣсто, украсено отъ грацията ѝ и оживена отъ заразителното ѝ веселие и любезность.

Паркътъ напредваше; тераситѣ и градинитѣ, правилно планирани по французки маниеръ, бѣха препълнени съ блѣстящи цвѣтя и по желанието на Княгина Клементина, фасада на двореца Сенъ Клу, унищоженъ и изгоренъ въ 1870 г., бѣ зазиданъ въ една отъ стенитѣ, които подпиратъ главната тераса. Реставриранъ отъ опитни рѫце, барелиефа отъ Сенъ Клу открива върху далечнитѣ брѣгове на Източно море гербътъ на французкия кралски домъ, като напомня на варненци благородната и благодетелна дъщеря на Луи Филипъ.

Кроткиятъ покой на есеньта бѣ последванъ отъ силни бури по суша и по море, които трагично се съвпадаха съ драмата, която се разиграваше по брѣговетѣ на сѫщото море въ Кримъ. Рускиятъ царь Александъръ III, сѫщиятъ, който съ своята упорита враждебность попрѣчи за признаването на българския владетель, умираше въ Лавадия. Всички медицински съвещания бѣха безсилни да го спасятъ. Императорътъ умрѣ на 20 октомврий, като остави неопитенъ наследникъ, който отпразднува годежа си съ княгиня Алиса отъ Хесенъ край смъртното легло на баща си.

Една фатална сѫдба изглежда да е предопредѣлила Николай II за злополука, тъй като той бѣ повиканъ на престола преди преждевременната смърть на по-стария си братъ. Дали това мрачно предисловие на царуването му не е било намекъ за бѫдещето му? Както и да е, вѣрно е, че бракътъ, който трѣбваше да утвърди руската династия, бѣ обезпокоенъ отъ голѣми нещастия и се завърши съ най-голѣмата трагедия на новитѣ времена.

Женитбата на Николай II бѣ предимно резултатъ на взаимна привързаность. Имаше слухове за годежа на младия Императоръ съ една отъ дъщеритѣ на Черногорския князъ, за когото Александъръ III веднажъ се отзова, че е „единственъ приятель на Русия“, но тая идея бѣ изоставена. Избраната невѣста на Николай II, далечна роднина на мѫжа си по майката на Александъръ III, бѣ внучка на Кралица Виктория и много красива претставителка на расата си. На 26 ноемврий, 1894 г. тя стана „Императрица на всички руси“ и поданницитѣ ѝ хвърлиха траура, носенъ за последния владетель, за да акламиратъ младата императорска двойка въ Казанската съборна черква въ Петроградъ.

Въ България имаше отзвукъ на тия събития, засиленъ отъ нови надежди, следъ мѫчителния периодъ на обтегнатость на руско-българскитѣ отношения презъ царуването на Александъръ III, който не маскираше предразсѫдъка си противъ Князъ Фердинанда и неговото правителство. Вѣчно заплашващия облакъ на тази антипатия не можеше да не помрачи хоризонта на по-младата нация. Царь Освободительтъ Александъръ II не бѣ предалъ идеитѣ си на своя синъ; първиятъ се бори да даде на българитѣ свобода, но наследникътъ му другояче изтълкува великодушието му: България трѣбва да бѫде преденъ постъ на Руската империя, съвършено подчинена на нейната воля! Какво ставаше тогава съ побратимяващитѣ се войници на Шипка, Плѣвенъ и всички полесражения презъ 1877 г., защо българска и руска кръвь бѣ пролята въ героическо сътрудничество, ако двѣтѣ народности трѣбваше да станатъ врагове? Суровиятъ Императоръ и много отъ неговитѣ държавници оставаха глухи на подобни съображения и България знаеше, отъ своя страна, че мѫчителни и често трагични интриги идваха къмъ нея отъ императорскитѣ крѫгове. И тъй, възкачването на Николай II на престола не можеше да не бѫде добре дошло за цѣлата страна.

При завръщането ми въ София азъ винаги прекарвахъ колкото се може съ малката ми дъщеря, която дългътъ често ме заставяше да изоставямъ; но за щастие, тя бѣ добре гледана отъ баща си, който проявяваше най-голѣма грижа за възпитанието ѝ, въпрѣки преголѣмата работа, съ която бѣ претрупанъ въ Двореца на Княза. Бихъ искала да кажа въ похвала на българската раса, че семейнитѣ добродетели сѫ широко разпространени и твърде характерни срѣдъ тоя неразвратенъ народъ, който е запазилъ всичкитѣ традиции на единъ достоенъ патриархаленъ животъ. Главата на семейството взема върху себе си грижата за домочадието и отъ най-ранна възрасть се стреми да обезпечи добро образование на всичкитѣ си деца. Даже селянинътъ, природно пестеливъ, изглежда като че ли се подчинява на нѣкакъвъ инстинктъ, когато развързва кесията си при изпращинето въ нѣкое училище или университетъ едно отъ децата си. Той не харчи за себе си нито четвърть, нито петинка отъ това, което дава безъ колебание на ученика или студента свой синъ. Тъй като въ България нѣма родова аристокрация по положение или богатство, университетското образование заема мѣстото на благородната титла и всѣки баща се стреми да я добие за децата си. Необикновеното нарастване числото на училищата въ България е довело процента на неграмотнитѣ до най-ниско равнище. Университетътъ, академиитѣ и артистичнитѣ училища сѫ въ азцвѣта си и позволяватъ на младежьта да черпи познания отъ тѣзи мѣстни извори.

Князъ Фердинандъ бѣ покровитель на археологията и на естествената история и се предаваше на любимитѣ си занятия. Щомъ пристигна въ България, всичкото му свободно време бѣ посветено на зоологически и ботанически изследвания, които дадоха като резултатъ богатитѣ колекции на неговитѣ частни музеи и градини, сега отворени за публиката. По-трудна бѣ задачата, която младата България, начело съ своя господарь, си постави да изкара на бѣлъ свѣтъ чрезъ разкопки и търпеливи изучвания историческитѣ останки, скрити въ земята, или скрити въ монастиритѣ. Областитѣ около София, Пловдивъ, Търново и Шуменъ издадоха много отъ тайнитѣ си и древнитѣ пристанища на Черно море, като Одесосъ (Варна) и Месемврия станаха поле за ползотворна дейность за тѣзи, които искаха да обогатятъ България съ драгоценнитѣ светини на нейното минало, толкова по-ценни, поради напластения застой презъ течение на много вѣкове, когато турскиятъ гнетъ и съперничеството на гърцитѣ сѫ се мѫчили да ограбятъ единъ народъ отъ наследство, което бѣ твърде вдъхновяващо, за да бѫде пренебрегнато отъ угнетителя. Дѣлото на историческата реконструкция, вънъ отъ моралното повдигане, е дало като резултатъ да се очертаятъ отдавна изгубенитѣ линии на декоративното изкуство въ България; въ скулптурата, художеството и поезията употрѣбяватъ стари модели, като даватъ нова цена на древнитѣ фрагменти и надписи; дано много ценности излѣзатъ още отъ скривалището си.

Къмъ края на годината азъ напуснахъ София още веднажъ, за да придружа Княгиня Мария Луиза въ Арко, Тиролъ, кѫдето чичо ѝ, неаполитанския Кралъ Францискъ II, току що бѣ умрѣлъ. Този монархъ, блуждающъ по свѣта както „кралетѣ въ изгнание“, се бѣ оженилъ за една баварска принцеса. Той бѣ скроменъ и любезенъ и запази голѣмо достоинство въ ограничения начинъ на живѣене, наложенъ му отъ обстоятелствата. Погребението му бѣ тъй скромно, както и живота му, но многобройнитѣ му приятели и роднини го придружиха до гроба му въ това усамотено мѣсто, богато, както цѣлия Тиролъ, съ естествена и живописна красота. Отъ Арко ние имахме щастието да отидемъ въ Венеция, кѫдето графъ де Барди, чичото на Княгиня Мария Луиза и графиня де Барди живѣеха въ Вендраминския дворецъ. Следъ като престоя тамъ една седмица, Княгинята ме заведе въ вила делла Пианоре, кѫдето семейството ѝ прекарваше зимата. Нейниятъ баща, Пармскиятъ херцогъ, притежаваше всичкитѣ качества на единъ съвършенъ джентлеменъ. Високата му култура и всеобщи познания правѣха разговора съ него крайно интересенъ, докато неговитѣ строги и напълно християнски принципи отбелязваха живота му и този на неговото семейство съ единъ аскетиченъ отпечатъкъ, който изглеждаше почти старомоденъ.

Херцогинята ржководѣше възпитанието на многобройнитѣ си деца, чиито различни възрасти изискваха цѣла армия отъ професори, гувернантки и слуги отъ различни съсловия и националности.

Една прелестна градина отъ мимози, портокалови дървета и виолетки цъвтѣха въ края на сезона, ни доставиха всичката прелесть на южнитѣ страни, оживени отъ едно блестяще слънце, което замѣства всичкитѣ изкуствени забавления на севернитѣ зими. Въ Пианоре ние бѣхме близо до Виареджио, кждето децата на Донъ Карлосъ, претендентътъ на испанския престолъ, намѣриха подслонъ въ „Ла Тенута“ за тѣхния изгнанически животъ. Донъ Хайме и сестра му княгиня Алиса Бурбонска бѣха последнитѣ представители на това благородно семейство, хвърлено отъ политически бури на единъ чуждъ брѣгъ, засѣнченъ отъ вѣковни борове, родното мѣсто на майка имъ, Княгиня Маргарита Пармска.

Една екскурзия до Флоренция и Лукка наруши монотонностьта на нашия монашески животъ въ тази прекрасна страна, кждето съзерцанието е на мѣсто и кждето лесно могатъ да се разбератъ възторзитѣ на Катерина Сиенска, Францискъ Азиски и много други чисти обитатели на тѣзи прекрасни небеса, подъ които тѣ прекараха добродетелния си животъ.

При завръщането ми въ София на 22 януарий 1895 год азъ бѣхъ извикана да потвърдя едно голѣмо решение, взето отъ мжжа ми. Следъ като е заемалъ поста „началникъ на политическия кабинетъ“ на Княза 8 години, неговата дипломатическа дейность изискваше по-широко поле, гдето отговорности и иниацитива нѣмаше да му липсватъ. — И за това, следъ зрѣло обмислюване, последвано отъ сериозни съвещания съ Княза и министритѣ му, на мжжа ми бѣ предложенъ поста на Български дипломатически агентъ въ Букурещъ, една титла въ съгласие съ положението на една страна, непризната още официално. Той го прие и въ началото на мартъ започна една кариера, въ която служи на отечеството си 30 години.

Раздѣлата отъ неговия домъ, семейството, работата и отъ тѣзи, които го научиха на нея, не го оставиха равнодушенъ; заминаването му бѣ чествувано съ доказателства за съжаление и благодарна почить, подъ формата на една похвална грамота отъ Княза и получаването на много високъ орденъ „За гражданска заслуга“.

Моятъ съпругъ бѣ прекаралъ годинитѣ на своята служба въ Двореца въ такъвъ близъкъ контактъ съ вѫншнитѣ и вѫтрешни работи на България, че не можа да напусне страната безъ нѣкакво инстиктивно безпокойство за бѫдещето. Отеглянето на Стамболова, за което вече говорихъ и което бѣ причинено отъ редица събития, незначителни сами по себе си, сега запали неговитѣ привърженици съ единъ духъ на безпокойство, който можеше да стане опасенъ за реда, докато противницитѣ на падналия министъръ си позволиха не съвсемъ тактични нападки срещу бившия режимъ. Работитѣ дойдоха до една точка, когато могѫщия политикъ, който години на редъ бѣ рѫководилъ духа на страната, безъ огледъ за мнението на другитѣ, трѣбваше да бѫде предпазливъ при нарастващата борба, насочена срещу него.

Неговиятъ успѣхъ, както успѣхътъ на много силнитѣ мѫже, бѣ го изкушилъ да остане прекалено дълго на власть. Времената се мѣнятъ, и ако Стамболовъ бѣ се оттеглилъ порано, би имало по-малко интензивность въ протеститѣ, които всѣка диктатура докарва съ себе си; а сѫщо и по-малко фанатично невѣрно сѫдене, което най-сетне причини трагичния му край, а повече шансове за него да служи на България още за много години. Невѣроятна активность, безграниченъ куражъ, пълно познание на хората, проницателность и необикновена ловкость бѣха главнитѣ му дарби.

Нищо, или по-скоро никой не може да се задържи дълго на Изтокъ. Това се отнася за всички стѫпала на обществената стълба, за богатитѣ и сѫщо за тѣзи, по-малко облагодетелствувани отъ сѫдбата; безразлично дали е причиненъ отъ липса на традиция, лошитѣ обстоятелства, неизбѣжната борба за животъ, фактътъ си остава, че ако единъ човѣкъ успѣва, той е наклоненъ да надцени своето значение и да се загуби. Той се държи за властьта, предизвиква опозицията и често губи усѣтъ за съотношенията, като забравя силитѣ, които се събиратъ противъ него, докато е прекалено късно да избѣга тѣхната ярость. Въ течение на всичкитѣ години, които прекарахъ въ България, азъ бѣхъ свидетелка на много трагедии, които се дължаха на тѣзи наклонности и азъ съмъ тѫгувала за сѫдбата на полезни българи, които вънъ отъ една безогледна липса на мѣрка, имаха малко недостатъци и много качества.

Презъ пролѣтьта на 1895 г. начена дипломатическата ни кариера и мѫжътъ ми замина за Букурещъ, надявайки се, че азъ скоро ще го последвамъ. Случи се, обаче, че дъщеря ми прекара една тежка болесть, която ме задържа въ София за повече отъ три месеца и ние не можахме да отидемъ въ

Ромъния преди края на априлъ. Госпожа Петрова Чомакова, дъщеря на известния пловдивски патриотъ, бѣ назначена въ Двореца като придворна дама на Княгинята, а Нейно Царско Височество ме помоли да запазя печетната си длъжность въ нейния Дворъ, при все че напущахъ временно България. Азъ заминахъ за Бѣлградъ, за да продължа отъ тамъ пѫтуването си по Дунава и стигна Гюргево по тѣснинитѣ на Казанъ и прочутитѣ Желѣзни врата. Лекото пѫтуване по голѣмата историческа рѣка дава възможность на човѣка да се възхищава отъ брѣговетѣ, които по това годишно време сѫ покрити съ дивъ люлякъ. На голѣми интервали единъ римски пѫть, доста добре запазенъ, върви по течението на рѣката и надписи отъ времето на Траяна напомнятъ преминаването на древнитѣ легиони. Пристигането ми въ Букурещъ отбеляза първата ми крачка въ дипломатическия ми животъ. Нашитѣ официални квартири не бѣха много привлѣкателни, но моето любопитство за хората и нѣщата бѣ задоволено, защото тази страна, тъй близо до България, съвсемъ не прилича на тази, която напуснахъ.

Столицата, по-стара отъ София, има, безъ съмнение, срѣдства, колкото се отнася до модерни подобрения, но тѣ се ограничаватъ само въ главнитѣ улици. Освенъ това, Букурещъ е разположенъ срѣдъ една обширна равнина, която го излага на крайни студове и горещини и е лишенъ отъ прелестната околность, която съседството на планинитѣ и планинското разположение придаватъ на София. Следъ известно колебание, поради международнитѣ връзки на непризнатото правителство на България, постепенно бѣхме окуражени да влѣземъ въ обществото и бѫдемъ допуснати въ Двореца. Краль Каролъ и Кралица Елисавета царуваха тогава въ Ромъния и тѣхнитѣ силни личности отговаряха на значението на мисията имъ въ страната. — Макаръ и двамата да бѣха отъ нѣмски произходъ, тѣ имаха различни натури, но всѣки отъ тѣхъ постигна благотворно влияние въ Ромъния. Кральтъ, чрезъ своята мѫдрость и чувство на редъ и справедливость господствуваше надъ политическитѣ партии, които цъфтятъ въ Близкия изтокъ; а чрезъ способностьта си къмъ методична работа, той разви финансовитѣ и индустриални срѣдства на Кралството; Кралица Елисавета, отъ своя страна, чрезъ своята прелесть, широко сърдце и своитѣ артистични наклонности, облагодетелствуваше, доколкото можеше, благотворителнитѣ заведения и култа къмъ красотата, било въ музика, поезия, художество или друга проява отъ идеалистично естество.

ГЛАВА VI.

БУКУРЕЩЪ И ВИЕНА ПРЕЗЪ 1895 ГОДИНА

Първото ми впечатление отъ Букурещъ не бѣ благоприятно. Въ София азъ имахъ единъ прекрасенъ домъ, обиколенъ отъ градина, надъ която господствуваше красивата Витоша; сега азъ изведнажъ се намѣрихъ въ една прашна и гореща улица, наречена „Скауне“ и въ най-обикновеното здание бѣ българската дипломатическа агенция. Благодарение на моето философско становище, азъ се справихъ, доколкото можахъ, съ това, отъ което неможахъ да избѣгна и по една щастлива случайность, една отъ първитѣ ми вечери въ Букурещъ бѣ прекарана хубаво, тъй като видѣхъ единъ мой съотечественикъ, прочутиятъ Кокленъ въ пиесата „Батай де дамъ“. — Изглеждаше, че французкото изкуство въ най-изтънчената си форма ми даваше този хубавъ приемъ въ самия моментъ, когато бѣхъ оставена на собственитѣ си срѣдства.

Нѣколко дни по-късно азъ бѣхъ удостоена съ съвсемъ други зрелища, по-привлѣкателни въ всѣко отношение. Кралица Елисавета ме прие на аудиенция въ Двореца си въ Букурещъ. Надвесена надъ едно канапе, покрито съ кожата на бѣла мечка, и облѣчена въ рокля отъ тъмно кадифе, главата ѝ и раменетѣ ѝ покрити съ бѣлъ вуалъ, кралицата ми се стори като романтична, макаръ и театрална фигура. Бѣлоснѣжната ѝ коса я коронясваше съ ореолъ, който бѣше въ контрастъ съ свежия цвѣтъ на лицето ѝ; яснитѣ ѝ очи свѣтѣха съ интересъ и интелектъ. Безкраенъ чаръ лъхаше отъ тази кралица, която бѣ женствена въ пълния смисълъ на думата. Любезностьта ѝ бѣ сѫщо тъй очебиюща, както и голѣмитѣ ѝ познания, които се отразяваха въ творенията ѝ, публикувани подъ псевдонима „Карменъ Силва“. „Резмишленията на една кралица“, „Карпатска легенда“ и една поема на Скитникътъ-евреинъ на нѣмски сѫ пълни съ поезия и проницателностьта на авторката прониква до самитѣ дълбочини на човѣшката природа.

Кралицата обичаше да живѣе въ дивитѣ долини на Карпатитѣ, кѫдето примитивни гори увѣнчаватъ суровитѣ скали, отъ кѫдето извиратъ планински потоци. Нейниятъ великодушенъ и по-скоро наивенъ характеръ никога не бѣ разбиранъ отъ повърхноснитѣ елементи на ромънското общество, повече наклонни да критикуватъ, отколкото да оценятъ добродетельта. Най-голѣмото желание на кралицата бѣ щастието на нейния народъ и на хората около нея. Тежко ударена отъ сждбата чрезъ ранната смърть на едното ѝ единствено дете, тя носѣше винаги черно, като употрѣбяваше всички срѣдства на раненото си сърдце да помага на нещастнитѣ, специално на слѣпитѣ и на всички онеправдани отъ природата. Страстно предадена на изкуството, тя възпитаваше младитѣ, чийто талантъ се нуждаеше отъ подкрепа, като развиваше около себе си вкуса къмъ музиката, вроденъ у ромънския народъ. Тя сжщо стори каквото можеше да запази мѣстната индустрия, като сама носѣше носията на ромънскитѣ селяни и като насърдчаваше придворнитѣ си дами да правятъ сжщото. Тази забележителна кралица живѣеше въ единъ самотенъ свѣтъ на мечтитѣ, кждето красотата и идеалитѣ винаги заемаха видно мѣсто; между великитѣ хора на този свѣтъ, които съмъ срѣщала и които като нея имаха лични достоинства вънъ отъ извънредното положение, което заемаха, азъ давамъ на „Карменъ Силва“ почтено мѣсто.

Следъ известно време азъ бѣхъ представена на Престолонаследницата отъ англо-руски произходъ; красива и изящна до день днешенъ, бждещата Кралица Мария Ромънска бѣ по това време на заденъ планъ въ политиката. Това е привилегията на младостьта; но по-нататъкъ славата до такава степень трѣбваше да я разглези, че малко остава да се пише или каже за блѣскавата ѝ кариера.

Краль Карлъ, потомъкъ на Хохенцолеритѣ, бѣ получилъ акредитивнитѣ писма на мжжа ми; той царува до 1915 г. Владетельтъ бѣ добре схваналъ ролята си на конституционенъ краль. Той допринесе много за благосъстоянието на страната си, като самъ оставаше въ тази по-висока сфера, която бѣ сжщинското му мѣсто. Неговото влияние да укроти политическитѣ партии, които сж бичъ за малкитѣ държави въ Близкия изтокъ, не бѣ по-малка негова заслуга; да покровителствува напредъка въ земледѣлието бѣ друга отъ грижитѣ му; и той построи въ Карпатитѣ кралската резиденция въ Синая, кждето склонове и долини, покрити съ борова гора, обкржжаваха популярния лѣтенъ курортъ.

Краль „Каролъ“, както владетельтъ бѣ нариčанъ въ Ромъния, имаше интересни семейни връзки съ Наполеонъ I, тъй като майка му, една княгиня отъ Баденъ, бѣ дъщеря на Стефания де Бохарие, братовчедка на князъ Евгений, заварения синъ на Наполеона и многообичния му генералъ. Поканенъ да заеме ромънския престолъ като Князъ на Ромъния въ 1866 г. съ право на наследство за наследницитѣ му, на Карола бѣ дадена титлата „Краль“ отъ Великитѣ сили въ

1881 г., когато последнитѣ утвърдиха избора на Ромъния. Сѫщата година бѣ посоченъ наследникътъ на престола; той бѣ племеникътъ на Краля, Князъ Фердинандъ Хохенцолеръ, синъ на Князъ Леополдъ, чиято кандидатура за Испанския престолъ е била една отъ международнитѣ причини за френско-пруската война въ 1870 г.

Ромъния намѣри въ лицето на Каролъ I единъ цененъ човѣкъ и сериозенъ монархъ, способенъ за една задача, за която се искаше най-голѣма енергия и мѫдрость. Въ първитѣ години на царуването си той помогна съ войницитѣ си на руската армия, боряща се противъ турцитѣ за освобождението на България и се присъедини къмъ военнитѣ действия при обсадата на Плѣвенъ презъ 1877 г.

Моето впечатление въ Ромъния бѣ, че Кральтъ се ползуваше съ уважение и възхищение, безъ да се радва обаче на заслужена популярность, което може да се препише на принудителнитѣ му маниери и строгитѣ му принципи, които поданницитѣ му, съ тѣхнитѣ по-леки наклонности, едва ли биха могли да одобрятъ.

Когато Кральтъ бѣ въ Синая презъ лѣтото, бѣ обичай за дипломатическото тѣло, членоветѣ на Двора и обществото въ Букурещъ да вървятъ по следитѣ на владетеля въ прохладното убѣжище на тази прелестна мѣстность. Горещината на Букурещъ е нетърпима и всѣки, който може да избѣга въ планината, не остава да я понася. Кральтъ и Кралицата бѣха центъръ на обществена дейность и приемаха въ Двореца си всички, които по положение имаха право на кралското гостоприемство. Имаше малки обѣди или вечери, винаги много забавни, поради леснината, съ която Краль Каролъ разговаряше за чуждата политика съ гоститѣ си, докато Кралица Елисавета очароваше женския си крѫжокъ съ оригиналностьта на вкусоветѣ си, като често ни даваше да разглеждаме нѣкакъвъ хубавъ екземпляръ отъ селско изкуство, едно цвѣтно фолио, което още не бѣ завършила и като ни създаваше възможностьта да слушаме нѣкои ромънски мелодии, свирени отъ младитѣ артисти, които се трупаха въ Двореца ѝ. Ние бихме се наслаждавали на лѣтото 1895 г. въ Синая, кѫдето пристигнахме следъ рождението на втората ни дъщеря, но преди да напуснемъ Букурещъ, чухме една страшна новина: на 15 юлий Стамболовъ, предишния министъръ-председатель, бѣ жертва на единъ атентатъ противъ живота му, който се показа фataленъ 48 часа по-късно. Преследванъ отъ вражди, които се бѣха натрупали противъ него презъ времето, когато бѣ на власть, животътъ му бѣ вѣчно въ опасность. Той го знаеше и постоянно намекваше за това; даже, когато бѣ на власть и видѣ Бѣлчева, министъръ на финанситѣ, убитъ до него, той не се съмняваше, че убиецътъ бѣ целилъ него. Отмъщението бѣ достатъчно да обясни приключението на 15 юлий, особено въ Балканския полуостровъ, кѫдето силата на политическитѣ страсти е била необуздана отъ вѣкове. Но атентата, на който Стамболовъ стана жертва, се отличаваше съ една изтънченость и жестокость, които поразиха всѣко чувствително сърдце, както въ България, тъй и въ чужбина. Той остави една стара майка, жена и три сирачета, скръбни жертви на единъ непростимъ актъ, който докара позоръ върху тогавашното правителство. Небрежностьта на полицията служеше като претекстъ за атака на чуждата преса върху министерството и даже върху самия владетель; тѣ бѣха обвинени за отговорни. Нѣкои отъ участвуващитѣ въ атентата бѣха оправдани отъ сѫдилищата; само главниятъ убиецъ бѣ осѫденъ, но той успѣ да избѣга въ Ромъния и неговата присѫда бѣ замѣнена съ 15 годишенъ затворъ. Следъ смъртьта на Стамболова, единъ български писатель, г-нъ Стоянъ Ватралски, писа за прочутия си съотечественикъ следнитѣ редове:

> „Направенъ споредъ мострата и материята, която природата употрѣбява да произведе величия на свѣта, неговата сила и слабость, неговитѣ добродетели и пороци бѣха еднакво велики. Сѫденъ отъ становището на християнската цивилизация, той действително може да бѫде осѫденъ, но сравненъ съ противницитѣ си, той изглежда не само великъ, но благороденъ и прямъ. Въ действителность, той бѣ своеволенъ и свирепъ, но никога не устройваше заговори и никога не извърши убийства. Той не бѣ подълъ. Той удряше направо и стоеше въ дневната свѣтлина като мѫжъ. Цѣлъ свѣтъ знаеше, какви му сѫ намѣренията. Тъкмо противното бѣха хората, които му правѣха опозиция. Тѣ устройваха заговори въ мрака, тѣ организирваха бунтове въ полза на една чужда държава, тѣ употрѣбяваха като срѣдство измѣната и престѫплението“.

Тази оценка на едно драматично положение бѣ публикувана въ едно американско списание и мисля, че ще бѫде интересна за онѣзи, които изучаватъ Стамболовото време.

„Чуждата сила“, намекната отъ г-нъ Ватарлски, не може да бѫде друга, освенъ Русия, която никога не бѣ простила на България за самостоятелностьта, която тя позволи на Стамболова да прояви презъ годинитѣ, въ които управляваше кормилото на държавата, и господинъ Едуардъ Дайсе пише следното въ „Историята на падането на Стамболова“:

„Сждейки живота на Стамболова, западниятъ критикъ трѣбва да земе подъ съображения хората, между които бѣ възпитанъ и живѣеше. Ако той управляваше сурово, то е, защото имаше работа съ сурови хора. Той бѣ силенъ човѣкъ, съ почти абсолютна власть надъ единъ младъ народъ; на възрасть, когато нашитѣ младежи се забавляватъ съ спортъ, той бѣ водачъ въ неравната борба на българитѣ противъ Турция. Възпитана отъ суровото училище на нуждитѣ и насладата, природата му бѣ сурова както планинитѣ, които бѣха домътъ и прибѣжището на младостьта му. Въ лицето на Стамболова ние виждаме единъ силенъ човѣкъ, който защищава кжщата си и когато той удряше, той бесзпорно удряше тежко“.

Сждбата реши, щото падането и смъртьта на великия вождъ да промѣнятъ курса на българската политика. Въ душата си всѣки българинъ има най-голѣма симпатия къмъ рускитѣ братя. Родството по раса и общностьта на религията привързватъ малката страна къмъ велика Русия, като не се забравя благодарностьта къмъ великодушнитѣ освободители на една страна, потисната отъ вѣковно робство; но примирението на Русия и България не стана изведнъжъ свършенъ фактъ. Въ течение на сжщото това лѣто 1895 г. една депутация, състояща се отъ митрополитъ Климентъ, търновския архиепископъ и нѣколко ветерани на русофилската консервативна партия, отиде въ Петербургъ, да молятъ симпатиитѣ на рускитѣ официални кржгове за България. При връщането на тази депутация, митрополитъ Климентъ намекна за първъ пжть за промѣна на религията на Князъ Бориса, наследникътъ, който отъ католикъ трѣбваше да стане православенъ, за да задоволи народнитѣ чувства на славянитѣ и да достави предлогъ на помирение на двѣтѣ нации. Тази идея бѣ открито одобрена отъ Народното събрание и съобщена по-късно на Князъ Фердинанда. Тя бѣ предназначена да предизвика дълги разисквания и семейни драми, неизвестни на публиката.

Ние преживѣхме нашия дѣлъ отъ тревогата въ живописната ни вила въ Синая, построена всредъ планини и борови гори, издигнати надъ красива долина, презъ която лакатуши потокъ съ прозрачна вода. Всичко щѣше да ни се вижда чудесно, ако спокойствието на Карпатитѣ не бѣше нарушено отъ обществения животъ на кипящата столица, съ сжщитѣ приеми, сжщитѣ визити, сжщитѣ клюки и дребни обществени интриги, разкриващи най-обезпокоителни любовни афери, разводи и скандали! Имаше нѣколко изключения въ този свѣтъ на нравствена разпуснатость и азъ много обичахъ една прелестна жена, тогава ржководителка на обществото, която бѣ женена за министра на Външнитѣ работи, г-нъ Александъръ Лаховари. Нейното гостоприемство и високата ѝ култура правѣха кѫщата ѝ въ Синая крайно приятна за чужденци и дипломати. Разходки, катерения по планинитѣ, екскурзии до Бущени, Предялъ и Брашовъ приятно изпълваха днитѣ и България бѣ тъй близо, че нашитѣ посещения тамъ бѣха доста чести. Два пѫти азъ придружихъ Княгиня Клементина и Княгиня Мария Луиза, когато тѣ отидоха да прекаратъ въ Евксиноградъ на Черно море. Двετѣ Княгини бѣха вече смутени отъ слуховетѣ за преговори съ Русия, цената на която трѣбваше да бѫде промѣната на религията на Князъ Бориса. Княгиня Клементина, много твърда въ католическата си вѣра, оцвѣтена съ янсенизъмъ, представи една студена, пълна съ достоинство и неотстѫпчивость опозиция на възприетия проектъ, докато Княгиня Мария Луиза внесе всичката си младость и страсть и всичкия си фанатизъмъ като кръщелничка на папа Пий X и дъщеря на най-католическия херцогъ Робертъ Пармски, въ защита на своята кауза. Но задачата бѣ твърде сложна, за да бѫде уредена чрезъ лични чувства; колкото повече се обсѫждаше проекта, толкова повече се увеличаваха аргументитѣ въ негова полза и неумолимитѣ идеи възтържествуваха. Трѣбваше да бѫде отрѣзанъ корена, докато се култивираше, за да се направи разрешението му неизбѣжно и наложително.

Князътъ се застѫпваше за едно споразумение съ Ватикана; мѫжътъ ми участвуваше въ преговоритѣ, но той бѣ безсиленъ противъ непримиримостьта на Папата, една непримиримость, която е силата на католическата вѣра и бѣ спомогнала да преодолѣе гонението, нападкитѣ и буритѣ на вѣковетѣ, като остави непоклатими основитѣ си. Тѣзи твърди принципи отъ една страна и една растяща пропаганда въ полза на идеалитѣ на славянитѣ отъ друга, създадоха твърде тревожни дилеми въ българскитѣ отговорни крѫгове. Единъ славянски народъ бѣ нѣкакъ въ известна зависимость отъ други, въпрѣки търканията, които не успѣваха да раздѣлятъ задълго време членоветѣ на това обширно семейство отъ сродни раси.

Депутацията, пратена отъ България въ Петербургъ, е била добре приета отъ младия Царь Николай II и този фактъ бѣ задоволилъ общественото мнение въ България. Тъй че, Князъ Фердинандъ се съгласи да плати цената за окончателното примирение, като премахна членъ 38 отъ Конституцията, споредъ който, той можеше да направи отъ най-голѣмия си синъ католикъ. Като чу новината, Николай II обяви, че той ще бѫде кръстникъ на младия Князъ, а Българскиятъ парламентъ записа заветитѣ на една национална династия и по-голѣмата часть отъ народа изказа своето задоволство отъ мѣрките, които Князътъ бѣ взелъ да спомогне за приятелскитѣ връзки, до сега обтегнати и застрашителни между Русия и по-младата ѝ сестра на Балканитѣ.

Скоро ние се простихме съ Ромъния, за да отидемъ въ Виена, гдето мѫжътъ ми бѣ назначенъ за дипломатически агентъ, да сключи единъ търговски договоръ съ Австрия. Синая бѣ покрита съ снѣгъ на тази дата 10. ноемврий и само Дворътъ остана въ Пелешъ, кѫдето бѣхме приети на една прощална аудиенция. Монаситѣ отъ монастира биеха меланхоличнитѣ си камбани, когато минахме въ нашата шейна, която ни возѣше къмъ нови сѫдбини.

Австрия бѣ тогава мощна държава, добре организирана и правѣше впечатление въ редъ и благосъстояние. Борбитѣ на народноститѣ, езикъ и религия, които доведоха до разчленяването ѝ, сѫ били разглеждани отъ учени специалисти, съ които азъ не мога да съпернича; но самото сѫществуване на една по-голѣма Австрия ми се струваше тогава като елементъ на европейския миръ.

Красивиятъ градъ Виена бѣ благороденъ, внушителенъ и приятенъ за живѣене, като му липсваще, обаче, малко отъ онази гениално изтънчена и интелектуална атмосфера, която оживява улицитѣ на Парижъ. Азъ винаги съмъ го сравнявалъ съ женитѣ, които го обитаватъ, задоволени, красиви, изящни и притежаващи всичко, което придава радость на живота. Населението е благосклонно и услужливо, изглежда да се радва на привилегиитѣ, съ които богатството удостоява горнитѣ класи, по-облагодетелствувани отъ тѣхъ. Виена по онова време бѣ градъ на хармония; музика имаше на всѣкѫде, отлична въ операта, приятна въ публичнитѣ градини и френтична въ Пратера, кѫдето изглеждаше да излиза отъ всѣко здание, всѣки храстъ, всѣко заведение, ресторантъ, кафене, или концертна зала, достѫпни за всички кесии.

Въпрѣки модернитѣ идеи, императорскиягъ домъ запази цѣлия си престижъ за населението въ Виена и отъ най-гордия аристократъ до прочутия кочияшъ „Нашия Кайзеръ“, бѣше за всички единъ свещенъ и винаги уважаванъ символъ. Но, вѫтре въ стенитѣ на Хофбургския дворецъ, много промѣни се извършиха. Животътъ на императрица Елисавета бѣ тѫжно засѣнченъ отъ смъртьта на сина ѝ, ерцхерцогъ Рудолфъ. Въ младинитѣ си тя страстно обичала да ходи на ловъ и мразѣше да изпусне нѣкой сезонъ въ Англия или Ирландия, кѫдето голѣмата ѝ ловкость и куражъ ѝ спечелили истинско възхищение. Винаги жена на настроение и импулси, тя позна много малко щастие, въпрѣки блѣсъка и богатството, които я окржжаваха. Въ време на назначението ни въ Виена тя рѣдко бѣ тамъ и виенската аристокрация се дразнѣше отъ дългитѣ ѝ отсжтствия въ чужбина и отеглюването ѝ отъ строгата атмосфера на Хофбургъ. Тя имаше приятели въ Англия, които я разбираха по-добре и не роптаеха противъ любовьта ѝ къмъ спорта и свободата, обидни за нейнитѣ поданници; но дали сж били равнодушни или привлѣчени къмъ нея, всички, които я познаваха, не могатъ лесно да забравятъ величествената Императрица, нейната загадъчна красота и легендарния ѝ вѣнецъ отъ кестеняви коси, съ които, казватъ, тя се е много гордѣяла. Тя стояла съ часове неподвижна, докато прислужницата решила дебелитѣ ѝ плитки.

Въ пъленъ контрастъ на промѣнчивата си съпруга, Императоръ Францъ Йосифъ рѣдко напущаше Виена, като ограничаваше отсжтствието си до Шьонбрунъ, Ишлъ, Годоло въ Унгария и многобройнитѣ павилиони за ловъ, които притежаваше въ страната. Всѣкидневнитѣ му занятия бѣха разпредѣлени до минута и тълпата, събрана въ 6 часа сутриньта въ улицитѣ на Виена, бѣ сигурна, че ще съгледа Императора въ колата си, отивайки въ Хитцингъ за ранна закуска съ вѣрната си приятелка Катерина Шратъ, прочутата актриса. Държавнитѣ работи идѣха по-късно съ многобройнитѣ правила на етикета, запазени въ най-строгата и архаична форма отъ днитѣ на испанското влияние.

Церемониитѣ въ Двореца бѣха проникнати съ традиция и между особенитѣ правила бѣха тѣзи свързани съ женитбата на нѣкой ерцхерцогъ или ерцхерцогиня, за което ще направя бѣгла скица въ паметьта на едно минало, тъй безвъзвратно загубено за насъ. Сватбата винаги се празднуваше въ черквата на августинскитѣ братя, императорската черква, въ която се влизаше отъ Двореца чрезъ частенъ входъ. Предъ олтаря Мария-Терезия колѣничила нѣкога и се бѣ молила; Мария-Антоанета и Мария-Луиза били вѣнчани сжщо тукъ, както толкова много други княгини, сждбата на които често приличаше на тѣзи на трагичната императрица Елисавета и нейната снаха.

Когато една ерцхерцогиня щѣше да се жени, тя трѣбваше тържествено да се откаже отъ правата си за наследство на Империята въ тронната зала на Хофбургъ, кждето специално се поставяше единъ олтаръ и едно разпятие. Императорското семейство се събираше около бждещата булка, за да засвидетелствува ритуалнитѣ думи, които тя повтаряше следъ виенския архиепископъ.

Единъ камерхеръ поднасяше на младата Княгиня една библия, върху която тя опираше ржката си съ наизбѣжнитѣ дълбоки поклони на по-старитѣ членове отъ семейството. Три дни на почивка и уединение минаваха между тази церемония и сватбата; презъ този периодъ годеницитѣ не се срѣщаха и бѣха оставени на мислитѣ и мечтитѣ си, отъ които, обаче, строгото имъ възпитание трѣбва да е отнело всѣкакъвъ романтиченъ отенъкъ.

Днесъ ние гладаме назадъ върху невѣроятно близкото минало на императорска Виена съ очи, които едва могатъ да вѣрватъ, че виждатъ действителни нѣща, а не виденията на една вѣковна деколорирана картина. Възможно ли е да си ходилъ нѣкога съ виденията на картината, а сега да застанешъ срещу суровитѣ истини на модерна Европа, обезличена отъ възприетитѣ украси на изчезналия редъ?

Въ днитѣ на своето могжщество виенската аристокрация твърде неохотно се събираше съ чужденци, освенъ съ тѣзи, които носѣха съ себе си родословното си дърво и имаха единъ задоволителенъ произходъ. Женитѣ съ известно обществено положение ми направиха впечатление на декоративни управителки на своето домашно царство и никоя, или много малко отъ тѣхъ бѣха заинтересовани отъ по-високитѣ сфери на знанието и мисъльта. Въ своитѣ луксозни и исторически дворци благороднитѣ семейства живѣеха въ великолепие, но никакво сияние не стигаше външния свѣтъ отъ тѣзи центрове на интименъ разкошъ. Що се отнася до дипломатическия ни животъ, ние влѣзохме въ контактъ между другитѣ съ министъра на Външнитѣ работи, Графъ Голуховски, ожененъ за французойка, сестрата на князъ Мюратъ; графътъ показваше известна нетърпеливость и високомѣрие относно българскитѣ работи, недоволенъ отъ сближаването съ Русия и укорявайки Князъ Фердинанда, че не е оценилъ помощьта на графъ Калноки въ първитѣ години на бурното му царуване. Мжчно бѣ да се задоволятъ Великитѣ сили на Европа.

Нашата легация бѣ срещу императорското общинско управление, една отъ многобройнитѣ хубави сгради, които украсяватъ „Ринга“, тази оживена, кржгообразна улица, гордость на австрийската столица.

Есеньта въ Виена ми се струваше мрачна и дъждовна следъ климата на Карпатитѣ и студения, здравъ въздухъ на планинитѣ. Но артистическитѣ компенсации на голѣмия градъ ме накараха да започна весело чиракуване въ дипломатическия животъ, който има своитѣ прелести и несгоди.

Презъ м. ноемврий азъ получихъ новината за рождението на втори синъ на Българската княгиня, князъ Кирилъ, нареченъ „князъ Преславски“, който бѣ роденъ въ София. По сжщия начинъ, както титлата „Князъ Търновски“, бѣ дадена на наследника на България, свързваща сегашнитѣ времена съ далечни исторически спомени, изборътъ на „Преславъ“ за титла на втория синъ на Князъ Фердинанда бѣ пъленъ съ значение относно по-ранншата българска история. Търпелива работа презъ последнитѣ години е дала като резултатъ откриването на стенитѣ, черквата и основитѣ на Двореца, водопроводи и счупени колони на нѣкогашната прочута столица на Князъ Борисъ I, Царь Симеонъ Велики и неговитѣ наследници, наречена въ древни времена Переславецъ, украсена въ IX и X вѣкъ съ всичкия луксозенъ вкусъ на ония времена. Въ Переславъ нѣкога е царувала Царица Ирина, дъщеря на императора Лакапенъ и жена на Симеоновия синъ Царь Петъръ.

Преславъ лежи въ околноститѣ на Шуменъ и никакъвъ трудъ не се пести, за да се изкаратъ на бѣлъ свѣтъ остатъцитѣ отъ неговия блѣсъкъ, заровени отъ вѣкове подъ земята и постепенно изпращайки на българския народъ известия за тѣхнитѣ разнебитени царства, съ които могатъ да се гордѣятъ. Въ сжщото време, малкия синъ на Князъ Фердинанда, забравяйки символизма на титлата си, доставяше много радость на родителитѣ си и следното писмо, пратено ми отъ майка му, твърдѣше това. Тя писа:

„Мила приятелко,

Благодаря Ви за писмото и поздравленията; азъ зная, че сърдцето и мислитѣ Ви бѣха съ мене въ тѣзи дни на вълнение и радость. Слава Богу, азъ съмъ съвсемъ добре; всичко стана тъй бърже, че азъ едва можахъ да повѣрвамъ, когато чухъ първитѣ викове на малкия. Азъ вече седя на канапето си следъ като се отекчавахъ до сълзи две седмици и е цѣло щастие да бжда отново между живитѣ. Въпрѣки името му, въ което не виждамъ никаква красота (а какво бихте казали за Методи?), Кирилъ е много красиво дете, съ голѣми широко отворени сини очи, дълги клепачи и изобилна кждрава коса, не тъй хубава, като тази на дъщеря Ви Надежда. Борисъ обожава брата си и вече му показва книги съ картини. Кръщението бѣ достойно и благочестиво. Свекърва ми и маркизъ де Ластери замѣстваха Омалския херцогъ и херцогинята де Шартъръ, кръстникътъ и кръстницата на детето.

„Бихъ имала много да Ви разкажа за това, което става тукъ; разбира се, мжжътъ Ви е твърде добъръ патриотъ, за да не се съгласи съ мене. Намѣрете ми нѣкоя нова книга. Позволиха ми да чета и това ме много радва. Сега довиждане, мила приятелко, сърдечни поздрави на съпруга Ви.

Ваша предана Мария Луиза".

Азъ имахъ удоволствието да видя отново Княгинята, защото бѣхъ извикана въ София за приема на Княза и Княгинята Филипъ Саксъ—Кобургски, които прекараха една седмица въ София. Приеми и тържества се редуваха по този случай. Княгиня Луиза Белгийска, която чрезъ женитбата стана етърва на Българския Князъ, бѣ тогава на върха на красотата си и тя не предвиждаше, не по-малко отъ насъ нещастията, за които тя спомена въ мемоаритѣ си и които трѣбваше да ѝ дадатъ известна слава. За баща ѝ, Краль Леополдъ II и за майка ѝ, Кралица Хенриета, се говорѣше, че бѣха възпитали дъщеритѣ си съ достатъчно строгость и безъ никаква любовь. И че на Княгинитѣ бѣ дадено да почувствуватъ, че тѣхното сѫществувание бѣ едва оправдано предвидъ разочарованието на тѣхнитѣ родители, че нѣматъ синъ и наследникъ. Княгиня Луиза не познаваше свѣта, когато се ожени и бѣ изхвърлена въ водовъртежа на Виена, кѫдето тя живѣеше въ Кобургския дворецъ. Крайната ѝ младость, красотата ѝ, единъ съпругъ, който не я привличаше, бѣха възбудителни фактори въ нейния животъ.

Искаше ми се да сравня Княгинята съ единъ отъ найхубавитѣ Рубенсови модели, на които тя бѣ по-изтънчено издание; нейната височина, красота и привлѣкателенъ цвѣтъ не можеха да минатъ незабелязано, нито пъкъ човѣкъ можеше да устои на нейния сърдеченъ, деликатенъ маниеръ, съ който тя обявяваше своитѣ симпатии и антипатии, своитѣ грижи и планове.

Свикнала съ тайнитѣ и мълчанието на по-предпазливи царски особи, ние усѣтихме смутъ и се чудѣхме на нейния куражъ, разигралъ се въ тѣзи граници на дворцово уединение, кѫдето е правило да се потушаватъ както чувствата, така и мислитѣ.

Всрѣдъ радостния приемъ, даденъ въ София на Княгиня Луиза и мѫжа ѝ, азъ не бѣхъ погълната отъ свѣтскитѣ удоволствия и суетата, които се дължаха на присѫтствието имъ; азъ се чувствувахъ привлѣчена къмъ оздравяващата Княгиня Мария Луиза, която се радваше на децата въ тихо уединение, като размишляваше тѫжно върху голѣмата жертва, която щѣха да искатъ отъ нея и която ставаше необходима. Русия енергично преговаряше съ българското правителство за промѣната на религията на Князъ Бориса. Но азъ напуснахъ

София преди да се установи точната дата за церемонията, отъ която тъй се страхуваше благочестивата майка.

Завръщането ми въ Виена съвпадна съ Коледнитѣ праздници, които се чествуватъ много весело въ Австрия, за голѣма радость на двета ми мили малки момиченца. Колкото се касае до мене, азъ бѣхъ много разтревожена отъ това, което ставаше въ България и на края на годината едно писмо отъ Княгиня Мария Луиза утвърди меланхоличнитѣ ми предчувствия. Тя пишеше следното:

> „Дано годината, която тъкмо почва, да е щастлива и спокойна за Васъ. Азъ го желая най-сериозно и искрено, макаръ че мисля, че нѣма нищо, което да прави човѣка по-тжженъ отъ края на годината. Сигурно е, че въ една година отъ сега ние ще сме видѣли и преживѣли повече събития, отколкото въ миналото! Господь, който явно ни покровителствува, ще ни помогне да преодолѣемъ тѣзи нѣколко прѣчки! Нашата Коледа, макаръ и много скромна, имà голѣмъ успѣхъ и бѣ много весела! Карамфилитѣ Ви пристигнаха навреме. Децата сж много добре, Кирилъ расте забележително, той е много тихъ, но братъ му малко го ревнува! Тѣ и двамата сж прекрасно настанени въ голѣмата стая, която познавате. Още веднажъ честита нова година и на четирма Ви. Желая Ви спокойствие, щастие и здраве! Кой знае всичко, което бждещето ни готви?
>
> Довиждане, мила приятелко“.

Въпрѣки възгледоветѣ на Княгинята и семейството ѝ, събитията вървѣха бърже; Князъ Фердинандъ, при едно последно пжтуване до Римъ, се опита да накара Ватикана да му покаже известно снизхождение; но Римскиятъ дворъ нѣмаше власть да бжде примирителенъ и азъ бѣхъ извикана да успокоя Княгинята въ времето, когато религиознитѣ ѝ чувства бѣха жестоко накърнени. На 4 февруарий единъ официаленъ манифестъ обяви на народа, че Князъ Борисъ, наследникъ на престола, ще бжде кръстенъ въ православната вѣра на 14 сжщия месецъ и като кръстникъ ще му бжде Николай II, представляванъ отъ генералъ графъ Голеничевъ — Кутузовъ.

По-нататъшни борби бѣха безполезни и Княгинята бѣ посъветвана да напусне София за известно време, тъй като церемонията щѣше да се извърши следъ нѣколко дни. Раздѣлата отъ любимото ѝ дете удвои жертвата и ние се запжтихме къмъ Срѣдиземно-море съ князъ Кирилъ, който бѣ само на нѣколко месеца. Болиьо бѣ красивата мѣстность, избрана за случая; дъщеритѣ ми бѣха съ мене, но мжжътъ ми имаше официални задължения въ България.

Възторгътъ отъ слънцето, природата и цвѣтята донесе малко облекчения на тжжнитѣ мисли, но писма, телеграми и новини отъ изоставеното дете, всичко спомагаше да се вълнува неговата майка, която изглеждаше по-нѣжна и по-неземна отъ други пжть.

Княгиня Клементина дойде при снаха си и единъ по единъ минаха предъ насъ всичкитѣ знаменитости, които посещаватъ магнетичната Ревиера презъ зимата. Една отъ най-забележителнитѣ фигури въ този международенъ парадъ бѣше тази на Леополдъ II, Краль на белгийцитѣ, който тогава надзираваше уреждането на новото му владение близо до Болиьо. Високиятъ му ръстъ, прекраснитѣ му маниери и разговора му, пропитъ съ саркастиченъ скептицизъмъ, го правѣха незабравимъ и интересенъ за изучаване. Моето мѣсто на странична личность ми даваше възможность да правя мълчаливи и обстойни наблюдения.

Кралица Виктория бѣ въ Ница, придружена отъ двете си дъщери и младата княгиня Батембергъ, която скоро трѣбваше да стане Кралица на Испания. Руската Императрица Мария бѣ въ Ла Тюрби съ сина си Князъ Георги, който страдаше отъ туберкулоза и който по-късно умрѣ при една катастрофа въ Кавказъ. Въ сжщото време ние посетихме прелестнитѣ околности, още не осакатени отъ прогреса и постоянния потокъ отъ всѣкакви коли, които сж имъ отнели голѣма часть отъ тѣхната прелесть. Живописниятъ Дворецъ на Монако, кадето Княгиня Алиса тогава царуваше, бѣ мѣсто за среща на артисти и литератори, които, подъ егидата на тази издигната жена, правѣха Двореца особено привлѣкателенъ за всички посетители. Къмъ срѣдата на май Князъ Борисъ дойде при майка си, следъ като получилъ миропомазването, което го направи членъ на православната черква на 14 февруарий. Пристигането му бѣ голѣма радость и утеха за горчивината на миналитѣ събития. Въ сжщото време, като резултатъ на разбирателството между България и Русия, Султанъ Абдулъ Хамидъ II, номиналенъ сюзеренъ на България, призна Князъ Фердинанда за „Князъ на България и генералъ губернаторъ на Източна Румелия“. Владетельтъ на България отиде да благодари на Султана, който го прие добре. Следъ това той замина за Петербургъ и по-късно за Парижъ, кждето за първъ пжть бѣ приетъ съ княжески почести. Князътъ, който обичаше разкоша и величието, трѣбва да е билъ особено поласканъ, когато получи скоро следъ това малка покана да присжтствува на тържествата на коронацията на Императоръ Николай II и Императрица Александра, които се извършиха въ Москва презъ лѣтото на 1896 г. Княгинята се върна въ София на 12 май съ синоветѣ си и бѣ много радушно приета отъ населението, което я обичаше и чувствуваше, че тя е преживѣла тежки изпитания.

Една българка, много благочестива и строга въ спазването на религията, ми каза по този случай: „Никога не трѣбваше да наложимъ върху Княгината една жертва, която ще я раздѣли отъ баща ѝ; семейнитѣ принципи ни предпазватъ отъ подобни случаи.“

Тѣзи инстиктивни слова бѣха произнесени поради непознаване неумолимитѣ изисквания на политиката, които често тѫпчатъ подъ краката си традиции и дългъ, за да пробиятъ пѫть чрезъ отклоняващитѣ се пѫтеки на амбицията, на фалша и компромиситѣ. И като се извинявамъ предъ благороднитѣ души, азъ чувствувамъ дълбоката истина на думитѣ на евангелиста-философъ: „Децата на този свѣтъ сѫ въ своя животъ по-силни отъ децата на свѣтлината“.

ГЛАВА VII.

ОТЪ ДВОРА НА ВИЕНА ДО ДВОРА НА РУСИЯ

При завръщането ми въ Виена азъ почти веднага заминахъ за Буда-Пеща, гдето се празднуваха тържествата за хилядогодишнината на Унгария. Тѣ бѣха въ паметь на настаняването на унгарския народъ по брѣговетѣ на Дунава, кѫдето въ началото на X вѣкъ тѣ още бѣха езичници и бѣха покръстени отъ тѣхния Краль Св. Стефанъ, свѣтския и духовенъ глава на страната си. Една скѫпа златна корона, която бѣ пратена отъ Папа Силвестъръ II на Краль Стефана, още се пази въ Унгария и ще се употрѣби пакъ за церемонията на коронацията, когато Унгария отново стане кралство. Тази годишнина даде поводъ за една величествена процесия на всичкитѣ народи, съединени подъ скиптъра на стара Унгария, като всѣка депутация носѣше знамето на своята народность.

Императорътъ Францъ Иосифъ вземаше участие въ церемонията, докато императрица Елисавета, която искрено симпатизираше на унгарскитѣ си поданници, стоеше задъ единъ високъ прозорецъ на кралския дворецъ, отгдето бѣ невидима за тълпата. Азъ никога нѣма да забравя чудното зрелище презъ този слънчевъ 8 юлий, една сцена, въ която яркитѣ цвѣтове на изтока преобладаваха въ дрехитѣ на марширувающитѣ селяни и се смѣсваха съ блестящитѣ униформи на унгарскитѣ аристократи, докато народътъ пѣеше за миналата си слава и непредвиждаше тѫгата, която голѣмата война му готвѣше. Приятелитѣ на Унгария, обаче, иматъ добро основание да очакватъ голѣмо бѫдеще за тази благородна нация.

При завръщането ни въ Виена горещината ставаше нетърпима и ние трѣбваше да напуснемъ града. Ние си осигурихме прелестно убѣжище на брeговетѣ на езерото Сенъ-Волфгангъ до Шилъ, не далечъ отъ Селбургъ, въ красивата область на Салцкамергутъ. За жалость, близостьта на Виена и дипломатическитѣ ми задължения ни попрѣчиха напълно да му се наслаждаваме. Ние бѣхме извикани въ столицата за пристигането на Императора и Императрицата на Русия, които идѣха да направятъ първото си официално посещение на австрийскитѣ владетели. Една тържествена вечерь въ операта, единъ великолепенъ концертъ въ красивитѣ салони на Хофбургския дворецъ и военниятъ прегледъ въ Шмелцъ бѣха часть отъ тържествата, всички въ „голѣмъ стилъ“ и отличенъ вкусъ, които Австрийскиятъ дворъ организира въ честь на младитѣ владетели на Русия.

Императорътъ Николай II бѣ придруженъ отъ министра на Вънншитѣ работи, Князъ Лобановъ, бившъ руски посланникъ въ Виена, който бѣ игралъ видна роль, докато заемаше този постъ. Ние имахме щастието да се запознаемъ съ него, защото той бѣ голѣмъ приятель на Българския Князъ и бѣ взелъ много деятелно участие въ последнитѣ събития, които доведоха примирението между България и Русия. Неговото симпатично държание би било цененъ козъ въ ръцетѣ на младото княжество, но за жалость сждбата реши иначе.

При завръщането на рускитѣ владетели, преди даже да достигнатъ столицата, князъ Лобановъ умрѣ внезапно въ влака, който го носѣше назадъ въ отечеството му. Мжжътъ би бѣ изпратенъ въ Москва да представлява Князa на България при погребението му и азъ решихъ да го придружа при това интересно пжтешествие.

Русия ми се стори едновременно мистериозна, безкрайна и странно чужда. Нейната расова граница бѣ действително тази, която последнитѣ събития ѝ сж опредѣлили, защото Полша и Варшава очевидно не бѣха асимилирани отъ нея. Московското иго се търпѣше отъ поляцитѣ, но съ него тѣ не бѣха се примирили никога. Варшава, пъленъ до грация, елегантность и живость, пропитъ съ духа на римо-католицизъма, не изглеждаше да принадлежи на автократичната и православна империя, въ която азъ влизахъ. Ние минахме презъ Петербургъ да стигнемъ въ Москва навреме и погребението на князъ Лобановъ се извърши на 7 августъ въ монастира „Новоспаски“, кждето, споредъ обичая на старитѣ руски боляри, семейнитѣ гробища сж оставени на грижата на монаси и монахини. Ние пжтувахме съ князъ Лихтенщайнъ, австрийскиятъ посланникъ въ Русия, който представляваше своя Императоръ при погребалната церемония.

Изгледътъ на Москва е точно такъвъ, какъвто го описва Мадамъ Де Сталъ: „този на единъ православенъ Римъ.“ Безбройнитѣ черкви, монастири и камбанарии, икони почитани по улицитѣ и площадитѣ, му придаваха въ 1896 единъ религиозенъ видъ, който новиятъ режимъ, установенъ въ Русия, трудно ще изкорени напълно. Внушителниятъ Кремълъ съ своитѣ дворци, величествени сгради и атмосфера на спокойствие, изглеждаше непристжпенъ задъ високитѣ си стени и надъ всичко бѣ „Богъ и царя“, споредъ древната формула на мужицитѣ. Непостоянство на свѣтскитѣ нѣща, какво остава отъ него днесъ? Този източенъ градъ изглеждаше тогава една сбирщина отъ типове и носии отъ най-смѣсено разнообразие и азъ бѣхъ поразена отъ всичко, което видѣхъ около себе си. Самиятъ хотелъ „Славянски пазаръ“, кѫдето слѣзохме, се различаваше отъ ония, за които бихме свикнали; всичко изглеждаше приветливо и планирано на по-широка нога, а особено ресторанта, присъединенъ къмъ хотела. Въ срѣдата на стаята се намираше единъ сладководенъ басейнъ, пъленъ съ всѣкакъвъ видъ риби, които плуваха и се гуркаха въ блестяща сребърна маса; клиентътъ можеше да си избере нѣкоя жертва, която биваше бърже хващана и сготвена споредъ неговия вкусъ, до като той се наслаждаваше на изобилни „закуски“. Всѣка крачка, която правѣхме по улицитѣ на Москва, потвърждаваше първитѣ ни впечатления, че бѣхме въ контактъ съ най старитѣ и най-жизненитѣ елементи на великата империя. Тукъ бѣ сърдцето на Русия, туптящо при особенитѣ звуци на непроницаема музика, тукъ бѣха зданията, които не приличаха на никои други въ Европа, отпечатъкътъ на Азия, смѣсенъ съ славянския мистицизъмъ, жарътъ на молитвата и вѣрата, смѣсени съ примитивнитѣ страсти и неопредѣлени идеали. Колко различенъ бѣ Петербургъ, който съдържаше повече модеренъ декоръ и запазена западна симетрия.

Кварталътъ на Москва, нареченъ „Бѣлия градъ“, имаше видъ на солидно благоденствие и би могълъ да съперничи съ всѣки европейски градъ по постройки, дворци, и обществени сгради. Вѫтрешниятъ градъ, обкрѫжаващъ Кремла, бѣ обаче, отъ много по-голѣмо значение за царска Русия, преди да стане свърталището на революцията. Кремлътъ бѣ основанъ отъ князъ Долгоруки въ 12 вѣкъ. Първото ядро е било единъ лагеръ, нареденъ за военнитѣ операции на Княза, който скоро порасналъ въ малъкъ градъ, заобиколенъ въ дървени стени, защитени съ кули. Въ 14 в., великитѣ князе на Русия живѣели въ Кремла и замѣнили слабитѣ укрепления съ каменни стени, разширени и уголѣмени отъ Царь Иванъ III.

И въ тази крепость, постепенно обогатявана отъ присѫтствието на владетелитѣ, се туря основа на величественитѣ зрелища, които ру́скитѣ драматически писатели и режисьори трѣбваше да разпространяватъ по цѣлия свѣтъ. Болyaритѣ отъ далечнитѣ провинции сѫ се събирали въ Кремла, да отдадатъ почить на Царя и тѣхнитѣ развѣващи се кожи и кадифета сѫ се влачели по богатитѣ килими, когато сѫ се покланяли ниско предъ него. Царицата и нейнитѣ дами, скрити въ терема, рѣдко сѫ се виждали и е имало нѣкакъвъ полувизантийски блѣсъкъ въ всичкитѣ срѣди, свързани съ Двора. Даже любимия спортъ на Царя, ловътъ, ималъ своя разкошъ въ онѣзи дни. когато презъ гори и полета минавали кадифени костюми и украсени арабски коне, като движащъ се облакъ отъ цвѣтове. Нѣкои древни гравюри и документи сж останали да ни запознаятъ съ тѣзи обичаи.

Когато влѣзохъ въ Кремла отъ „Спаскитѣ“ врати, върху които се намираше една икона на Спасителя, надлежно почитана отъ всички минувачи, бихъ казала, че благочестивитѣ традиции на народа, установени съ такава твърдость, не могатъ никога да се изкоренятъ, но азъ не предвиждахъ епохата на рушения въ душитѣ на беднитѣ мужици, на които е казано, че Ленинъ е най-великия между хората.

Въ стенитѣ на Кремла се намираше монастира Вознесение, погребално мѣсто за великитѣ княгини и императрицитѣ на Русия, върху който се издигаше високата камбанария на Ивана Велики, съ голѣмата камбана отъ 18 вѣкъ, лежаща при основитѣ, следъ като единъ пожаръ я съборилъ отъ величественото ѝ мѣсто. Чрезъ единъ лабиринтъ отъ бѣлокаменни позлатени черкви и дворци човѣкъ достига стария „Успѣнски соборъ“, най-прочутата светилница на Москва, кждето четири колони носятъ тежестьта на централния куполъ. Съкровище следъ съкровище пламва отъ наклоненитѣ лжчи на слънцето, навеждани отъ високитѣ отверсти, или отъ хилядитѣ свѣтлини на голѣмия свещникъ, отразенъ въ златото и среброто на безбройнитѣ орнаменти. Предъ иконитѣ кандила винаги горятъ и ни показваха една икона на Св. Богородица, за която споменаваха, че е била рисувана отъ Св. Лука.

Това бѣ черквата, кждето Царьтъ и Царицата стояха върху една платформа презъ време на коронацията.

Следъ като минете площада на катедралата, вие стигате новия дворецъ, наскоро построенъ и наблизо е стариятъ дворецъ Теремъ, датиращъ отъ XV в., който съдържа прочутата „Златна зала“, прославена съ своитѣ банкети и съ единственитѣ си златни и сребърни блюда.

Азъ не мога да се опитамъ да направя едно описание на скжпоценноститѣ, вѣнцитѣ, коронационни дрехи и реликви, които се пазѣха въ съкровищницитѣ на Москва. Кжде ли сж били изметени въ последващия хаосъ? Духътъ на фаталнитѣ изненади ме преследваше, когато стояхъ на Воробеевитѣ могили около Москва, отъ кждето Наполеонъ гледалъ на горящия градъ, безъ да знае още за ударитѣ, които сждбата държеше въ запасъ за него следъ първото предупреждение.

При завръщането ми въ Петербургъ, мжжътъ ми ме настани въ хотелъ „Де Франсъ“ и отиде по политически срещи, които биха улеснили възстановяването на дипломатическитѣ сношения между България и Русия. Министерството на Външнитѣ работи бѣ подъ управлението на господинъ Шишковъ, единъ съвършенъ бюрократъ, който временно замѣстваше князъ Лобанова. Други приятели — Николай Комаровъ отъ „Журналъ де С. Петербургъ“, побликуванъ на френски и Сергей Ташищевъ, знаменитъ историкъ, отвориха пѫтя за преговоритѣ, въ които ние бѣхме заинтересовани. И имахме щастието да срещнемъ сѫръ Николасъ и леди О' Коморъ, чието име бѣ свързано съ първитѣ ми години въ България, следъ пристигането на Князъ Фердинанда.

При завръщането ми въ Виена ние не предвиждахме, че Русия скоро ще стане и ще остане за много години полето на политическата дейность на моя мѫжъ. Азъ намѣрихъ децата си въ отлично здраве въ красивото ни убежище при езерото Санъ Волфгангъ. Преди два месеца тѣ бѣха повѣрени на една английска гувернантка, която се грижеше за тѣхъ презъ детинството имъ съ вѣрна любовь и преданость. Удоволствие е за мене да го спомена въ похвала на тази класа отъ възпитателки, къмъ която Мисисъ Хозъ принадлежеше. Нейното присѫтствие и помощь сѫ обогатили живота ми и методитѣ на възпитание, приложени къмъ два съвършено различни характери, е дало относно дъщеритѣ ми резултати, които азъ не мога достатъчно да оценя.

Въ България Княгинята прекарваше лѣтото въ Рилския монастиръ, кѫдето нейната популярность растѣше всѣки день, а Князътъ рѫководѣше маневри, на които мѫжътъ ми бѣ заинтересованъ зритель. Той бѣ повиканъ въ България, за да се обмисли назначението му за дипломатически агентъ на България въ Петербургъ, но никакво решение не бѣ взето тогава върху въпроса. Бѣ нуждно да се сондира руското правителство; и мѫжътъ ми бѣ пратенъ като частно лице въ Парижъ, да присѫтствува при официалната визита на Императора и Императрицата на Русия на Председателя на републиката. Въодушевението на парижкото население незнаеше граници, когато Царьтъ и Царицата тържествено влѣзоха въ столицата по Булонския лесъ и Шансъ Елизе. По специално благоволение на правителството, азъ присѫтствувахъ на гала-вечерь въ операта, дадена въ честь на владетелитѣ и не съмъ забравила, че съмъ била пето лице въ ложата на британския посланникъ и леди Дъферинъ и Ава.

Въ деня следъ пристигането си, Императорътъ положи основния камъкъ на моста „Александъръ III“ и на следующия день азъ имахъ щастието да видя Тѣхни Императорски Величества и Председателя на републиката да пристигатъ въ колесници на площада на Версайлъ, докато слънцето преобръщаше водитѣ на голѣмитѣ фонтани въ безбройни диаманти и позлатяваше хубавитѣ дървета съ шаркитѣ на есеньта. Императрицата Александра Теодоровна бѣ придружена отъ първата придворна дама княгиня Голицина, чиято висока фигура и прелестни маниери ѝ придаваха достатъчна тежесть, да компенсиратъ нейното пренебрежение на модата, която тя никога не следваше. Длъжноститѣ ѝ се подѣляха отъ две придворни дами, госпожица Василчикова, дъщеря на великия маршалъ на императорския домъ и княгиня Оболенска, чийто баща бѣ адютантъ на Императора, следъ като предварително е командувалъ преображенския полкъ.

Голѣмъ прегледъ на французкитѣ войски въ Шалонъ, кждето бѣха събрани 50,000 войници да отдадатъ почесть на императорскитѣ гости, бѣ кулминационната точка на руското посещание. Владетелитѣ изглеждаха трогнати за проявяването на великолепието, въ което тѣ прекарали въ Франция. Тѣ едва знаеха какъ да изразятъ чувствата си на политическитѣ и военни лица, които взеха участие въ приема. Тѣ особено оцениха пребиванието си въ замъка Компиенъ, стъкменъ отъ парижки декоратори съ всичко нуждно за удобството имъ, а красота не липсваше въ околнитѣ гори. Въ параклиса на замъка Царьтъ бѣ кръстникъ на внука на маркизъ де Монтебело, французкиятъ посланикъ въ Русия и макаръ че Императорското благоволение бѣ оказано отъ все сърдце, то не донесе щастие на детето. Нещастна смърть въ ранна възрасть постигна кръщелничето на Императора и имаше такива, които коментираха това като трагично съвпадение.

Събития безкрайно тжжни щѣха да хвърлятъ сѣнка върху всичко, което човѣкъ си спомня и свързва съ рускитѣ владетели и азъ съмъ наклонна да дамъ още единъ примѣръ за странно предсказание; когато Императрицата посещаваше официалнитѣ зали на Елизе, тя нѣколко пжти похвали красивата изработка на единъ гобеленъ, който представляваше Мария-Антоанета и децата ѝ, споредъ портрета на мадамъ Виже ле Бренъ въ Версайлския музей. Французкиятъ председатель на републиката увѣри Нейно Величество, че Французкото правителство ще ѝ изпрати въ Русия точна репродукция на картината, която тя тъй много харесва. Копието бѣ изпратено въ Петербургъ на време и предполагамъ, че бѣ прието съ благодарность. Човѣкъ се чуди, какво ли е станало съ портрета на нещастната френска кралица въ изоставения Дворецъ на еднакво нещастната Александра Феодоровна и съ децата, които обичаха и не можеха да спасятъ отъ най-жестока смърть? Въ време на визитата си въ Парижъ, Императорътъ и жена му бѣха щастливи, млади и центъръ на вниманието, тъй че за всички онѣзи, които, като мѫжа ми и мене обкрѫжаваха владетелитѣ, впечатленията бѣха прелестни и пълни съ интересъ.

Моятъ съпругъ има случай да приказва съ политическата свита на Императора и скоро следъ това бѣ искано съгласието на Русия за назначаването му дипломатически представитель на България въ Петербургъ. Новината направи впечатление и азъ отидохъ да посетя семейството си въ Савоя, преди да се върна въ Виена. Струваше ми се, че правя сериозна крачка въ живота, като отивахъ да живѣя тъй далече отъ отечеството си и мекия му климатъ и се впущахъ въ неизвестностьта на северната ширь, кѫдето моралътъ и обичаитѣ ще сѫ тъй различни и отъ кѫдето може би ще бѫде трудно да се върна. По-късно азъ щѣхъ да се усмихвамъ на първитѣ опасения, защото десетгодишния животъ въ Русия ме научи да познавамъ и обичамъруситѣ и тѣхното отечество.

Книжата на мѫжа ми бѣха подписани на 20 октомврий, но ние прекарахме останалитѣ месеци отъ годината въ Виена и София.

Въ началото на ноемврий, Княгиня Клементина бѣ твърде заета съ женитбата на Орлеанския херцогъ Филипъ съ внучката ѝ, ерцхерцогиня Мария Доротея, дъщеря на ерцхерцогъ Йосифъ и ерцхерцогиня Клотилда, родена княгиня Саксъ-Кобурготска. Сватбата бѣ отпразднувана въ Виена въ Императорския дворецъ и приемътъ, на който присѫтствувахме, бѣ председателствуванъ отъ Княгиня Клементина въ Кобургския дворецъ. Нищо не бѣ по-очебиюще отъ събирането на най-хубавитѣ орлеански княгини около брата си по този случай; Португалската Кралица Амелия, най-голѣмата отъ сестритѣ, херцогиня Елена д'Аоста, княгинитѣ Изабела и Луиза, които по-късно станаха херцогиня Гизъ и Инфанта на Испания. Вечерьта въ операта въ императорската ложа тѣ образуваха крѫгъ отъ красавици, който не можеше да не привлѣче опитното око на стария Императоръ Францъ Йосифъ.

Многобройни представители на аристокрацията и на френската роялистична партия обиколиха младата двойка, върху която почиваха всички монархистически надежди на бѫдещето. Но осѫдени на изгнание и нѣмайки деца, тѣ не изпълниха въ годинитѣ, които следваха, мечтитѣ, които породи този щастливъ день 5 ноемврий 1896 г. Освенъ това, този кралски бракъ не бѣ основанъ на общность на вкусове и характери, които бѣха го затвърдили за цѣлъ животъ. Привлѣкателната личность на Орлеанския херцогъ, чийто изгледъ напомняше на високъ и красивъ рицарь на френскитѣ легенди, бѣ обреченъ да привлича хората къмъ себе си, кѫдето и да отиваше. Неговиятъ животъ бѣ не установенъ по причина на изгнанието: една голѣма любовь къмъ Франция бѣ съчетана съ голѣмата му жизненость и страсть къмъ авантюри въ областьта на издирвания, ловъ на диви звѣрове и научни изследвания, докато обществениtѣ му дарби го правѣха любимецъ на приятелитѣ му. Жена му можа да предложи на такъвъ единъ князъ съ разнообразни наклонности всичката нѣжность на своята природа и тѣзи модински усъвършенствувания, които тя придоби въ спокойния си бащински домъ. Тя бѣ прелестна на сватбата и намѣренията ѝ бѣха отлични, но добрата ѝ воля не можа да ѝ спести недоразуменията, които разстроиха живота имъ и най-сетне доведоха до една раздѣла между херцога и нея.

Мѫжътъ ми бѣ задържанъ въ Виена за изработването на търговския договоръ между Австрия и България. който бѣ подписанъ на 21 декемврий. Той видѣ голѣми мѫчнотии да добие този резултатъ, защото, следъ помиряването съ Русия, Австрия бѣ зле настроена спрямо България. Освенъ това, графъ Голуховски, тогава министъръ на Външнитѣ работи, не можеше да прости на Князъ Фердинанда за обръщението на сина му въ православието за политически цели и той никога не изпущаше случай да изкаже мнението си на българския представитель въ Виена. Дали на религиозна или друга почва, графъ Голуховски поддържаше вѣчната борба между австрийското и руско влияние върху балканскитѣ държави,— борба, на която малкитѣ нации винаги сѫ били жертва и отъ които ще страдатъ, докато сѫществуватъ. Егоизмътъ на силния може да измѣни името и знамето си, но винаги ще сѫществува за смѣтка на слабия.

Преди да отида въ Русия, азъ бѣхъ извикана въ България да си подамъ оставката на моя постъ въ Двореца, защото не можахъ да го заемамъ отъ тъй далече. Скърбѣхъ, че трѣбваше да оставя тази прелестна Княгиня, твърде привързана къмъ новото си отечество, но самотна, поради силата на обстоятелствата. Азъ получихъ следната мила записка отъ нея, следъ нашата раздѣла, съ дата 27 декемврий:

„Мила приятелко,

Моето сбогомъ снощи бѣ много тѫжно и много кратко и колелата на вашия файтонъ шумно се търкаляха по паважа, преди да съмъ почнала да казвамъ всичко, което имаше да казвамъ. Нѣма да ме забравите, нали? Колкото се отнася до мене, азъ запазвамъ всичката си любовь къмъ васъ. Азъ зная, че винаги ще имамъ искрени и вѣрни приятели въ васъ и вашия съпругъ. Благодаря ви за любовьта и почитьта, която винаги сте ми показвали. Бихъ искала да ви имамъ при мене за много години. Обаче, работитѣ се мѣнятъ тъй бърже, че се надявамъ да се разходимъ нѣкой день пакъ по скалитѣ на Варна. Сбогомъ и довиждане.

Ваша признателна и предана
Мария-Луиза“.

Годината се свършваше; тя бѣ богата съ сензации и изпитания. За насъ особено бѫдещето бѣ много неопредѣлено, но човѣкъ трѣбва да го гледа въ очитѣ съ сигурность, която иде отъ поощрителната надежда, че ще се победятъ мѫчнотиитѣ. Последнитѣ дни на декемврий бѣха употрѣбени за приготовления за дългото ни пѫтешествие, което бѣ предприето въ януарий. Климатътъ на Петербургъ не бѣ много благоприятенъ за малки деца, въ срѣдата на зимата и тъй като не познавахме мѣркитѣ да ги запазимъ отъ студъ 18—20^{0} реомюръ, ние страдахме отъ последствията. Но, малко по малко влѣзохме въ крѫга на руския животъ, който съдържа толкова прелесть, следъ като веднъжъ човѣкъ се запознае съ него.

Следъ единъ продължителенъ престой въ хотелъ „Де Франсъ“, ние почнахме да търсимъ кѫща, която да отговаря на нуждитѣ на българския представитель. Всичко трѣбваше да започне отначало, защото Русия за пръвъ пѫть приемаше български пратенникъ при Руския дворъ. Задачата не бѣ лесна и трѣбваше да се задоволимъ съ едно скромно жилище въ улица Троицкая, до Невския преспектъ, гдето прекарахме първитѣ две години отъ живота ни въ Русия.

По единъ щастливъ случай, дипломатическото тѣло бѣ твърде привлѣкателно. Французкото посолство, на което бѣхъ препорѫчана отъ приятелитѣ си въ Парижъ, бѣ тогава особено блѣскаво. Маркизъ де Монтебело, отъ рода на храбрия маршалъ Ланъ, бѣ подпомогнатъ въ мисията си отъ най-съвършената посланница. Тя бѣ надарена съ красота, остроумие и любезность и салонътъ ѝ бѣ сборно мѣсто отъ знаменита елегантность, докато мѣстнитѣ французки благотворителни социални дѣла изискваха най-преданото ѝ внимание. Императорското семейство често почиташе французкото посолство съ присѫтствието си и едно отъ първитѣ ми впечатления отъ руското общество бѣ единъ костюмиранъ балъ, въ който великата княгиня Мария Павловна се яви, блестяща отъ скѫпоцености, въ очарователния костюмъ на Манонъ Леско, придружена отъ седемь млади и хубави жени.

Съръ Николасъ и леди О'Конoръ, за които вече споменахъ, бѣха въ английското посолство и тѣхното гостоприемство бѣ високо оценено отъ всичкитѣ; Князъ Лихтенщайнъ се ползваше съ престижъ като човѣкъ на науката и благосклоненъ хазаинъ въ разкошната си австрийска резиденция на Сергеевская. Князъ Радолинъ, отъ полски произходъ и княгинята, сродна въ сѣмействата Кастела, Талейранъ-Сагонъ, не притежаваха тевтонската резервираность, макаръ че представляваха Германия.

Маркизъ Мафей, италиянския посланникъ, голѣмъ приятель на майка ми, за жалость умрѣ много скоро отъ пнеомония. Той бѣ замѣненъ съ генералъ графъ Морра ди Лавриано, сѫщо отъ Пиемонтъ и близъкъ сродникъ на семейството ми отъ майчина страна. Въпрѣки напредналата възрасть, той се бѣ оженилъ преди нѣколко години за една прелестна жена, която му бѣ родила едно твърде галено дете и тази приятна тройка играеше по времето видна роля въ дипломатическия животъ на Петербургъ. Генералътъ, съвременникъ на италиянския Краль Умберто, бѣ осталалъ вѣренъ и преданъ приятель на вдовицата, очарователната Кралица Маргарита и по едно време бѣ натоваренъ съ военното обучение на Краль Викторъ Емануилъ. Единъ отъ най-благороднитѣ характери, които съмъ срѣщала, графъ Морра донесе всичката си природна проницателность и наследствено достоинство въ дипломатическата си мисия въ Русия. Винаги на щрекъ, но никога не употрѣбено съ цель да уязви, остроумието му бѣ равно съ голѣмата добрина на сърдцето му и италиянското посолство се радваше на особена популярность, макаръ че скромната му квартира на „Мойка“ да приличаше повече на частна кѫща, наредена съ много добъръ вкусъ, отколкото на официално жилище.

Другитѣ мисии бѣха добре представени, което създаваше отъ дипломатическото тѣло едно много по-сговорно семейство, отколкото въ другитѣ столици. Всичкитѣ дипломати често се събираха въ министерството на Вънншнитѣ работи, кѫдето Графъ Муравиевъ скоро замѣни господинъ Шишкинъ, когото познавахме отпреди. Братовчедътъ на графъ Муравиевъ, еднофамилецъ, бѫдещия посланникъ въ Римъ, бѣ министъръ на Правосѫдието въ сѫщото правителство и ние често бѣхме канени въ неговия домъ, кѫдето едно хубаво малко момиче съ тъмни замислени очи, обещаваше да стане красавица и покъсно се ожени за лордъ Чатемъ.

Мѫжътъ ми постоянно работѣше надъ рапорти и телеграми, защото времената бѣха сериозни на Изтокъ; обявяването автономията на Критъ съ съгласието на Великитѣ сили, които бѣха представени тамъ презъ мартъ отъ адмирали и консули, не бѣ прието отъ Гърция, която искаше присъединяването на острова къмъ общото отечество.

Една гръко-турска война последва и завърши съ пълното поражение на гърцитѣ при Фарсала и Лариса, въ края на априлъ. Сѫществуваха голѣми страхове, че тѣхнитѣ балкански съседи, винаги готови да се биятъ, ще разширятъ борбата задъ границитѣ на Гърция, но благодарение на настоятелнитѣ и за единственъ пѫть благотворни съвети на Великитѣ сили, тѣ останаха мирни.

Турция успокои София и Бѣлградъ, като обеща да се даде на българитѣ и сърбитѣ владици и училища въ Македония и Гърция бѣ принудена да оттегли войскитѣ си и да приеме автономията на Критъ. Благодарение на помощьта на маркизъ Салсбъри, който поддържаше кандидатурата на князъ Георги Грѫцки и добрата воля на Русия, която виждаше въ лицето на кандидата единъ близъкъ съюзникъ на нейното императорско семейство, изборътъ на новия губернаторъ на Критъ бѣ утвърденъ. Опозицията на Германия и Австрия, основана върху приятелството имъ съ Турция, отслабваше отъ день на день и графъ Бюловъ, министъръ на Външнитѣ работи въ Берлинъ, изостави всѣкакъвъ интересъ къмъ работата, като обяви, че всрѣдъ този разногласенъ концертъ, Германия слага флейтата си на масата. Посещението на Императора Францъ Йосифъ на Руския дворъ къмъ края на априлъ показа, че балканския и грѫцкия въпросъ сѫ престанали да бѫдатъ причина за несъгласие между двата двора. Но това разбирателство бѣ повече повърхностно, отколкото действително, както бѫдещето ясно показа. Малкитѣ държави на Балканския полуостровъ продължаваха да бѫдатъ подхвърлени между славянската и нѣмската империи, къмъ които тѣ клонѣха споредъ изискванията на момента или симпатиитѣ и амбициитѣ на владетелитѣ имъ; тази непоследователность, твърде извинителна въ народи свикнали на промѣнитѣ на господствата, разкривиха политическия компасъ на Близкия изтокъ и си останаха постояненъ източникъ на опасность и безпокойства.

Между това, на Балканитѣ ставаха приятелски срещи. Краль Александъръ, който нѣколко години по-късно бѣ тъй измѣнически убитъ въ двореца си въ Бѣлградъ, посети владетелитѣ на България. По този случай азъ получихъ едно дълго писмо отъ Княгиня Мария Луиза, която ми даде подробно описание на приема. За пръвъ пѫть Сръбски краль посещаваше България следъ поражението на сръбскитѣ войски отъ българитѣ презъ 1885 г. и за това главната цель бѣ да се даде по-голѣма сърдечность на тържествата въ негова честь. Единъ воененъ праздникъ, едно вечерно увеселение и откриването на нова желѣзопѫтна линия, която върви край Искъръ отъ София до Романъ, бѣха главнитѣ събития на срещата между двамата владетели,—среща достойна да бѫде отбелязана въ историята на двата народа, рѣдко въ миръ, или свободни отъ последицитѣ на амбициитѣ, борбитѣ и съперничествата, както въ древнитѣ, тъй и въ новитѣ времена.

Въ Русия ние ламтѣхме за топлия сезонъ, който почва внезапно следъ счупване на леда на Нева. Въ нѣколко дена всичко е зелено като по удара на нѣкаква магическа прѫчка и островитѣ до столицата сѫ цельта на всѣка екскурзия. Люляци и рози цъвтятъ въ градини, които нѣколко седмици порано сѫ покрити съ снѣгъ. Това възкресение на природата е двойно оценено отъ жителитѣ на тази область тъй малко облагодетелствувана отъ слънцето.

Ние прекарахме лѣтото въ Павловскъ въ една вила близо до двореца, всрѣдъ хубавъ паркъ, който е почти продължение на Царское село. Вѣковни дървета, полета пресѣчени съ шосета, разпръснати здания даватъ особена прелесть на тази Павловска резиденция, украсена отъ щедростьта на императоритѣ следъ Павелъ I. Семейството на великия Князъ Константинъ Константиновичъ се бѣ настанило въ лѣтната резиденция, докато Императорътъ и Императрицата прекарваха по-голѣмата часть отъ лѣтния сезонъ въ Петерховъ.

Петерховъ е втори Версайлъ, поставенъ въ севернитѣ ширини. За да надзирава укрепленията на Кронщадъ, Петъръ Велики построилъ най-напредъ скромни бараки при устието на Нева, които скоро се развиватъ въ замъкъ, нареченъ „Монплезиръ". Това скромно начало не могло да задоволи дълго гордата мечта на Императора, който правѣлъ планъ за по-блѣскавъ паметникъ на царуването си. Той избралъ една много красива мѣстность за бѫдещия си дворецъ, като показа голѣма прозорливость и непогрѣшимъ инстинктъ на опитенъ архитектъ. Петерховъ стои на една голѣма и естествена тераса срещу морето, а задъ двореца единъ вълнообразенъ заденъ планъ отъ гористи хълмове се губи постепенно въ далечината. Въ всички посоки се простиратъ гледки съ километри, които господствуватъ надъ най-разнообразни хоризонти. Златнитѣ спирали на Петербургъ, въ далечината — Кронщадъ съ гранитния си поясъ, каналътъ, който тече отъ терасситѣ въ морето между зелени поляни, една двойна редица отъ блестящи фонтани, сж нѣколко черти отъ тази очебиюща панорама. Единъ водопадъ пада въ канала върху позлатени стжпала. Има такова изобилие на вода въ това избрано мѣсто, че е послужило да разхубави императорскитѣ градини, което бѣ сторено презъ царуването на Петъръ Велики и Императрица Елисавета. Стенитѣ на двореца сж отъ кехлибаренъ цвѣтъ, нѣколко пжти реставрирани и нѣматъ меланхоличното величие на историческитѣ развалини, но хубавитѣ имъ пропорции добре отговарятъ на обстановката. Сжщото се отнася до вжтрешнитѣ декорации отъ XVIII вѣкъ, които украсяватъ официалнитѣ стаи и зали.

Първиятъ ми споменъ отъ Петерховъ отива назадъ до кръщението на втората дъщеря на Императрицата, великата княгиня Татяна Николаевна, една отъ прелестнитѣ княгини, която се роди срѣдъ единъ свѣтъ блестящъ съ надежди, само за да се научи, че той може да бжде измѣненъ отъ жестокитѣ ржце на опиянени хора въ една бездна на ужасъ и безнадеждность. Толкова по-блѣскаво изглежда далечното събрание презъ юний 1897 г. въ параклиса на Петерховъ съ петтѣ златни куполи, блестящи отъ северното слънце. Внушителни обряди се разкриваха между тълпа отъ коронoвани и знатни гости, всички черковни архиереи, главитѣ на чуждитѣ мисии съ женитѣ си въ дворцови облѣкла, шлейфове и корони. Между последнитѣ азъ забелязахъ и се възхищавахъ отъ маркиза де Монтебело, чийто разкошенъ шлейфъ бѣ копиранъ отъ шлейфа, носенъ отъ Императрица Жозефина, при коронацията на Наполеона и обезсмъртена въ хубавата картина въ Лувърския музей. Великитѣ княгини носѣха руски придворни костюми, богато обшити съ златни и сребърни шевици. Тѣхнитѣ украшения на главитѣ въ форма на националния кокошникъ бѣха обсипани съ скжпоценни камъни. И, за да завърша тази цвѣтна и блестяща картина, азъ трѣбва да спомена придворнитѣ дами, които изпъкваха при всѣка церемония поради традиционната одежда и индивидуална изящность. Върху една дълга рокля отъ бѣлъ сатенъ, закопчана отъ предъ съ бижута, по-младитѣ дами носѣха една туника отъ червено кадифе, а по-възрастнитѣ носѣха сжщото облѣкло отъ зелено кадифе, обшито съ злато. Широки ржкави, една тѣсна тиара, дългъ воалъ отъ бѣлъ тюлъ и задължителния шлейфъ бѣха други подробности на единъ исторически костюмъ.

Азъ бѣхъ възторжена наблюдателка на сцената, която се разиграваше предъ очитѣ ми въ Руския дворъ; нѣмаше нищо, което да имъ се равнява въ другитѣ столици въ онѣзи дни и животътъ на други кралски особи изглеждаше много скроменъ въ свѣтлината на тѣзи северни костюми и зрелища.

Преди малко азъ бѣхъ получила радостно писмо отъ Княгиня Клементина отъ Зуко въ Сицилия, кѫдето бѣше отишла да намѣри брата си, Омалския херцогъ. Тя бѣ минала презъ Палермо и бѣ престояла въ Орлеанския дворецъ „съ благоуханни градини и портокалови дървета въ пъленъ разцвѣтъ, които изглеждаха като голѣми вѣнчални букети, великолепни рози, които се виеха около бадемовитѣ дървета, висящи като гирлянди отъ едно дърво на друго, както лозитѣ въ Ломбардия сѫ живъ плетъ отъ хелеотропъ“. Княгинята ми пишеше, каква радость е била за нея да бѫде съ брата си и да се вози съ него въ специалнитѣ сицилийски файтони, теглени отъ мулета край пѫтища, украсени съ палмови дървета и евкалипти.

За жалость, нѣколко дена по-късно единъ пожаръ въ благотворителния базаръ въ Парижъ на 4 май потопи въ скръбь Княгинята и цѣлото ѝ семейство. Херцогиня Д'Аленсонъ, любимата ѝ племенница, загина въ пламъцитѣ и парижкото общество даде много жертви между продавачкитѣ, които не намѣриха срѣдства за бѣгъ при внезапното избухване на пожара. Наскоро следъ това, самиятъ д'Омалски херцогъ, засегнатъ въ сърдцето отъ страшната новина, умрѣ внезапно въ имението си въ Италия. Това бѣ тежъкъ ударъ за Княгиня Клементина, която бѣ на пѫть да го срещне нѣколко дена по-късно въ Шантили. Този обичанъ неинъ братъ бѣ еднакво оплаканъ отъ бедни и богати, отъ интелигентнитѣ и проститѣ, отъ всички, които нѣкога сѫ били въ контактъ съ него и сѫ се радвали на неговия културенъ умъ и щедро сърдце, съвършена учтивость и опитность въ обръщението му съ хората.

ГЛАВА VIII.

ИМПЕРАТОРСКИ И КРАЛСКИ ЗРЕЛИЩА

Месецъ юний 1897 г. бѣ отбелязанъ съ внушителни тържества въ Лондонъ, поради 60-годишния юбилей отъ царуването на Кралица Виктория. Българскитѣ владетели бѣха поканени да присѫтствуватъ. Младата Княгиня се явяваше за пръвъ пѫть на една официална церемония и тя благоволи да ми даде описание за това въ едно писмо отъ 26 юлий, датирано отъ Зентъ-Анталъ, унгарското владение на принцъ Филипъ Саксъ Кобурски.

„Мила приятелко,

Азъ съмъ виновна спрѣмо васъ; Азъ много дълго ви оставихъ безъ новини, но при все това азъ често мисля за васъ и се мѫчехъ да узная какъ прекарвате. Пребиването ми въ Лондонъ бѣ много церимониално и много интересно. Бѣхме прекрасно подслонени въ единъ разкошенъ дворецъ, пъленъ съ съкровища на изкуството.

„Въ деня на пристигането ми ние вечеряхме семейно съ галския принцъ (по-късно Едуардъ VII). Седѣхме на малки маси; азъ бѣхъ съпроводена отъ Йорскиятъ херцогъ (сегашниятъ краль Георги V) и Рупрехтъ Баварски. Херцогиня Албани, Майнингската княгия Шарлота и още нѣколко други седѣха на нашата маса. Галската принцеса е чудно красива, любезна и много елегантна; руската велика княгиня Елисавета, хубава и благородна, неаполитанската княгиня (по-после Кралица Елена на Италия) висока съ хубави очи, напомняйки българския типъ; Князътъ, достоенъ за своята раса; ние скоро станахме добри приятели. Херцогиня Текъ и сестра й, ерцхерцогиня Мекленбургъ-Стрелицъ сѫ очарователни... Следующия день, презъ време на обѣда, стана представянето на Кралицата. Следъ князетѣ следваха специалнитѣ пратеници; ние ги наблюдавахме съ интересъ; можете си представи по малко или повече насмѣшливитѣ коментарии на зрителитѣ; вечеряхме съ Кралицата; въ време на десерта шотландцитѣ влѣзоха, носейки своитѣ гайди и вървѣха изъ стаята, свирейки национални мелодии. Бѣ прелестно! Следъ това бѣха представени свититѣ на князетѣ и депутациитѣ отъ индуси, африканци, австралийци и много други. Много интересно зрелище.

„Вторникъ, 22 юний, ние се запѫтихме въ кралски колесници, а чуждитѣ князе следваха на коне; азъ бѣхъ въ колата на Текската херцогиня съ Хановерската княгиня и Датската княгиня Модъ, (по-късно Норвежка кралица). Процесията бѣше импозантна и красива; позлатенитѣ колесници минаха презъ улици украсени съ знамена и пълни съ ентусиазирани тълпи, които пазѣха пъленъ редъ. Най-хубавиятъ моментъ бѣ пристигането въ катедралата св. Павелъ. Княгинитѣ въ своитѣ колесници бѣха наредени въ полукръгъ около вратитѣ; князетѣ бѣха настанени вжтре. Следъ това следваха свити отъ колониални и индийски войски, следвани отъ гвардията, която предшествуваше Кралицата. Нейната колесница се спрѣ предъ стжпалата на катедралата, кждето духовенството бѣ събрано съ 500 хористи въ бѣли одежди.

„Богуслужението бѣ много красиво и завърши съ националния химнъ, пѣтъ отъ цѣлата тълпа. Бѣ много трогателно. Въ четвъртъкъ бѣ дворцовия балъ, а въ петъкъ обѣдъ, даденъ отъ кмета. Вечерьта Вестинистерския херцогъ даде голѣмо тържество за князетѣ и чуждитѣ мисии, гости на Кралицата. Но прегледа на флотата бѣ най-хубавата гледка, която би могълъ да си представи човѣкъ. Азъ не ви споменахъ за тържествената вечерь въ операта. Цѣлата аудитория бѣ преобърната въ беседка отъ рози и орхидеи, които висѣха отъ кралската ложа. Разкошътъ на цвѣтята и украшенията бѣ фантастиченъ. Една сцена отъ „Танхойзеръ“ бѣ представена отъ артиститѣ Имсъ, Ванъ Дайкъ и Планшонъ. Сетне третиятъ актъ отъ „Ромео и Жулиета“, изпълненъ отъ Мелба и братята Реске и часть отъ „Хугеноти“, не тъй добре изнесена.

„Въ недѣля вечеряхме въ Виндзоръ; Беатрисъ ни срещна на гарата и ни заведе да посетимъ надгробния паметникъ и параклиса на Княза—съпругъ, нейниятъ баща. Кралицата бѣ много любезна и ми даде една хубава брошка съ нейния монографъ. Ние се върнахме въ Лондонъ въ 11$^1/_2$ на следния день, за да отидемъ на едно градинско увеселение въ Двореца, въ 4 часа, което свърши въ 7$^1/_2$ ч., тъкмо на време за вечерята съ френцузкия посланникъ де Курселъ, кждето срещнахъ приятеля си генералъ херцогъ Ауерщатъ. Виждате, че имахъ право да бжда изтощена; и действително, че бѣ облекчение, когато стигнахъ въ Парижъ въ срѣда на 30 юний. Следъ това дойдохъ въ Унгария, въ Зентъ Анталъ, когото много обичамъ. Голѣми гори покриватъ баиритѣ, които го обграждатъ; замъкътъ е много хубавъ и азъ се наслаждавамъ на спокойната му атмосфера. И сега азъ съмъ изморена, следъ като ви писахъ това дълго писмо и вие ще бждете още повече, следъ като го прочетете.

Цѣлунете прелестнитѣ си малки момиченца отъ менъ. Азъ получихъ фотографиитѣ имъ, които сж много хубави.

Ваша предана Мария Луиза“.

Този интересенъ разказъ получихъ въ Павловскъ, кждето продължихме пребиванието си, разхубавявано и оживявано въ тържества, които отбелязаха официалнитѣ посещения на глави на чужди държави въ Руския дворъ.

Императорътъ и Императрицата на Германия пристигнаха презъ юлий, като гости на Николай II и тѣ получиха истински руски приемъ съ всичкия му привлѣкателенъ разкошъ.

Кайзеръ Вилхелмъ II бѣ тогава на върха на своята слава и власть; обществената мълва изглежда да го е разгалила въ много отношения съ нещастния резултатъ, че личната му суетность се увеличаваше ежедневно и бѣ отговорна за много нетактични проявления, вредни за неговата популярность вѫтре въ страната и въ чужбина.

Той можеше да бѫде любезенъ, когато искаше, като се осланяше на привлѣкателнитѣ си маниери и на многото дарби, наследени отъ английската му майка и отъ баща му, но той не вдъхваше довѣрие и не привличаше симпатиитѣ. Азъ бѣхъ любопитна да срещна владетелитѣ на Германия въ една аудиенция, съ която тѣ удостоиха дипломатическото тѣло на 28 юлий въ Зимния дворецъ въ Петербургъ. Ние всички се събрахме въ мълчаливо очакване на конвенционалнитѣ думи, които сѫ характернитѣ черти на тѣзи церемонии и при този случай августейшата двойка не внесе никакво разнообразие въ процедурата. Императорътъ отиваше отъ единъ къмъ другъ съ една строгость, която отговаряше на военното му облѣкло и казваше нѣколко думи, лишени отъ интересъ, докато азъ напразно търсѣхъ една искра на неговия прочутъ блѣсъкъ на ума.

У Кайзера такъвъ лѫчъ и такъвъ пламъкъ нѣмаше, което ме накара да мисля, че скритиятъ жаръ бѣ измислица. Нѣмаше ни поменъ отъ него, когато катастрофата причини падането на монархията, падане характерно съ съвършена липса на противодействие отъ негова страна, фактъ интересенъ за отбелязване. Сѫдбата играе интересна игра съ кариеритѣ на хората; въ 1897 г. германскиятъ народъ вѣрваше, че неговиятъ Императоръ бѣ единъ богъ.

Моитѣ впечатления отъ Императрица Августа Виктория при аудиенцията, за която споменахъ, бѣха изцѣло много добри, макаръ и не особено интересни. Тя имаше хубава стойка, величественъ видъ, носѣше прекрасни украшения и бѣ облѣчена съ голѣма грижливость, но ябълково-зелениятъ цвѣтъ на роклята ме накара да се съмнявамъ въ нейния вкусъ. Азъ чухъ, обаче, че тя отдавала много грижи за тоалета си и шивачкитѣ често се задържали въ двореца за дълги обсѫждания върху подреждането на императрициния гардеробъ. Тази мълва бѣ въ контрастъ съ всеобщия слухъ, че Императрицата може да служи за примѣръ на всѣка домакиня и майка.

Посещението на Кайзера въ Петерховъ бѣ минало въ различни забави, една отъ които ми направи впечатление съ изключителната си красота.

Задъ Двореца има едно изкуствено езеро, въ срѣдата на което единъ островъ съ зеленина служеше като сцена на най-изященъ и феериченъ балетъ. При залѣза на слънцето танцьоркитѣ, леко облѣчени въ въздушенъ тюлъ, пристигаха въ лодки, покрити съ цвѣтя, и разкриваха всичката си грация предъ зрителитѣ, между които, при този особенъ случай, бѣха коронованитѣ глави на Русия и Германия, и елита на петербургското общество. Това зрелище бѣ несравнимо и ми напомваше легендарнитѣ приказки отъ „Хиляда и една нощь“.

Презъ вечерьта азъ бѣхъ представена на Императрица Александра Феодоровна съ нѣкои отъ колегитѣ ни и моето първо впечатление отъ тази осѫдена владетелка никога не се измѣни. Красива, величествена, сдържана, безъ чаръ или лѫчезарность, тя имаше качества отъ строго семеенъ характеръ, които, може би, изиграха благодатна роля въ частния ѝ животъ, но които не увеличаваха престижа ѝ като Императрица. Вѣрно е, че нещастието винаги я преследваше и мѫченическата ѝ смърть може само да възбужда съжаление у всички благородни и издигнати души, макаръ и да оплакватъ фаталното ѝ влияние, което допринесе за падането на империята.

По едно интересно съвпадение на дати и събития, Председательтъ на французката република, Феликсъ Форъ, направи официалната си визита на владетелитѣ на Русия въ първата половина на августъ. Сѫщитѣ церемонии, сѫщитѣ тържества, сѫщитѣ усмивки бѣха повторени за главата на тъй приятелската на Русия нация, съ каквито сѫ били обсипани германскитѣ владетели. И ако нѣкой зритель-философъ би разгледалъ откровеностьта на тѣзи приеми, дадени на представителитѣ на двета нации въ такива близки дати, азъ мисля, че не би било въ състояние да се долови ни най-малката разлика. При все това, Французкиятъ председатель можа да се поздрави за необикновената топлота на приема на руския народъ.

Общата атмосфера бѣ благоприятна за Франция поради политическата насока на последния императоръ, защото, въпрѣки националнитѣ си тенденции, Александръ III разбра много по-добре отъ съветницитѣ си, че благосъстоянието на Франция бѣ отъ значение за империята. Преписва му се следното резюме на възгледитѣ му: „Франция трѣбва да бѫде велика, за да може Русия да се развива. Русия трѣбва да бѫде силна и въоръжена до зѫби, за да може Франция да живѣе спокойно“. Когато по-късно мирътъ вече не съществуваше, сътрудничеството на Русия въ началото на Свѣтовния конфликтъ се оказа веществено за армиитѣ на Съглашението.

Лѣтото на Павловскъ продължаваше съ нѣколко посещения отъ французки приятели и едно посещение отъ родителитѣ на мжжа ми, които предприеха дълго пжтешествие, за да видятъ внучетата си.

За жалость, азъ почнахъ да намирамъ климата много тежъкъ следствие на една мжчителна кашлица и докторитѣ предписаха промѣна на въздуха, да избѣгна раннитѣ мъгли на есеньта. Решихме да отидемъ на една малка обиколка на Стокхолмъ, като минемъ презъ Хелзингфорсъ и Або. Това спокойно щастие подобри много здравето ми и въ Стокхолмъ ние имахме щастието да се наслаждаваме на една типична и интересна изложба. Обиколки изъ кралскитѣ дворци, музеитѣ и околноститѣ на града ми оставиха приятно впечатление отъ северната столица, чиито красиви паметници, хубаво мѣстоположение и забележителенъ редъ я правѣха достойна за едно посещение. Климатическитѣ преимущества на Салшо-Баденъ, съвсемъ близо до Стокхолмъ, ни накара да се спремъ за нѣколко седмици въ единъ хотелъ, покритъ съ пълзящи растения; но сезонътъ напредваше и мжжътъ ми, който бѣ отишълъ въ Лондонъ, дойде при насъ въ Копенхагенъ на 12 октомврий. Въпрѣки ограниченото пространство, което заемаше, Дания играеше видна роля въ европейската политика, като домъ, мѣсто за среща на много династии, свързани чрезъ женитба съ Двора на Дания. На времето си Императоръ Александъръ III често посещаваше роднинитѣ на жена си въ роднитѣ имъ брѣгове, като намираше промѣната полезна следъ деятелния си животъ въ Русия и синътъ му Николай II обичаше да се възползува отъ една ваканция въ Дания, кждето бѣ прекаралъ щастливи дни въ детинството си.

Замъкътъ Фреденсборгъ, кждето се събираше кралското семейство, бѣ пъленъ съ скжпи за тѣхъ спомени. Триста гости можеха да бждатъ настанени въ величествената резиденция и и да се разхождатъ свободно въ околния паркъ, кждето още могатъ да се четатъ надписитѣ, врѣзани въ кората на едно дърво отъ Александъръ III. Етикетътъ и формалноститѣ бѣха забравени, сжщо както и политическитѣ грижи отъ децата и внуцитѣ на Кристиянъ IX Датски и Кралица Луиза презъ годишнитѣ семейни събрания въ Фреденсборгъ.

Една прелестна и талантлива французка принцеса, Мария Орлеанска, дъщеря на херцогъ и херцогиня де Шартъръ, заемаше видно мѣсто въ тѣзи събрания. Оженена за князъ

Валдемаръ, най-младиятъ синь на Краля, тя бѣ голѣма любимка на датскитѣ и чуждитѣ князе и никога не изпущаше случай да прояви привързаностьта си къмъ Франция, която, предполага се, че е предала на Александъръ III, виновникътъ на франко-руската спогодба.

Любопитно е да се отбележи, че десеть години преди да посетимъ Дания, името на Валдемара фигурираше начело на една листа отъ кандидати за вакантния български престолъ. Великобританското правителство даваше куражъ и надежда на подържницитѣ му, но единъ датски журналистъ, който бѣ публикувалъ мълвата, получи мѫдро мъмрене отъ Кралица Луиза, жена съ опитность. Тя резюмира работата както следва:

> „Мога да ви увѣря, че ние никога нѣма да се съгласимъ синътъ ми да приеме Българския престолъ. Има такава разлика между идеитѣ и интереситѣ на гърци и българи, че двѣтѣ нации никога нѣма да живѣятъ въ хармония. Нашиятъ синь Георги е Краль на Гърция, което дава голѣма възможность, ако новината ви излѣзе вѣрна, двамата братя единъ день да воюватъ единъ противъ другъ. Тази трагична възможность трѣбва въ всѣки случай да бѫде избѣгната. Това е мнението на Краль Георги, както и нашето“.

Думитѣ на кралица Луиза изглежда, че имаха тежесть, защото на 10 ноемврий 1886 г. опитътъ да се избере князъ Валдемаръ за български князъ бѣ срещналъ решителенъ отказъ. Бѫдещето трѣбваше да оправдае страховетѣ на Кралицата относно грѫцко-българскитѣ усложнения и Русия никога не поддържаше осуетения проектъ поради това, че жената на князъ Валдемаръ бѣ католичка. Изгубването на българския престолъ оставаше все пакъ една внушителна листа отъ корони за децата на кралица Луиза. Една бѣ Царицата на всички руси, Галската княгиня щѣше да стане Кралица на Англия и Императрица на Индия, до като принцеса Тира Кумберлантска завърши триото на данскитѣ кралски сестри.

Краль Кристиянъ бѣ много насърдчилъ изкуството и литературата въ северната си държава, което прибави още блѣсъкъ къмъ привлѣкателностьта на този прочутъ домъ на толкова управляващи князе.

Азъ напуснахъ Копенхагенъ съ интересни впечатления отъ нѣщата, видени и чути и единствената ми неприятность бѣ лошото преминаване по море до Варнемунде, отъ кѫдето отидохме въ Берлинъ. Нѣколко дена по-късно ние се върнахме въ Петербургъ. Тамъ се роди синъ ми Иванъ на 17 декемврий, и той прекара ранното си детство въ страната, която бѣ освободила България. Той бѣ възпитанъ, както сестритѣ си, отъ английската гувернантка, за която вече споменахъ. Семейниятъ ми животъ бѣ много погълнатъ и оживенъ отъ малкото трио, чието морално и умствено възпитание азъ надзиравахъ тогава, както и по-късно. Студената зима въ Петербургъ правѣше живота въ кѫщи много по-интименъ отъ другаде. Добре наредени кѫщи, отличното имъ отопление, рѣдкитѣ разходки благоприятствуваха приятелството и спомагаха за всѣкакъвъ видъ забави, умствени, артистични или социални, които правѣха приятна дългата зима. Дворцовитѣ приеми бѣха открити на 6 януарий и траеха до 18 априлъ, праздникътъ Богоявление. Православната черква свързва този день съ първото миропомазване на Исусъ Христосъ отъ майка му и затова 6 януарий е посветенъ на религиозната церемония на осветяването на водитѣ. На тази дата Императорътъ, придруженъ отъ великитѣ князе и цѣлата свита, председателствуваше освещението на рѣката предъ Двореца. Замръзналата повърхность на Нева, счупена на опредѣлено мѣсто, показваше текущата вода, въ която Императорътъ хвърля кръстъ, по-рано благословенъ отъ петербургския митрополитъ и после изваденъ обратно отъ единъ неустрашимъ плувецъ.

Ние наблюдавахме тази твърде интересна церемония отъ прозорцитѣ на една галерия въ Двореца, а великитѣ княгини бѣха въ съседенъ салонъ. Церемонията бѣ последвана отъ официаленъ обѣдъ, на който присѫтствуваха дипломатическото тѣло и дворцовитѣ сановници. Въ последнитѣ влизаха 80-годишни дами въ дворцови дрехи, блестящи отъ скѫпоценности и покрити съ декорации, които носѣха медалиони отъ Императора и Императрицата. Между мѫжетѣ въ разкошни униформи, украсени съ ордени, нѣкои бѣха наведени подъ тежестьта на годинитѣ и почеститѣ, докато блѣскавитѣ млади гвардейци стояха прави като тополи по дългата редица приемни зали.

Почти сѫщитѣ хора присѫтствуваха на голѣмия дворцовъ балъ на 25 януарий. Но дворцово облѣкло не бѣ задължително; достатъчно бѣ обикновенъ фракъ. Три хиляди души бѣха поканени и всички имаха честьта да седнатъ на вечеря. Императрицата председателствуваше на една издигната маса съ посланницитѣ на Великитѣ сили и виснитѣ руски сановници; Императорътъ се движеше между гоститѣ си и обикновено сѣдаше на масата на видни руси или чужденци. Великолепието на тържествата бѣ невѣроятно, но азъ винаги бѣхъ гнетена отъ едно предчуствие за тѣхната нетрайность, когато напущахъ блѣскавия, топълъ и освѣтенъ Дворецъ, за да влѣза въ колесницата си, върху чието седалище полуизмръзналия „кучеръ“ бѣ чакалъ съ часове.

Нѣколко дена по-късно ние бѣхме поканени въ театъръ Ермитажъ, една прекрасна малка сцена, върху която една комедия и единъ очарователенъ балетъ бѣха представени. Тържеството завърши магически въ залитѣ на музея на Ермитежа, кждето бѣ сложена вечеря подъ зоркитѣ очи на портретитѣ отъ Ванъ Дайкъ, Рубенсъ, Рембрандъ и Рафаелъ! Азъ никога не съмъ изпитвала по-изтънчена артистична наслада. Дворътъ сжщо даде още три бала не зная защо наречени „концертни“ балове, понеже тѣ не бѣха предшествувани отъ никаква музикална часть. Трѣбва да е било нѣкое старо име, базирано върху нѣкакъвъ изчезналъ обичай. При този случай балната зала не бѣ тъй голѣма и гоститѣ не бѣха тъй многобройни, но прелестьта имъ се състоеше въ наредбата на галериитѣ за вечеря; тѣ бѣха преобърнати въ цвѣтни градини. Надъ всѣка малка маса, сложена за 12 души, висѣха грамадни палми, заобиколени съ разнообразни цвѣтя. Какво можеше да бжде по-неочаквано, по-мило, или по-рѣдко! И руското общество въ своята очарователность, знатность и познанство на езици даваше на тѣзи събрания незабравимъ отпечатъкъ на милъ и приятелски приемъ, високо оцененъ отъ чужденцитѣ, които бѣха поканени.

Най-гостоприемна и космополитическа кжща бѣ тази на графиня Клайнмихелъ, сестра на генералъ графъ Келеръ, единъ отъ многобройнитѣ герои на Руско-японската война. Хубавата кжща въ Сергеевская бѣ мѣсто за среща на руското общество, дипломати и голѣмо число писатели, поети и артисти. Азъ присжтствувахъ на единъ костюмиранъ балъ презъ февруарий и малко по-късно на единъ концертъ отъ прочутата Виалцова, която очароваше публиката съ нейнитѣ цигански пѣсни, пълни съ дивъ импулсъ и мѣстенъ чаръ' акомпанирана отъ руски или цигански оркестръ отъ балалайки·

Презъ априлъ на сжщата година политицитѣ бѣха смутени отъ избухването на войната между Испания и Съединенитѣ щати, която доведе до независимостьта на островъ Куба, утвърденъ отъ Парижкия договоръ, въ декемврий 1898 г. — Въ това време, всѣки конфкиктъ, колкото далеченъ и ограниченъ, пораждаше страхъ отъ обща катастрофа, която, за щастие, бѣ избѣгната до 1914 г, но не можа да се предотврати. Прекалениятъ милитаризъмъ на известни нации и постоянното увеличаване на вържженията оправдаха тѣзи страхове.

За насъ лично изворътъ на тревогитѣ бѣ неизчерпаемъ. Македонскиятъ въпросъ, винаги палящъ и винаги усложняванъ отъ националнитѣ съперничества, бѣ ржководния мотивъ на българската политика. Комитети, които преди нѣколко години се бѣха срещнали въ София, открито основаха „Външната организация“, чиято цель бѣше скритата подготовка на автономията на българскитѣ провинции въ турската империя, докато едно още по-енергично сдружение, наречено „Вжтрешната организация“, бѣ образувано въ Македония, съ центъръ Солунъ. Постояннитѣ борби на тѣзи две групи и потисническото управление на турцитѣ, неуспѣхътъ да се изпълнятъ обещанията за реформи, направени отъ великитѣ сили въ 1878 г., 1880 г. и 1896 г., заедно съ религиозната пропаганда на българската Екзархия, пораждаше често инциденти. Общественото мнение бѣ възбудено и често клонѣше къмъ война и дипломатическата дейность на мжжа ми и на колегитѣ му въ странство трѣбваше непрекжснато да се насочватъ къмъ умиротворяване на народнитѣ чувства, като въ сжщото време привличаха вниманието на Великитѣ сили къмъ този кипящъ кратеръ, който най-малката искра можеше да накара да избухне. Всичкиятъ този трудъ и усилия не донесе на България наградата, която ѝ се падаше и азъ мисля съ меланхолия днесъ за тази Македония, която породи всичкитѣ мечти и погълна всичката жарь и политическа дейность на нашата младежь и която по силата на обстоятелствата бѣ изтръгната отъ ржцетѣ на България, въпрѣки всичката кръвь, пролята за нейното освобождение.

Лѣтото 1898 г. бѣ опредѣлено отъ Императоръ Николай II за проектираното посещение на кръщелника му Князъ Борисъ въ Русия. И това събитие погълна цѣлата ми енергия презъ течение на седмица. За да отклоня мислитѣ си и да могатъ децата ми да се ползуватъ отъ малко свежъ въздухъ, азъ заминахъ за Хунгербургъ, въ срѣдата на юний. Това слабо населено крайбрѣжие, близо до историческата Нарва, е сега часть отъ Естонската република. Заобиколено е отъ борови гори и има пѣсеченъ плажъ и плоска повърхнина, която ми даваше възможность да правя дълги разходки пешъ или съ велосипедъ при чудната бѣла свѣтлина на севернитѣ нощи. Тѣзи свѣтли нощи, едва прекжснати отъ единъ два часа тъмнина, промѣнятъ съвършено живота и обичаитѣ. Тѣ усилватъ чувствата на сжществувание и, както вече забелязахъ, придаватъ на природнитѣ хубости една смжтность и мекота на цвѣтоветѣ, които преобразяватъ всички нѣща и ги правятъ почти недействителни.

Българскиятъ Князъ и Княгиня, които бѣха поканени да доведатъ сина си Бориса въ Русия, слѣзоха въ Одеса на 18 юлий. Мжжътъ ми ги прие на руска земя съ дворцовитѣ пратеници, аташирани къмъ тѣхъ. Тѣ бѣха посрещнати съ голѣмо въодушевление въ Киевъ и въ Москва. Князъ Борисъ бѣ придруженъ отъ своя духовенъ наставникъ, митрополитъ Василий, членъ на българския Св. Синодъ, който бѣ натоваренъ съ религиозното му възпитание. Той довърши днитѣ си като митрополитъ въ Русе.

Азъ бѣхъ въ Петерховъ за тържественото пристигане на нашитѣ владетели, които бѣха настанени въ прекраснитѣ апартаменти на голѣмия дворецъ. Много внимание се обърна на прелестния малъкъ Князъ, чийто голѣми меланхолични очи съ черни клепачи спечелиха сърдцата на всички; и азъ мисля, че той бѣ по-щастливъ въ детскитѣ стаи на княгинитѣ Олга и Татяна, дъщеритѣ на Императора, отъ колкото при церемониитѣ и парадитѣ, на които самъ трѣбваше да присжтствува, макаръ четири годишенъ.

Князъ Фердинандъ, обикновено увѣренъ въ себи си и наклоненъ да бжде по-скоро надмененъ, отколкото любезенъ, ми се стори боязливъ въ Руския дворъ. Императорътъ единственъ прояви симпатии спрѣмо него, но имаше една нота на враждебность срѣдъ групата велики князе, които стояха заедно, високи и горди, до позлатената тапицеровка на приемнитѣ зали, разглеждайки Княза съ саркастични погледи. Всички чичовци на Императора присжтствуваха при това българско официално посещение; за великия князъ Владимиръ ще говоря по-късно; великия князъ Алекси, живъ образъ на брата си Царь Александъръ III, бѣ главнокомандующъ на руската флота, откровенъ и веселъ като морякъ. Той бѣ обичанъ отъ подчиненитѣ си и сериозно заетъ съ увеличението на рускитѣ морски сили. Когато адмиралъ Жерве се яви въ Кронщадъ съ френската флота презъ 1891 г., той бѣ пратенъ да го посрещне.

Великиятъ князъ Сергей, по-малко известенъ отъ братята си въ чужбина, водѣше осамотения животъ на единъ мистикъ, подѣленъ отъ хубавата му и талантлива жена Елисавета, порано Хесенска принцеса и сестра на Императрицата. — Сергей Александровичъ бѣ увлѣченъ въ религиозни въпроси, пжтувания по светитѣ земи и всѣко благочестиво предприятие на съотечественицитѣ му получаваше отъ него както материална, така и морална подкрепа. По-сетне той стана губернаторъ на Москва и загина въ жестокъ и безсмисленъ атентатъ, дѣло на анархиститѣ, вече започнали да тресатъ основитѣ на империята. Неговата прекрасна вдовица, едно отъ най-милитѣ сжщества на нашето време, се оттегли въ единъ православенъ монастиръ, отъ кждето трѣбваше да бжде извлѣчена на мжчение и смърть отъ революционеритѣ презъ 1917 г.

Великиятъ князъ Павелъ, най-младиятъ отъ чичовцитѣ на Императора, обичаше много да пѫтува и се държеше на страна отъ държавнитѣ работи поради деликатното си здраве. Ожененъ за една гръцка княгиня, която умрѣ преждевременно, той бѣ останалъ да се грижи за двет̃е си малки деца, Димитрий Павловичъ, добре известенъ въ Франция и Англия и великата княгиня Мария.

Само единъ отъ братята на Александъръ II бѣ живъ презъ времето, което азъ описвамъ — Михаилъ Николаевичъ, славенъ ветеранъ отъ руско-турската война въ 1877 г., презъ която той бѣ воювалъ въ Кавказъ и спечелилъ за отечеството си укрепенитѣ градове Карсъ и Батумъ. Тази дълга листа отъ царски роднини не ще бѫде пълна, ако не се споменатъ братовчедитѣ на Царя, между които великия князъ Константинъ блестѣше въ ученитѣ крѫгове на Академията на изкуствата въ Петербургъ, на която той бѣ председатель. Високиятъ, русъ и красивъ князъ бѣ талантливъ писатель и се отличи въ единъ прекрасенъ преводъ на „Хамлетъ“, който бѣ игранъ въ театъръ Ермитажъ, кѫдето той самъ се яви въ главната роля. Азъ бѣхъ привилегирована зрителка при успѣшното изпълнение и бѣхъ дълбоко поразена отъ изтънчения умъ, който го изнесе. Не е лесно за князе, които живѣятъ въ бездѣлие и отъ които никой не очаква положителенъ трудъ, да следватъ пѫтя на науката и мисъльта, избранъ отъ великия князъ Константинъ. Военната кариера привлѣче другъ единъ отъ братовчедитѣ на Царя, Николай Николаевичъ, участникъ въ Освободителната война и осѫденъ да се нагърби съ службата главнокомандующъ презъ Свѣтовната война, макаръ че това последно патриотическо усилие трѣбваше да се завърши въ тѫга и изгнание.

Повечето отъ Великитѣ князе присѫтствуваха на една гала-вечеря, дадена отъ Императора въ честь на българскитѣ владетели въ единъ отъ прекраснитѣ салони на Двореца. Азъ седѣхъ между великия князъ Михаилъ Николаевичъ, чичо на Императора и великия князъ Димитрий Константиновичъ, братъ на великия князъ Константинъ, който по-късно бѣ една отъ нещастнитѣ жертви на болшевишката ярость. Обѣдътъ бѣ разкошенъ, официалнитѣ гости, пълни съ обикновената сърдечность и благодарность и преди всичко обстановката ми изглеждаше възхитителна.

Следния день ние приехме владетелитѣ и тѣхната свита въ легацията. Министъръ-председательтъ Константинъ Стоиловъ придружаваше Князъ Фердинанда. Дъщеритѣ ми имаха радостьта да приематъ на масата си Князъ Бориса, който изглеждаше възхитенъ, че се намира между деца на негова възрасть.

Сжщиятъ день вечерьта великата княгиня Мария Павловна, стара приятелка на нашия Князъ и жена на великия князъ Владимиръ, даде вечеря на владетелитѣ въ двореца си въ Красное село. Това бѣ едно доста интимно събрание, за да може човѣкъ да оцени чара на домакинята. Великата княгиня бѣ една отъ рѣдкитѣ личности, които малко се срѣщатъ въ живота и които оставатъ неизличими следи въ сърдцето на съвременницитѣ си. Нейната живость и интелигентность я правѣха подходяща за ржководна роля въ Двореца и фактътъ, че тя идѣше на второ мѣсто, не я разполагаше много къмъ зълва ѝ, вдовствуващата императрица Мария Феодоровна, която бѣ твърде обичана въ Русия за скромното ѝ държание и непретенциозни обноски. И двѣтѣ по различенъ начинъ печелѣха много предани приятели. Великата Княгиня даваше чудни приеми въ дворцитѣ си и поддържаше найизтънчения начинъ на животъ, както въ отечеството си, тъй и въ странство, пребивавайки често въ Парижъ, кждето бѣ много популярна. Но дойдоха труднороститѣ и Руската революция завари Мария Павловна на една възрасть, когато тя не можеше да не чувствува горчевината на промѣната, но нейната силна воля остана несломена отъ изгнание и болесть. Великитѣ характери издържатъ изпитанията на несгодитѣ съ достоинство. Мжжътъ ѝ, великиятъ князъ Владимиръ, бѣ пощаденъ отъ кошмара на революцията, която би разкжсала сърдцето му, още тъй предано на отечеството. — Когато го познавахъ въ Петербургъ, той бѣ гордъ, правъ и деятеленъ, много откровенъ, единъ воинственъ аристократъ, съ голѣмо достоинство. Даже строгитѣ му очи и една тенденция къмъ сарказъмъ не можеха да обезсърдчатъ многобройнитѣ му приятели. Той по-късно трѣбваше да посети България, кждето военнитѣ му подвизи отъ 1877 триумфално разгласиха посещението му.

Пребиваването въ Русия на нашитѣ владетели завърши съ прощаленъ обѣдъ въ Петерховския дворъ, отбелязанъ съ най-милата сърдечность. Княгиня Мария Луиза бѣ спечелила всички сърдца; скромна и нѣжна на видъ, нейната велика душа се бѣ разкрила презъ деликатната ѝ обвивка. И нейната проницателность и бързъ умъ блестѣха въ разговоритѣ съ държавницитѣ, а наблюдателното ѝ и живо остроумие задоволяваха най-взискателнитѣ отъ ония, които разговаряха съ нея.

За жалость, физическата ѝ сила не отговаряше на умствената ѝ енергия. Азъ я намѣрихъ по-слаба и много изтощена, защото не бѣхъ я виждала отъ раждането на дъщеря ѝ, княгиня Евдокия, която бѣ тогава на 6 месеца и решихъ да посетя тази височайша и вѣрна приятелка въ Австрия, безъ да предвидя, че тази среща ще бѫде последна. Преди да опредѣлимъ датата на заминаването, ние искахме да присѫтствуваме на посещението на ромънския Краль Каролъ, който не можеше да гледа спокойно на успѣха на България въ Русия, безъ да се стреми къмъ сѫщитѣ почести.

Той пристигна въ Петерховъ на 28 юлий и фееричния балетъ на открито бѣ повторенъ въ негова честь. По ирония на сѫдбата, този Хохенцолерски князъ, роденъ близо до изворитѣ на Дунава и сега живущъ на източнитѣ брѣгове на рѣката, получи въ Русия новината за смъртьта на Бисмарка, човѣкътъ, който го бѣше поставилъ на Ромънския тронъ. Той трѣбва да се е чувствувалъ дълбоко засегнатъ отъ новината, докато упоритостьта на французкия ми шовинизъмъ ми внуши повече горчивина, отколкото съжаление по този случай.

Кралица Елисавета не бѣ придружила Краля до Руския дворъ, но младата престолонаследица на Ромъния, братовчедка на Императора, бѣ украсявала тържествата на императорското коронясване съ присѫтствието си предишната година.

ГЛАВА IX.

БЪЛГАРИЯ ВЪ ТРАУРЪ

Следния месецъ ние напуснахме Петербургъ съ децата си да посетимъ семейството ни въ Франция и прекараме съ него останалата часть на лѣтото. Княгиня Клементина, като чу, че минаваме презъ Виена, ни покани да престоимъ въ замъка Ебенталъ, кѫдето тя пребиваваше съ снаха си, българската Княгиня и тритѣ ѝ малки деца. Азъ никога не бѣхъ виждала княгиня Евдокия, която бѣ връстница съ моя синъ; тя вече бѣ хубава и твърде напреднала за възрастьта си, а баба ѝ, чиято любимка тя винаги е била, се възхищаваше много отъ нея. Тази визита много ме сближи съ благороднитѣ ми августейши приятели, които ми бѣха тъй вѣрни и азъ придружихъ Княгиня Мария Луиза на една визита при баща ѝ, Пармския херцогъ, който живѣеше въ замъка Шварцау, не далече отъ Фросдорфъ. Презъ време на това посещение Княгинята ни говори за своитѣ опасения, че краятъ ѝ наближава и това ми бѣ казано напълно сериозно. Тя се чувствуваше уморена отъ живота, изтощена отъ болести и смутена отъ едно предсказание, направено ѝ веднажъ при едно пѫтуване отъ една ясновидка: „Вие ще имате двама сина“, бѣ казала жената, „и две дъщери, и после Вие ще умрете“. За една дълбоко религиозна жена, каквото бѣ Княгинята, такива думи не би трѣбвало да иматъ голѣма тежесть, но кой може да не бѫде смутенъ отъ такова едно твърдение, както при звъна на погребална камбана? Нейната меланхолия увеличи тѫгата ми, че трѣбва да бѫда раздѣлена отъ Княгинята. Азъ я напуснахъ на 16 августъ сѫщата година и никога вече нѣмаше да я видя.

Ние прекарахме цѣлото време въ Горна-Савоя, въ старото ни семейно владение, откѫдето предприемахме нѣколко обиколки, за да запозная мѫжа си съ историческитѣ и природни особености на моята родина. Преди 50 години много малко посетители проникваха въ Савоя и даже по-късно много пѫтници я отождествяваха съ „Старата селянка“ и „Коминочистачитѣ“ отъ народнитѣ пѣсни и съ Монъ Бланъ. Грамадни пощенски кола, боядисани съ избѣляла жълта боя, теглени отъ шесть коня по долинитѣ и хълмоветѣ, възбуждаха малкъ интересъ при минаването имъ, макаръ камшикътъ на файтонджията и звънцитѣ на конетѣ да нарушаваха блаженото спокойствие на цѣлата околность. Днесъ автомобили, желѣзници, тунели и мостове покриватъ нѣкогашната гориста природа. Савоя дава всичкитѣ си срѣдства, привличайки търсители на удоволствия къмъ курортнитѣ ѝ центрове, докато една постоянно увеличаваща се тълпа отъ туристи нахлува въ нейнитѣ славни планини, кѫдето снѣговетѣ и леденитѣ полета, които нѣкога плашеха старитѣ поколѣния, сѫ се обърнали въ игрища на модерната младежь.

Мѫжътъ ми и азъ бѣхме очаровани въ тѣзи по-тихи дни на 1898 г. отъ красотата на една екскурзия, която ние направихме до Шамониксъ и „Леденото море“. Ние гледахме съ заслѣпѣли очи на безсмъртнитѣ мѣстности, тъй често описани отъ поети и възпроизведени отъ художници, и чувствувахме внушителното величие на една експедиция, която въ по-далечни времена смущаваше пѫтницитѣ. Казватъ, че такъвъ е билъ случая и съ мадамъ Виже ле Бренъ, която бѣ дошла отъ Англия да нарисува мадамъ де Стаалъ, като „Корина“ въ Швейцария и чието чувствително сърдце потрепери при вида на голѣмитѣ глетчери. Казватъ, че тя е избѣгала въ ужасъ отъ угнетяващитѣ зрелища; нейната нѣжна четка не могла да съперничи на по-мѫжествената техника на художника Сегантини, който предава сѫщински характеръ на алпийския пейсажъ.

На връщане отъ Шамониксъ ние се спрѣхме въ замъка Торенсъ, който принадлежеше на семейството на графъ Руси де Салъ, чиято дъщеря ми бѣ голѣма приятелка. Резиденцията на графа съдържа много интересни останки отъ единъ прочутъ членъ на семейството му — св. Францискъ де Салъ, докторъ по богословие, гордостьта на Савоя въ XVII вѣкъ, единъ отъ най-ученитѣ разпространители на вѣрата. Св. Францискъ обичалъ красотата и спокойствието на Торенсъ, кѫдето бѣ роденъ и никога не му омръзвало да посещава семейното владение, отъ кѫдето започналъ да проповѣдва на околното население, повлиянъ отъ реформацията. Въ скритата долина тече планинско поточе между горитѣ и единъ параклисъ напомня мѣстото, кѫдето се издигалъ стариятъ замъкъ, разрушенъ отъ пожаръ презъ 1630 г. Не може да се намѣри по-благоприятна обстановка за възвишени и усамотени размишления. И семейството де Салъ въ хубавата си кѫща, построена на близо, цени всѣки споменъ отъ времето на тѣхния патронъ — светецъ. Замъкътъ е още обогатенъ съ многобройни творения на изкуството, оставени на притежателитѣ отъ тѣхния братовчедъ, графъ Кавуръ, голѣмиятъ държавникъ на Италия, който даде идеята да се обедини страната въ едно кралство. Напущайки планинската область, която обикаля замъка като крепость, ние скоро стигнахме брѣговетѣ на езерото Анеси, плодородни и весели, съ цвѣтни градини, оградени съ грандиознитѣ очертания на хълмоветѣ и господствувани отъ Алпитѣ. Срѣдновѣковни кули и замъци сж пръснати по височинитѣ и гордитѣ имъ стени се отражаватъ въ спокойнитѣ води на езерото; дома на св. Бернардъ, основательтъ на странноприемницитѣ на голѣмия и малкия св. Бернардъ презъ X вѣкъ, „Ментонъ С. Бернардъ“ е наблизо отъ този домъ; споредъ преданията, светецътъ избѣгалъ презъ прозореца отъ чара на една хубава мома, за която семейството му искало да го ожени.

Азъ трѣбва да ограница странствуванията на моята паметь между природнитѣ красоти на Савоя, която трѣбваше да напусна на време, за да отида въ Италия. Отъ Италия мжжътъ ми отпжтува съ параходъ за Атина, Цариградъ и Варна. Ние току що бѣхме чули за необяснимото убийство на Императрица Елисавета Австрийска въ Женева. Единъ фанатикъ-италианецъ бѣ ударилъ съ кама тази невинна и нещастна владетелка, която никога не бѣ злоупотрѣбила съ царскитѣ си привилегии, но, напротивъ, меланхолично бѣ носила презъ живота си скърбитѣ на майчино страдание и тежестьта на отговорноститѣ въ свръзка съ високото ѝ положение.

При завръщането ми въ Русия, въ началото на зимата, азъ намѣрихъ дома си много гостоприеменъ, въпрѣки суровостьта на климата, който прави тѣзи последни месеци не само опасни за здравето, но и меланхолични, даже и за найвеселитѣ. Всичко е тъмно, мрачно, угнетително; изискваше се лукса и блѣсъка на богати домове, да се разпръсне това тежко впечатление и човѣкъ може да разбере, безъ да извини бруталностьта на долнитѣ съсловия, които въ пиянство посрѣдъ задименитѣ „изби“ търсятъ спасение отъ мрачната атмосфера на зимния пейсажъ.

Годината 1899 започваше и тя щѣше да хвърли трауренъ вуалъ върху нашитѣ сждбини и тѣзи на България. Моитѣ предчуствия относно здравето на княгиня Мария Луиза не бѣха ме излъгали; силитѣ ѝ чезнѣха и загубата на най-добрия ѝ преятель въ България, русенскиятъ владика Григорий, който се помина въ София на 26 декемврий, ѝ причини тревога и съжаление. Последното ѝ писмо отъ 1 януарий 1899 ме развълнува и ме достигна малко преди новината за последната ѝ болесть:

„Мила приятелко,

Дано годината, която току що почва, да донесе щастие и радость на васъ, мжжа ви и децата ви и дано нѣмате друго, освенъ утеха. Годината почва тжжно за насъ; смъртьта на негово преосвещенство Григорий е голѣма загуба за насъ. Зная, че мѫжътъ ви много го обичаше и азъ прилагамъ едно описание за последнитѣ минути на този храбъръ и вѣренъ приятель. Той донѣкѫде напомня онѣзи епископи на срѣднитѣ вѣкове, които бѣха сражаващи се свещеници-рицари. Благодаря ви за дългото и интересно писмо; казватъ, че зимата ще бѫде много спокойна въ Петербургъ. Тукъ преди 15 дена падна голѣмъ снѣгъ, последванъ отъ силни студове. Човѣкъ може да се движи съ шейна. Азъ съмъ добре и не се чувствувамъ твърде изморена, слава Богу. Децата ми порастнаха много и сѫ по-яки. Борисъ започва да учи азбуката, а Кирилъ облече съ радость първия си момчешки костюмъ; Евдокия е прекрасна; тя е много добре и може да ходи, придържайки се на мебелитѣ. Тя се радва на дълбоката привързаность на баща си.

„Нѣма нищо ново, освенъ единъ концертъ отъ Сауеръ, цѣло чудо; бѣхме поканили министри, дипломати, високи сановници и любители на музика. Бѣ великолепно; но най-хубавото бѣ една интимна вечеринка, кѫдето маестрото свири въ тъмно само за насъ. Азъ много съжалявамъ, че не бѣхте тукъ да присѫтствувате, защото азъ често мисля за васъ и ламтя да ви видя за по-дълго време, за да си поприказваме за нашитѣ спомени, които сѫ вече тъй далече.

„Довиждане, мила приятелко, приятелски поздрави на мѫжа ви, изпращамъ милитѣ си чувства на васъ и децата ви.

Мария“.

Следъ три седмици Княгинята се разболѣ отъ пнеомония и роди четвъртото си дете, княгиня Надежда, на 30 януарий въ София, при особено тежки обстоятелства. Детето бѣ спасено, но бедната майка, изтощена отъ единъ животъ на умора, вълнение и деятелность, падна подъ ударитѣ: „Сабята разруши ножницата“.

Всички срѣдства на науката бѣха употрѣбени да я спасятъ, но безъ надежда за успѣхъ и 24 часа следъ раждането на малката княгиня, която бѣ последната мисъль на майката, тя отдаде прекрасната си душа на Бога. Тя бѣ на 29 години. Преди малко тя бѣ избрала името, което искаше да даде на дъщеря си. Името, което означава „Надежда“, изглежда да е било най-висшата препорѫка къмъ тѣзи, които тя напусна. Следъ това, чувствувайки че губи сили, тя повикала децата си и като се обърнала къмъ Князъ Бориса, тогава на петь години, тя казала: „Бѫди добъръ, винаги бѫди добъръ“. Чудно последно завещание, което малкото дете трѣбваше да приложи презъ трудния си плодоносенъ животъ. Днесъ той седи на напуснатия отъ баща му тронъ и изглежда, като че ли всѣко негово действие му е вдъхнато отъ последния заветъ на майка му.

Цѣла България тжгуваше за обичната Княгиня, съ тжга толкова дълбока, колкото и искрена. Отъ най-богатитѣ до най-беднитѣ всички почувствуваха жестоката празднина, оставена отъ тази изключителна жена, тази нещастна майка, която оставяше четири сирачета въ началото на тѣхния животъ, предъ неизвестното бждеще. Ние получихме тревожна телеграма отъ Князя на 30 януарий:

„Княгинята, страдайки отъ бронхо-пнеомония отъ 10 дена, роди дъщеря въ три часа сутриньта. Състоянието на майката е сериозно, но не и безнадеждно".

Нѣколко часа по-късно министрътъ на Външнитѣ работи Грековъ ни прати страшната новина.

Азъ пристигнахъ набърже отъ Петербургъ да се моля до ковчега на обичната ми Княгиня и приятелка въ Капелата на Софийския дворецъ, кждето тя лежеше тържествено, изложена за последнитѣ почести на народа си. Много представители на чужди държави бѣха на пжть за България, да участвуватъ на погребението ѝ, да предадатъ съболезнованията на чуждитѣ дворове на Князя. Сръбскиятъ Краль Миланъ дойде лично, а генералъ-майоръ Бибиковъ бѣ специалниятъ пратеникъ на Руския Императоръ, ерцхерцогъ Леополдъ Салваторъ на Австрийския и маршалъ Шакиръ паша на Султана. Другитѣ велики сили опълномощиха пълномощнитѣ си министри въ София, съ изключение на Франция, която прати майоръ Моро, бившъ инструкторъ на българската флота презъ време на образуването ѝ.

Погребалнитѣ церемонии се извършиха въ католическата черква въ София на 8 февруарий, а въ сжщия часъ се извърши богослужение въ православната катедрала и въ всичкитѣ черкви на България. Когато официалнитѣ церемонии се завършиха съ заминаването на чуждитѣ мисии, останкитѣ на Княгинята се занесоха до последното ѝ мѣсто за почивка въ черквата св. Людовикъ въ Пловдивъ, която тя много обичаше и кждето до день днешенъ единъ мавзолей, издигнатъ въ нейна честь, привлича тълпи обожатели. Цѣлото население на Пловдивъ следваше погребалното шествие, като се молѣше благочестиво за майката на народа, която щѣше да спи последния си сънъ въ убѣжището на една скромна черква, кждето тя често се бѣ смѣсвала съ богомолцитѣ и беднитѣ.

Кждето бѣ минала, тя бѣ спечелила споредъ собственитѣ ѝ думи множество приятели, които можеха да се намѣрятъ между скромнитѣ селяни, или грубитѣ планинци. И ако нѣкой почтително ѝ забележеше, че такава фамилиарность съ народа може да бжде опасна, тя отговаряше: „Азъ не познавамъ ни единъ неприятель въ България“. И, наистина, тя не е била забравена. Изглежда, че отъ нейната паметь се издига нѣщо утешително и безкрайно благо, което тя е предала на Царь Бориса и което усилва чара на сина ѝ, спечелилъ всички сърдца както майка му.

Но въ времето, за което азъ говоря, бѣ сърдцераздирателно да се гледатъ тѣзи четири малки деца, най-голѣмото отъ които бѣ едва на 5 години, които не схващаха нещастието си и на които завинаги щѣше да липсва нѣжностьта на едно майчинско сърдце. Княгиня Клементина, сломена отъ загубата на обичната си снаха, ми писа отъ Ментонъ на 18 февруарий:

> „Азъ ви облажавамъ, мила Анна, че сте погледнали още веднажъ скжпата ми дъщеря и че сте се молили до нея; сжщо, че сте въ София, кждето можете да бждете въ услуга на бедния ми синъ, чиято тжга кжса сърдцето ми, докато азъ съмъ загрижена за сегашната му и бждеща самотность. Мислитѣ ми сж въ България и щомъ мога да отида тамъ, ще бжде утеха за мене, да плача заедно съ онѣзи, които обичаха ангела-крепитель на България; но, страхувамъ се, че възрастьта ми и глухотата ми ще ме направятъ безполезна.. Азъ само ще бжда въ тежесть; защото сърдцето само не може да помогне.
>
> „Вчера отидохъ въ Болио, за да посетя параклиса, кждето тъй често се молѣхме заедно преди три години. Азъ колѣничихъ на стола, който милата ми дъщеря заемаше и плакахъ повече, отколкото се молѣхъ. Имаше хора въ съседния ресторантъ и италианцитѣ пѣеха куплетитѣ, които тя тъй обичаше. Азъ избѣгахъ съкрушена“.

При завръщането ми въ Русия, единъ планъ вече бѣ готовъ за една интернационална конференция на мира, вдъхновена отъ Николай II, за да осигури мирното разрешение на споровѣтѣ между нациитѣ и да ограничава въоржженията. Скоро следъ това, тъй като планътъ се осжществи, мжжътъ ми бѣ избранъ отъ българското правителство да го представлява на тази конференция, която се откри въ Хага на 18 май подъ председателството на баронъ де Стаалъ, рускиятъ посланникъ въ Лондонъ. Видни мжже отъ интернационални дипломатически и финансови кржгове се събраха отъ всички краища на свѣта съ пасифични цели, достойни за похвала, както и желателни; но въпрѣки тѣхната ученость, добри намѣрения и безукоризненость, тѣ само можаха по-късно на оплакватъ безполезностьта на усилието си. При закриване на конференцията, заключителнитѣ думи на представителя на Николай II бѣха приети съ ржкоплѣскане:

„Работата, която извършихме, не е тъй съвършена, както би било желателно; но тя е искренна, практическа и мждра. Тя съединява двата принципа, които сж основата на естествения законъ, принципътъ на народния суверенитетъ и на международната солидарность. Тя утвърждава, че въ бждеще усилията, родени отъ нуждата за съгласие, трѣбва да тържествуватъ.“

Отъ незапомнени времена е сжществувала идеята, че човѣчеството може да бжде пощадено отъ ужаситѣ на войната. Въ древния Римъ една военна експедиция не можеше да бжде предприета, ако административната комисия не одобреше мотивитѣ ѝ. Сжщо тъй, срѣдновѣковното християнство винаги прибѣгваше до арбитража на папата, а въ Турция улеймитѣ винаги трѣбваше да обявятъ законностьта на едно нападение, преди започване на военнитѣ действия; сжщо въ Англия се допитваха до „Частния съветъ“. Ако всички тѣзи учреждения не сж предотвращавали развитието на конфликтитѣ, причината е, че човѣколюбивитѣ пожелания сж по-слаби отъ човѣшкитѣ страсти и могатъ да бждатъ извращавани отъ корупцията и амбицията. Човѣкъ си остава борецъ, както животното, когато бива нападнатъ, или даже предизвиканъ и гениятъ му за самозащита се рпражнява въ изнамѣрването на най-ефикасни методи за изтрѣбление. Конференциитѣ не сж успѣли да унищожатъ този инстинктъ; напротивъ, войнитѣ никога не сж били по-чести, жестоки, отколкото следъ тия организирани събрания, фиктивни гаранции за мира. Обаче, конференцията отъ 1899 г. поне ми достави най-прелестната лѣтна ваканция на брѣговетѣ на Северно море.

Скевенингенъ бѣ главното сборно мѣсто за пратеницитѣ на всички нации, между които личаха прочутия графъ Нигра, господинъ Леонъ Бурждоа, професоръ Рено, адмиралъ Фишеръ, господинъ де Бофоръ, господинъ де Карнебегъ и др. Кралица Вилхелмина, тогава 18 годишна, бѣ царувала надъ Холандия отъ какъ бѣ провъзгласена за Кралица въ Амстердамската катедрала преди нѣколко месеца. По този случай, майка ѝ, кралица Емма, се оттегли отъ регенството, което бѣ упражнявала следъ смъртьта на мжжа си, Краль Вилхелмъ III, въ 1890 г. Младата кралица бѣ тогава, както и сега, горещо обичана отъ холандския народъ; азъ си спомнямъ лудия възторгъ, съ който бѣ акламирана, когато се явяваше въ колесницата си по улицитѣ на столицата. Младостьта ѝ, лицето ѝ съ правилни черти, бѣха привлѣкателни и знаеше се, че тя притежава умъ и характеръ. Даже разправятъ, че презъ деня на пълнолѣтието ѝ, министъръ-председательтъ искалъ да я упжти при съчиняването на първата публична речь, казвайки й какво да каже и какво да избѣгне. Кралица Вилхелмина го изслушала известно време, а следъ това го увѣрила, че е безполезно да продължи, тъй като тя вече решила какво ще каже на своя народъ; учудването на този старъ държавникъ, човѣкъ би моглъ да си представи, но събитията доказаха, че думитѣ, импровизирани отъ владетелката, отидоха право въ сърдцата на хората и послужиха да увеличатъ нейната популярность. Историята днесъ се повтаря, защото принцеса Юлияна, едничка дъщеря на Кралицата и която единъ день ще бжде кралица на Недерландия, обещава да върви по стжпкитѣ на майка си, благодарение на природния си умъ и солидното си образование. Холандия даде приятелски и щедъръ приемъ на делегатитѣ отъ всички краища на свѣта, които се бѣха събрали въ Хага. Екскурзии бѣха организирани въ околностьта на града и по-далечъ въ тѣзи добре обработени полета и ливади, които подъ високото слънце изглеждаха като че бѣха боядисани съ ярка и еднотонна зелена боя. Голѣми групи отъ розови рододендрони придаваха веселъ тонъ въ всички паркове и градини, които обграждаха града. Програмата на тържествата съдържаше една екскурзия до острова Маркенъ въ Зуидерзее. Малъкъ параходъ ви взема отъ Амстердамъ и ви стоваря на едно пристанище, което приютява цѣла флота отъ рибарки лодки съ черни, бѣли или оранжеви платна. Мрежитѣ, червени като ръжда, винаги висятъ на мачтитѣ, за да изсъхнатъ на слънце и се изрѣзватъ остро на гладкото небе. Самото село изглежда като че ли току що е било чистено, търкано и полирано и кара човѣкъ да чувствува, че пословичната холандска чистота е станала свещенъ обрядъ.

Селянитѣ, вѣрни на особената характеристика на страната си, не се страхуватъ да презиратъ постановленията на модата, като носятъ националния костюмъ. Мжжетѣ обличатъ бродирани дрехи съ широки и кжси панталони; а женскитѣ носии се отличаватъ съ широки бродирани поли, турнати една върху друга; по количеството на политѣ човѣкъ може да сжди за богатствата на тази, която ги носи. Островътъ, върху който има фаръ, е населенъ изключително отъ рибари, които сж силно привързани къмъ домоветѣ си и горди отъ националното си облѣкло. Кжщитѣ сж боядисани въ ярки цвѣтове, които далечъ не изглеждатъ пъстри, а, напротивъ, издаватъ блестяща хармония въ весела гама.

Щастливъ народъ, запазенъ чрезъ географското си уединение отъ модернитѣ капризи и прекалености. Дано продължи да почита старитѣ си обичаи между ниското кжщички и вѣтренитѣ мелници, покрай тихитѣ водни пѫтища. На нѣколко часа разстояние, Хага водѣше свѣтския си животъ, кѫдето жени, забележителни по своята красота, култура и прелесть, рѫководѣха тържествата въ честь на делегатитѣ.

Мирната конференция се закри на 29 юний, богата съ резолюции, протоколи и заключения, но бедна въ срѣдства да изпълни законитѣ на справедливостьта, тъй единодушно одобрявани отъ хора, които, обаче, съзнаваха тѣхната безполезность. Не вѣрвамъ, че правилата и резултатитѣ отъ европейскитѣ договори сѫ се измѣнили много отъ тогава.

ГЛАВА X.

СЛАВЯНСКИ НАБЛЮДЕНИЯ И ВПЕЧАТЛЕНИЯ

Ние се върнахме въ Русия презъ септемврий като минахме презъ Наухаймъ, Франкфуртъ и Берлинъ. Моятъ съпругъ бѣ извиканъ въ България, кѫдето кабинетътъ бѣ преустроенъ въ полза на Иванчевъ и Радославовъ: финансовото положение бѣ лошо и реколтата бѣ застрашена отъ лѣтната суша. Едно силно течение въ полза на намѣсата въ Македония се увеличаваше и се чувствуваше все повече. Сърбитѣ и ромънитѣ следѣха това народно движение съ тревога и отношенията между България и Турция бѣха обтегнати, поради вѣчния въпросъ за революционни чети, за които се предполагаше, че се образуваха въ територията на Княжеството, отгдето минаваха турската граница. Пакъ Македонския въпросъ... Той винаги е билъ и уви! продължава да бѫде коренътъ на всички балкански смутове и никога не е билъ разбранъ отъ общественото мнение въ Европа. По силата на Берлинския договоръ, който роди модерната българска държава въ 1878 г., територията, известна подъ името Македония и населена отъ българи, бѣ откѫсната отъ България и предадена на Турция. Населението бѣ успокоено на времето съ увѣрението, че скоро ще се прокаратъ реформи въ Македония (чл. 23 отъ Берлинския договоръ). Реформитѣ, разбира се, никога не се реализираха и обещанието не бѣ изпълнено. Въ 1888 г. Князъ Фердинандъ бѣ посетенъ въ София отъ една македонска депутация, която молѣше Княза да поиска обещанитѣ реформи отъ Турция, тъй като режимътъ въ Македония бѣ станалъ непоносимъ. Отъ подписването на договора Македонскиятъ въпросъ стоеше предъ очитѣ на европейската дипломация, но, както винаги, нищо не се предприемаше отъ Великитѣ сили, отъ страхъ предъ усложнение. Отъ началото на царуването си Князъ Фердинандъ вѣрно чувствуваше, че благото на българитѣ въ Македония зависѣше отъ отношенията му съ Султана и той винаги се обръщаше къмъ него въ духъ на примирение. Той знаеше, че исканитѣ отстѫпки относно българскитѣ черкви и училища въ Македония трѣбваше да се получатъ направо отъ Султана. Ще има време следъ това да се убедятъ Силитѣ въ неизличимитѣ грѣшки на Берлинския договоръ. Князътъ схващаше, че положението не можеше да се подобри само чрезъ мирното въздействие и влияние на Българската екзархия въ Цариградъ, затова той спечели морална победа, когато получи отъ Султана обещание, че градоветѣ Охридъ, Велесъ и Неврокопъ въ Македония ще иматъ български екзархийски владици.

Дължеше се на ловката дипломация на Княза, че въ 1894 г. Султанътъ позволи да се купи земя въ Цариградъ за постройката на една българска черква и подари на българитѣ мѣсто за българската семинария въ Фери-кьой. Въ 1896 г., следъ признаването на Българския князъ отъ Великитѣ сили, Князъ Фердинандъ апелира къмъ тѣхъ за изпълнение на обещанието: „Че трѣбва да се дадатъ реформи въ Македония". Това бѣ благоприятенъ моментъ, тъй като Султанъ Абдулъ Хамидъ бѣ внезапно отмѣнилъ по-раншнитѣ си отстѫпки. Въ 1895 г. имаше голѣмо вълнение поради назначаването на владика въ Скопие, повлѣкло недоразумение между българи и сърби Българитѣ въ Македония бѣха вече създали тѣхната „Вѫтрешна организация" въ 1893 г., за която единъ английски пѫтешественикъ, Берлсфортъ, бѣ писалъ: „Забележително за българския характеръ е, че този комитетъ изработи планове не за незабавно възстание, но за дългъ периодъ на организация и подготовка". Тоя комитетъ бѣ, разбира се, таенъ въ Македония и свободенъ въ България.

Присѫтствието на много македонци въ българския кабинетъ и на държавна служба постепенно даде на българската външна политика формулата: „Реформи за македонскитѣ братя". Турцитѣ се уплашиха отъ това вълнение и още веднажъ се завърнаха къмъ старата си система да преследватъ българското население въ Македония; единъ режимъ на терорь бѣ започналъ въ Скопие. Въ 1899 г. „Вѫтрешната организация", подъ водителството на Борисъ Сарафовъ, поиска автономия на Македония. Азъ следѣхъ това първо развитие на македонската дейность съ голѣма тревога; струваше ми се, че този трънливъ въпросъ постоянно виси надъ дипломатическата дейность на мѫжа ми като демоклиевъ мечъ. Джеймсъ Баучеръ, добре известниятъ кореспондентъ на в. „Таймсъ", който бѣ тѣсно свързанъ съ неспокойната история на балканитѣ презъ последното поколѣние и бѣ истински приятель на всички балканци, рѫководѣше първитѣ ми изучвания на балканската история. Той винаги твърдѣше, че българскиятъ характеръ на по-голѣмата часть въ Македония е неоспоримъ. Още въ 1900 г., дълго преди 14-тѣ точки на Уйлсона, Джеймсъ Баучеръ изказа мнение, че ако Македония не може да се присъедини къмъ България, единственото разрешение, което да отговаря на принципа на самоопредѣлението, е автономия. Българитѣ сѫ

Македония, съ които съмъ била въ контактъ въ София, или въ чужбина, винаги сж ми правили впечатление съ голѣмата си култура, силенъ умъ и горещъ патриотизъмъ. Азъ чувствувамъ, че една независима Македония ще допринесе много за благосъстояние на Балканитѣ и ако на тази много измжчена область се позволи единъ день да разполага съ собственитѣ си сждбини, както Полша и Чехословашко, тя ще се покаже ценна сила за мира въ Европа.

Презъ есеньта 1899 г., буритѣ, макаръ застрашителни, не избухнаха; но българското правителство, компрометирано отъ вжтрешната си политика, бѣ принудено да си даде оставката и стори пжть на други партии. Мжжътъ ми се завърна въ Русия, кждето императорскиятъ разкошъ бѣ още въ пъленъ ходъ. Дворцови балове въ Ермитажа и дипломатачески приеми почнаха отново презъ зимата. Единъ фееричень балъ бѣ даденъ въ великолепния дворецъ на княгиня Юсупова. Театралнитѣ представления бѣха първокачествени съ Шаляпинъ при руската опера, Батистини при италиянската и г-жа Литвинъ въ Триестанъ и Изолда, безъ да спомена френския театъръ, кждето всѣка сжбота се събираше най-елегантното общество на столицата. Шаляпинъ, тогава въ разцвѣта на своята младость, бѣ великолѣпенъ човѣкъ, гениаленъ, а сжщо и привлѣкателна личность; приятелитѣ му безсрамно злоупотрѣбяваха съ добрината му и следъ всѣко представление се даваха вечери въ негова честь отъ единъ или другъ отъ безбройнитѣ му почитатели въ нѣкоя частна кжща, кждето постоянно го молѣха да пѣе. Той никога не отказваше и човѣкъ често треперѣше за бждещето на славния му гласъ и си спомняше за прекаленитѣ грижи на нѣкои отъ колегитѣ му.

Тѣзи оживени нощни приеми, кждето велики князе и княгини, дипломати и артисти се смѣсваха, оставатъ въ паметьта ми като най-свѣтлитѣ картини отъ социалния животъ на Петербургъ. Голѣмиятъ италиянски пѣвецъ бѣ много помалко достжпенъ; но г-жа Литвинъ, руската Мелба, имаше много общо съ австралийската си колегиня и бѣ добре известна съ безкрайното си милосърдие.

Азъ вече споменахъ, че имахме рѣдкото и артистично удоволствие да присжтствуваме на едно представление на Хамлетъ въ театъра Ермитажа на първи мартъ 1900 г. съ великия князъ Константинъ Константиновичъ, който игра ролята на главния герой; другитѣ актьори бѣха все членове отъ обществото. Азъ никога нѣма да забравя трагичната фигура на Офелия, облѣчена въ черно, играна отъ прелестната Мая

Клаймихелъ Лапухинъ, отъ която любящето ѝ семейство бѣ скоро следъ това лишено.

Като си спомнямъ този предишенъ животъ на разкошъ, тържества и удоволствия, сподѣлянъ отъ толкозъ хора съ видно положение, които бѣха наши вѣрни приятели, човѣкъ не може да не чувствува дълбока скръбь за промѣнитѣ, докарани отъ руската революция и най-голѣмото съжаление за онѣзи, които тя засегна. Какво падение! Каква катастрофа и какво разрушение! При все това, какъ се прояви при нещастието тази руска душа, която тогава изглеждаше да е направена за удоволствие и какъ се показа прекрасна въ жертвитѣ си! Голѣмо чувство на вѣра и идеализъмъ, винаги издигнати надъ материалното, сѫществуваха въ Русия и азъ схванахъ много ясно това въ Москва, по случай великденскитѣ тържества презъ 1900 година.

Мѫжътъ ми, като представитель на една православна държава, бѣ поканенъ въ Двореца въ Кремла, кѫдето Императорътъ председателствуваше на срѣднощното богослужение, последвано отъ цѣлувката на мира, дадена отъ владетеля на всѣки отъ гоститѣ. По благоволението на церемонмайстора азъ бѣхъ допусната на Въскресение въ внушителния Успѣнски съборъ и азъ следѣхъ процесията въ вѫтрешния дворъ на Кремла задъ митрополита и висшето духовенство.

Тази незабравима гледка е останала въ паметьта ми като страница отъ срѣдновѣковна история: блѣсъкътъ на златото, на иконитѣ, обсипани съ диаманти, на хилядитѣ светци и пѣснитѣ, които изглеждаха да сѫ вдъхновени отъ небето. Голѣмата Исаакова камбана съ всичкитѣ си другари биеше съ пъленъ звънъ отъ радость за Въскресението Господне, докато бедни и богати, просяци и всички минувачи се прегръщаха единъ другъ съ думитѣ „Христосъ Въскресе".

Истината ме принуждава да прибавя, че на другия день улицитѣ и площадитѣ свидетелствуваха за волноститѣ, правени въ името на Христа: простотата на мужика донейде го извинява!

Като си спомнямъ за тѣзи случки, азъ не бѣхъ строга при другъ моментъ, когато открихъ двама градинари да седятъ на полето въ 18 часа сутриньта предъ грамадно шише ракия, полупразно. Единиятъ отъ тѣхъ, поне, минаваше за много сериозенъ, но когато го попитахъ, защо той употрѣбява времето си тъй, той отговори: „Но не знаете ли, че днесъ е праздникътъ на света Парашкева, патронка на нашето село отъ Костромската губерния? И до следната сутринь невинната светица трѣбваше да ги покровителствува отъ гибелнитѣ последици на този страненъ начинъ да я почитатъ!

Въпрѣки конференцията за мира, която се бѣ събрала преди по-малко отъ 6 месеца, сериозни вълнения избухваха въ Китай презъ лѣтото. Китайскитѣ войски напреднаха до руската граница; последваха схватки и убийства, но войната бѣ избѣгната благодарение благоразумностьта на европейскитѣ сдружени държави.

Внезапната смърть на графъ Муравиевъ, министъръ на Вънншитѣ работи, докара промѣна въ управлението на Външното министерство, което бѣ дадено на графъ Ламсдорфъ, известенъ и изтънченъ чиновникъ, по-скоро бюрократъ, отколкото държавникъ. Културата му и неговата учтивость правѣха сношенията съ него най-приятни за дипломатитѣ, акредитирани къмъ Руския дворъ.

Посещението на Персийския шахъ на Руския императоръ презъ юлий ни достави една гала-вечеринка въ Петерховския дворецъ нѣколко дена преди убийството на италиянския краль Умберто въ Монза. Изглеждаше, че сѫдбата преследва коронованитѣ глави безцелно, тъй като нападението на личности е най-пустото дѣло на фанатизма, докато монархическиятъ принципъ остава непромѣненъ.

За да избѣгнемъ есеннитѣ дъждове, които бѣха вредни за децата, ние решихме, въ съгласие съ обичаитѣ на руското общество, да се преселимъ въ слънчеви страни. Първиятъ етапъ на нашето пѫтуване бѣ въ Мултедо до Пегли, до красивата вила Палавичини-Дурацо и възхитителнитѣ ѝ градини. Но ние не взехме предвидъ септемврийскитѣ горещини въ Италия и несноснитѣ комари, които ни прѣчеха да се наслаждаваме спокойно отъ морето и хубавата мѣстность, безъ да спомена французката граница, която бѣ доста близо, за да ме привлича. Следъ това ние се спрѣхме за неопредѣлено време въ Ментоне, гдето близостьта на Капъ Мартинъ съ маслиненитѣ си гори, еквалипти, розмаринъ и мимоза ни доставяха най-хубави екскурзии. Децата ни се радваха на езда съ магаре, което бѣ най-голѣмия спортъ за малкитѣ въ Ментоне. Роднинитѣ ми и приятелитѣ ми французи и италиянци бѣха съ насъ колкото е възможно, но мѫжътъ ми трѣбваше да се върне въ Петербургъ за управлението на легацията си.

Всички, които сѫ се наслаждавали на Ривиерата, преди нахлуването на локомотиви и всѣкакъвъ видъ автомобили, които я обезобразяватъ днесъ, ще схванатъ прелестьта на една зимна обстановка, окрасена съ слънчева свѣтлина и разнообразни цвѣтя, съ великитѣ Алпи и блестящото море. Тукъ азъ бѣхъ посетена отъ втория ми братъ Робертъ, преди той да предприеме едно дълго пѫтешествие, което трѣбваше да предшедствува заселването му въ Индо-Китай. Въ този цвѣтенъ Ментоне по-сетне се роди четвъртото ми дете Елена и отъ тогава тя остана съкровището на семейството ни. Презъ раната пролѣть азъ имахъ удоволствието да видя Княгиня Клементина и внучетата ѝ на Ривиерата, кѫдето, както винаги, тѣ бѣха потърсили слънцето и топлината, които липсватъ въ България презъ тоя сезонъ.

Обаче, и като спокойни жители на Ментоне, ние бѣхме разтревожени отъ известието за смъртьта на Кралица Виктория, която завърши дългото си царуване преди да е видѣла края на войната въ Трансфалъ, тази твърде неравна борба, която озадачи цѣлия свѣтъ. Едва презъ юний 1902 синътъ ѝ Едуардъ VII подписа миръ съ буритѣ. Новиятъ Краль бѣ посрещнатъ въ Франция съ истинско въодушевление, наричаха го „Свѣтския краль“, „Парижкия краль“, комуто нищо на свѣта не бѣ чуждо. Действително, той работѣше постоянно и неуморимо, но безъ самохвалство, да докара съглашението между Англия и Франция. — Едуардъ VII завърши това, което бѣ решилъ да стори и което той самичъкъ въ Англия презъ 1901 считаше за възможно и желателно. Той не се поколеба да се бори съ предрасѫдъцитѣ си, парламента и министритѣ, да постигне цельта си. Може би, той предвиждаше великата борба, която трѣбваше да потопи свѣта въ кърви и въ която никоя нация не можеше сама да устои.

Въ всѣки случай, Едуардъ VII приготовляваше коалицията, която трѣбваше да тържествува презъ 1918 г., и въпрѣки слабото си здраве и тежестьта на 60-тѣ си години, той се чувствуваше достатъчно силенъ да реши голѣмата задача и стори това съ успѣхъ. Семейнитѣ му връзки би трѣбвало да го привлѣкатъ къмъ Германия, но той не позволи на този фактъ да помрачи политическия му хоризонтъ. Той се радваше напълно на привилегията — тъй рѣдка за крале, да примирява интереситѣ на отечеството си съ собственитѣ си чувства. Носѣше се слухъ въ Ривиерата, по онова време, че лордъ Солсбъри се мѫчеше да отклони Едуардъ VII отъ официалното му посещение на Парижката изложба отъ 1900 г. — Политическата стратегия, както я схващаше Едуардъ VII, изглежда още по-достойна за възхищение въ днешнитѣ времена на закостеняла дипломация и импровизирани мѣрки, безсилни да разрешатъ проблемитѣ следъ войната.

Презъ днитѣ, за които азъ говоря, тъй близо до катастрофата отъ 1914 г., Централнитѣ сили минаваха за непобедими и повече наклонни да се сближатъ съ Русия, отколкото да уважаватъ Западнитѣ сили, поради умразата имъ къмъ французкия републикански режимъ и завистьта къмъ Велико-Британия. Гигантътъ Русия не изглеждаше още да е сериозно засегнатъ отъ социалистически и анархистически течения, които постепенно подкопваха основитѣ му.

Презъ лѣтото на 1901 г. ние се върнахме въ Русия не далече отъ Сестроретскъ, на брѣговетѣ на Финския заливъ, кѫдето бѣхме наели една вила въ Тарховка. Една голѣма борова гора, кръстосана отъ една тѣсна желѣзопѫтна линия, се простираше на стотина мили въ близко съседство съ руската столица, усѣяна съ дървени кѫщи или дачи, които можеха да се наематъ за сезона. Ние се наслаждавахме на лѣтото въ Тарховка презъ горитѣ пълни съ гѫби и ягоди, разходката отъ вилата до морето бѣ приятна и финското население бѣ по-любезно спрямо чужденцитѣ, отколкото спрямо рускитѣ си владетели. Ние често отивахме въ Петербургъ, употрѣбявайки малката желѣзопѫтна линия, която минаваше между пурпурнитѣ брѣгове, покрити съ голѣми върбови храсти.

Презъ юний ние присѫтствувахме въ Петрербургъ на кръщението на великата княгиня Анастасия, четвърта дъщеря на Императоръ Николай II. Религиозната церемония бѣ рѫководена отъ Петербургския митрополитъ съ всичката тържественость на православния култъ, която напомняше великолѣпието и блѣсъка на една златна мозаика въ Равена или Св. София.

Нѣколко месеца по-късно великата княгиня Олга Александровна, сестра на Императора, се ожени за князъ Петеръ Олденбургъ, сроденъ съ императорското семейство въ двореца Гатчина, резиденцията на вдовствуващата Императрица Мария Феодоровна. Сѫщиятъ разкошъ и сѫщата тържественость се повтори за една безлична двойка, която по-късно потърси законенъ разводъ. Днесъ великата княгиня Олга, която сключи втори бракъ въ Киевъ презъ 1916 г. съ единъ запасенъ ротмистъръ, Николай Александровичъ Куликовски, е намѣрила приютъ въ Дания, кѫдето бѣ вѣрна другарка на старата си майка, вдовствуващата Императрица, до скорошната ѝ смърть.

Струваше ми се, че разводитѣ бѣха чести въ Русия; не че православната черква ги одобряваше, но факта, че тя твърде често ги търпѣше въ горнитѣ класи, насърдчаваше непостоянството, характерно за славянскитѣ души, което би трѣбвало да се ограничи съ нѣкакви правила, защото, както Андрей Моруа казва въ едно съвремено произведение, че:

> „Причината за сѫществуването на една вѣра е, да дава сигурность. Човѣшката слабость и безумие изискватъ твърдата под-

крепа на единъ авторитетъ, безъ толерантность. Цѣрителната стойность на една доктрина не лежи въ логичната ѝ истина, а въ нейната дълготрайность“.

Върху тази тема азъ си спомнямъ два особени случаи, които ми направиха голѣмо впечатление. Единъ синъ на приятелитѣ ми М. преди две години се бѣ оженилъ за едно прелестно момиче. Тя бѣ много влюбена въ годеника си, който ѝ стана съпругъ и изглеждаше, че обича жена си съ всичката страсть на единъ славянинъ. Младата двойка се установи въ Тулската губерния и всичко почна прекрасно, когато единъ день младата жена пристигна въ Петербургъ, поиска една незабавна среща съ свекърва си и безъ много заобикалки ѝ каза: „Мамо, азъ дойдохъ при Васъ, защото Вие ме учехте да бѫда откровена и да градя живота си върху истината. Затова азъ обявявамъ, че следъ като внимателно изследвахъ съвѣстьта си, азъ намирамъ, че не обичамъ повече сина Ви и не мога да продължа да живѣя въ лъжа. Сигурна съмъ, че ще одобрите развода ми съ него и азъ дойдохъ до това заключение, рѫководена отъ Вашитѣ принципи“. Ужасена бѣ бедната майка, която не бѣ очаквала този резултатъ отъ проповѣдитѣ си.

Другиятъ случай бѣ съ единъ младъ офицеръ отъ гвардията, който въ единъ моментъ на голѣма страсть предума една хубава кавказка принцеса да се разведе, за да се ожени за нея. Но мѫчнотиитѣ въ процедурата отложиха разрешението и когато разводътъ бѣ провъзгласенъ, любовьта на хубавия войникъ бѣ намалена до такава степень, че идеята за женитба бѣ му станала противна. Княгинята, напротивъ, чувствувайки се изоставена, настояваше на брака повече отъ всѣкога. Кавги, препирни и буйни сцени следваха едни следъ други, постепенно разрушавайки всѣка следа отъ чувства между двамата, ако нѣкога сѫ сѫществували. Въпрѣки всичко и подъ заканата на изнудване, сватбата се състоя въ Петерховъ. Следъ церемонията нещастната двойка се върна въ Петербургъ и отиде на единъ добре известенъ хотелъ. Тамъ съпругътъ отвори вратата на единъ апартаментъ, когото заемаше по-рано и представи една много хубава дама на жена си, казвайки: „Госпожо, азъ направихъ каквото искахте, азъ се оженихъ за Васъ, но тази е жената, която обичамъ“. Не е нуждно да се каже, че разводътъ последва незабавно сватбената церемония.

Много се писа за „славянския чаръ“, но никой не е билъ въ състояние да опише това, което единъ французки авторъ нарича „руско безредие“, което съществуваше преди войната като една органическа болесть на нацията и азъ се съмнявамъ, дали болшевишкитѣ доктрини сѫ били въ състояние да го изкоренятъ. Въ тѣзи дни единъ духъ на безредие обхващаше Руския дворъ, армията, черквата, интелектуалния и финансовъ свѣтъ въ Русия. Въ сегашно време се чува, че повече отъ законитѣ на Съветитѣ сѫ измѣнени споредъ индивида, който ги прилага; идеята за стабилность е противна на руситѣ и затова е невъзможно да се установи едно правило въ Русия, безъ да се употрѣби сила. Това обяснява защо, Петъръ Велики и Ленинъ трѣбваше да си служатъ съ сѫщитѣ орѫжия, за да управляватъ една раса, постоянно разяждана отъ теорията на разединението.

Азъ си спомнямъ, че попитахъ веднажъ единъ младъ руски студентъ, който щѣше да стане наставникъ въ Франция, за идеитѣ му върху възпитанието на едно 14-годишно момче. За мой ужасъ той отговори: „Ще уча възпитаника си, че единъ индивидъ трѣбва да прави следния изборъ — наслаждение или тѫга, или съвсемъ да се откаже отъ практически съображения и се хвърли въ страдание, което ще създада характера. Възможностьта да се възприематъ враждуващи принципи и да се понася болката, която ще ги последва, е моя критерий за живота“.

Непостоянството на руския характеръ е признато отъ тѣзи, които често сѫ негова жертва. То обяснява неуспѣха на реформитѣ, тъй често предприети и оставени неизвършени, разложението на семейството и обществото. Да даде Богъ това да може да се приложи и къмъ сегашния болшевишки режимъ и да го докара до гибель.

ГЛАВА XI.

ДРУГИ КАРТИНИ ИЗЪ РУСИЯ

Руското гостоприемство, тъй добре известно и оценено отъ всички, които сѫ се наслаждавали отъ него, бѣ особено неограничено и приятно вънъ отъ града въ тѣзи огромни владения, кѫдето степьта и гората се смѣнятъ и кѫщитѣ, построени отъ камъкъ или дърво, бѣха въ сѫщия мащабъ, както и именията. Скромниятъ животъ, който водѣхме тамъ безъ задължение или редовности, щедъръ, свободенъ и подпомогнатъ отъ грижитѣ на стари слуги, които изглеждаха че подѣлятъ радостьта на господаритѣ си да направятъ живота на гоститѣ си радость. Този животъ имаше особена прелесть презъ тѣзи северни лѣта, когато нощитѣ сѫ тъй бѣли и свѣтли, че тъмнината престава да сѫществува. Чудна, таинствена и мистична свѣтлина презъ тия нощи, пълни съ поезия и странна меланхолия! Въ етерната тишина горитѣ на Русия се обръщатъ въ омагьосани прибѣжища на феитѣ; равнинитѣ сѫ пълни съ мечти, а градинитѣ съ неопредѣлени очарования.

Въ различни времена азъ прекарахъ седмици и месеци въ едно владение близо до Луга, кѫдето гори, езера и блата образуваха разнообразна рамка около старата господарска кѫща, придавайки ѝ голѣма и особена привлѣкателность. Градината, сѫщински хаосъ отъ люлякъ и рози, бѣ богата съ всичкитѣ плодове на добре напоенитѣ страни — ягоди, капини и малини, които растатъ въ диво състояние въ горитѣ на Русия, заедно съ бѣли и черни боровинки, много ценени отъ народа. Спомняйки си това прекрасно владение въ Лющикъ, днесъ скърбя за младия му притежатель, жертва на революцията. Презъ времето, за което азъ разказвамъ, той живѣеше спокойно съ сестритѣ си въ този семеенъ домъ, безъ амбиция и безъ желание да го напусне, като си придаваше известна оригиналность и либерални тежнения, чиято опасность той не предвиждаше. Но, както казва Луи Леже въ едно отъ творенията си:

„Ако толкозъ много руси бѣха революционери, това е защото тѣ не бѣха запознати съ историята на отечеството си, бѣха абсолютно невежи въ законитѣ на развитието на нациитѣ и не знаеха точната възрасть на страната си. Тѣ бѣха като майка, която не познава физиологическитѣ закони на растенето и която, за да накара детето си да порастне по-бърже, премного го тѫпче съ месо и вино".

Бедниятъ ми приятель Николай Левенхагенъ, чието сърдце бѣ винаги отворено за беднитѣ, селянитѣ и просецитѣ! Той бѣ зле награденъ за милосърдието си: той бѣ убитъ отъ самитѣ хора, на които бѣ помагалъ.

Откъмъ Москва, въ губернията Тамбовъ, имаше друга приятелска кѫща, която остава въ паметьта ми като една картина на красота, удобства и елегантность. Притежательтъ й, графъ Михаилъ Толстой, ожененъ за княгиня Василчикова, бѣ сѫщински автократъ отъ старитѣ времена, генералъ, който се бѣ сражавалъ при Плѣвенъ и Шипка презъ Руско-турската война въ 1877-78 година. Преданъ поклонникъ на господаря си Александъръ II, той презираше Двора на Николай II и неговитѣ съветници.

Действително, не бѣ рѣдко да се намѣри между руската аристокрация тайна опозиция на монархизма; тѣ разсѫждаваха върху него, даже го критикуваха, безъ да желаятъ привилегии отъ благоволението на Императора, като по такъвъ начинъ доказваха, че имъ липсва всѣкакъвъ снобизъмъ.

Провидението спаси графъ Толстоя отъ ужаситѣ на революцията; той умрѣ въ 1913 г., но прекрасното му имение бѣ опустошено отъ злосторницитѣ. То бѣ тогава образцово обработено и бѣ надъ 6,000 хектара; залесяването се извършваше на по-широка нога; и многобройни стада покриваха грамаднитѣ полета, които се простираха край императорския пѫть, направенъ отъ Потемкинъ за Императрица Екатерина II, когато тя пѫтуваше отъ Москва до Кримъ.

Азъ си спомнямъ, че визитата ми въ Трубечино трая близо единъ месецъ; и ако прибавя, че бѣхме шесть души, защото азъ бѣхъ придружена отъ мѫжа ми и четиритѣ деца, можете да добиете представа за съвършенството на руското гостоприемство. При пристигането на малката гара при Лебедиянъ, ние заварихме грамадна каляска, която ни очакваше и пѫтуването до кѫщата трая три часа презъ богатъ и плодороденъ черноземъ, най-добрата почва въ Русия за производство на пшеница. Тази равна земя има своя собствена красота, но е лишена отъ разнообразие; въ случайнитѣ села забелязахме, че кѫщуркитѣ сѫ построени отъ камъкъ, вмѣсто отъ дърво. Докато стигнахме огромнитѣ владения на графъ Толстоя, ние се возихме презъ грамадни гори отъ дѫбъ и бреза, всички посадени въ права линия на еднакви разстояния и поставени да порастатъ на значителна височина, преди да бѫдатъ отсѣчени. Децата ми бѣха учудени отъ геометричния изгледъ на тѣзи гори, които ми напомнюваха ритмичния редъ на рускитѣ полета. Ние следъ това видѣхме едно модерно село, надъ което господствуваше една нова черква съ блестящи бѣли стени и ярко-зеленъ покривъ, а една голѣма захарна фабрика наблизо навяваше илюзията, че ние сме внезапно пристигнали въ северна Германия. Возейки се по една главна алея, ние скоро пристигнахме при господарската кѫща, построена отъ червени тухли съ малки кулички, съвсемъ модерна и бѣхме посрещнати отъ цѣлото семейство при входната врата. Тѣ ни придружиха до една друга вила на около петдесеть крачки, предназначена за гости, кѫдето щѣхме да живѣемъ.

Никога нѣма да забравя прелестьта и удобствата на това малко бѣло жилище, покрито съ ясминъ и брашлянъ, заобиколено съ лехи отъ рози. Децата ми бѣха цѣлъ день вънъ, посещавайки голѣмитѣ кокошарници и играейки въ градината и возейки се съ приятелката си, София Талстой; всички тѣзи млади слазяни предпочитаха да говорятъ френски и английски, отколкото руски! Азъ се много заинтересувахъ отъ чифлика съ повече отъ 600 глави добитъкъ: волове, коне, породисти крави и великолепни бикове. Ние често посещавахме захарната фабрика, наредена най-модерно; черноземътъ произвеждаше първокачествено цвекло.

Залесяването сѫщо бѣ много успѣшно. Кѫса ми се сърдцето, като си помисля, какво би могло да бѫде сегашното състояние на това имение, за което владетельтъ му тъй се грижеше и тъй го обичаше. Щастливото семейство е съвсемъ разпръснато, кѫщата е била изгорена, но споменитѣ, които оставатъ, сѫ толкова по-скѫпи. Прелестното гостоприемство на графиня Толстой и на дъщеритѣ ѝ, които бѣха приятелки на моитѣ деца, винаги ще живѣятъ въ паметьта ми като единъ отъ най-добритѣ спомени отъ Русия.

Напущайки Тамбовъ, азъ посетихъ Киевъ съ дъщеря ми Надежда, като пѫтувахме по Елецъ-Орелската линия. Построенъ на рѣката Днепъръ, Киевъ е единъ отъ най-живописнитѣ градове въ Европа и бѣ по онова време една отъ най-богатитѣ житници на Русия. По-голѣмата часть отъ града е построена на малки могили, отдѣлени отъ пропасти и бездни, като височината на централната часть се издига нѣколко стотинъ метра надъ равнището на рѣката. Насрещната страна на рѣката е съвсемъ плоска. Двѣтѣ части на града сѫ съединени съ единъ висящъ мостъ, около половинъ километъръ дългъ, който кръстосва рѣка Днепъръ и бѣ презъ времето, когато го строяха (1853 г.) най-голѣмото предприятие отъ рода си въ Европа.

Въ време на посещението ми, Киевъ бѣ най-религиозния центъръ на Русия, единъ градъ отъ черкви и монастири, които заемаха зай-хубавитѣ мѣста и бѣха посещавани отъ многобройни поклонници. При пристигането ми въ Киевъ ние веднага посетихме монастира, известенъ подъ името Лавра, съдържащъ 12 монастирски черкви, раздѣлени на четири групи: — сжщинска Лавра, болницата, близката и далечна „пещера“. Тѣзи последнитѣ, или катакомбитѣ, сж най-интереснитѣ, почти единствени въ своя видъ и съдържатъ гробоветѣ на повече отъ сто руски светци. Ние прекарахме доста време въ тѣзи дълги подземни галерии, минавайки презъ редица гробове; тъй като пещеритѣ не бѣха освѣтени, ние носѣхме запалени свещи и бѣхме водени отъ една сбръчкана стара жена въ мазни платнени дрехи, която сжщо носѣше една свѣщь. Тя цѣлуваше почти всички икони, както казваше всѣки пжть: „Преподобни този и този . . . моли Бога за насъ“! Мъртвитѣ светии лежаха всички въ отворени ковчези; тѣхнитѣ балсамирани тѣла бѣха облѣчени въ пурпурно кадифе, нѣкои отъ лицата бѣха открити, други бѣха покрити съ червени мантии, обшити съ златенъ кръстъ. Дъщеря ми се особено заинтересува отъ св. Йоанъ Опечаления, заровенъ вертикално въ земята, като главата му се подаваше подъ почвата, за да припомня на хората мжченичеството му.

Ние влѣзохме въ нѣкои отъ черквитѣ, най-хубавата отъ които бѣше катедралата „Успѣние Св. Богородица“, съ седемь златни кубета, построена въ 1089 г., разрушена отъ монголитѣ въ 1240 г., реставрирана въ 1729 г. Ние до днесъ не знаемъ дали е разрушена отъ истинскитѣ потомци на вандалитѣ — болшевикитѣ, управители на модерна Русия. Когато мисля за горещата вѣра на поколонницитѣ, които срещнахъ въ подземията на черквата, детската искреность на мужицитѣ, на старата жена, богатствата и красотата на Киевскитѣ светилища, азъ мжчно мога да разбера, какъ такива фундаментални и грамадни промѣни станаха въ светата Русия въ по-малко отъ 20 години.

Не си въобразявахъ какво ще стане, когато този день колѣничахъ предъ Лаврската катедрала, предъ чудесното разпятие отъ слонова кость, изпратено отъ Петъръ Велики въ дена на коронацията му, за да се украси главния олтаръ. Въ двора на лаврата монаситѣ имаха скроменъ обѣдъ, въ дървени чении отъ салата съ репички, краставички и домати съ черенъ хлѣбъ и круши. Другъ интересенъ монастиръ бѣ този на Св. Михаилъ, съдържащъ балсамирания трупъ на св. Варвара, която лежеше въ откритъ саркофагъ, направенъ отъ тежко сребро и покритъ съ разкошна розова мантия. Една отъ най-очебиющитѣ икони лежеше върху нея — Св. Михаилъ, обсипана съ скѫпоценнни камъни, изпратена отъ Императоръ Александъръ I. Ние сѫщо посетихме монастира на княгиня Олга, кѫдето е погребана великата княгиня Александра Петровна.

Най-старата катедрала на руската империя, Св. София, се намира въ центъра на стария градъ; надъ цвѣтно-зеленитѣ ѝ стени се издигаха 10 кубета, четири осѣяни съ звезди и шесть украсени съ по-единъ кръстъ; при постройката стои една четириетажна кула съ друго кубе, което се вижда на цѣли километри. Това светилище е едно отъ тържествата на византийското изкуство; основано отъ Ярославъ въ I-та половина на XI вѣкъ, то съдържа ценна мозаика, дълга серия отъ стенна живопись, реставрирана къмъ 1843 год. Атмосферата на Св. София ни напомня черквата Св. Марко; както въ голѣмата венецианска катедрала, една стълба води отъ срѣдната часть на черквата до добре запазената галерия, която доставя една мистериозна и затрогваща гледка отъ цѣлата вѫтрешность на черквата. Азъ помня прекрасни фрески на Константинъ и майка му Елена и на Св. Кирилъ и Методи. Въпрѣки многобройнитѣ стари светилища, жителитѣ на Киевъ сѫ построили една нова катедрала, посветена въ 1896 г. на руския светецъ Владимиръ, построена сѫщо въ византийски стилъ съ мозаика и фрески. Азъ никога нѣма да забравя очитѣ на една трагична Св. Богородица, въ тъмно-синя рокля на блестящъ златенъ фонъ.

Между посещенията на тѣзи светилище, ние се наслаждавахме на разходки въ живописнитѣ улици на Киевъ; обичаитѣ и костюмитѣ на населението напомнюваха тия на Балканския полуостровъ; Киевъ въ онѣзи дни имаше слънчева атмосфера въ всѣко отношение; и азъ бѣхъ учудена отъ разнообразието и доброкачественостьта на плодоветѣ и зеленчука. Единъ день пѫтувахме по рѣка Днепъръ, като отъ известно разстояние имахме разкошна гледка отъ града и зеленитѣ му могили, отъ златнитѣ кубета и най-плодороднитѣ равнини на Русия.

Въпрѣки привлѣкателностьта на Москва, Киевъ и други провинции, ние обикновено прекарваме лѣтото въ Финландия; тоя сезонъ е много кѫсъ, отъ юний до края на августъ. Природата въ Финландия е привлѣкателна, но не е много разнообразна; гори отъ боръ и бреза, меланхолични езера, самотни брѣгове, буйни потоци, морава или розова свѣтлина на хоризонта и едно опално небе; такива сѫ изгледитѣ, повтарящи се до безкрайность въ тѣзи области, кѫдето презъ часть отъ годината владѣе мракъ. Азъ посетихъ Сестрорецкъ, Виборгъ, Териоки и Хелзинфорсъ съ еднакво удоволствие и интересъ и даже имахъ любопитството да продължа разходката си до Улеаборгъ и Торнео, за да гледамъ срѣднощното слънце отъ планината Авасакса на 21 юний.

Дъщеря ми Надежда, макаръ още малка, се наслаждаваше на красотата на тѣзи пѫтешествия съ мене; тѣ имаха прелестьта на мѫчнодостѫпнитѣ нѣща и на далечнитѣ впечатления. Тя никога нѣма да забрави меланхоличния танцъ, игранъ при монотоненъ ритъмъ отъ една група финландци, които се очертаваха къмъ огненото кълбо на слънцето, което слѣзе до хоризонта на таинствения срѣднощенъ часъ, но не залѣзе подъ него.

Седмицитѣ на почивка, които прекарахме вънъ отъ града, бѣха много съкращавани, тъй като дипломатическиятъ животъ въ Русия бѣ тогава пъленъ съ свѣтски задължения. Три официални визити на Руския дворъ последваха въ по-малко отъ година време. Тѣзи визити винаги бѣха придружени съ редица тържества и приеми; презъ м. май посещението на г-нъ Лубе, Председатель на французката република, това на Българския князъ, който донесе на Императора единъ проекто-паметникъ на Александъръ II, който щѣше да построи въ София, като изразъ на признателностьта на българитѣ и най-сетне визитата на Италиянския краль презъ юлий. Следъ това въ августъ бѣ се състояла сватбената церемония на великата княгиня Елена Владимировна съ гръцкия принцъ Никола. Разкошътъ, проявенъ въ Гатчина за сестрата на Императора, се повтори въ Царское село за тази церемония.

Презъ това време мѫжътъ ми организирваше празднествата за 25-годишнината отъ освобождението на България отъ рускитѣ войски. Императорътъ бѣ избралъ братовчеда си, великия князъ Николай Николаевичъ, чийто баща се бѣ отличилъ въ Руско-турската война презъ 1877 г., да го представлява въ настоящитѣ тържества при Шипка. Великиятъ Князъ съ многобройна свита, състояща се отъ офицери ветерани отъ Освободителната война, включително генералитѣ графъ Игнатиевъ, Драгомировъ, Корупаткинъ, Столѣтовъ и графъ Михаилъ Толстой, се качиха въ парахода на 24 септемврий 1902 г. и стигнаха въ Варна на следния день. България даде на гоститѣ си паметенъ приемъ и мѫжътъ ми има честьта да ги придружава до Шипка, кѫдето бѣ осветенъ паметникътъ-черква, издигнатъ за споменъ на падналитѣ презъ 1877-78 г., на самото мѣсто, кждето бѣха преминали балканскитѣ проходи подъ командата на генералъ Столѣтовъ, единъ славенъ воененъ подвигъ, въ който българскитѣ доброволци сжщо се отличиха подъ водителството на нашия незабравимъ приятель графъ Михаилъ Толстой.

Военни маневри последваха религиознитѣ тържества и на първитѣ началници на българската армия направи впечатление напредъка ѝ и отличната организация. Следъ това руската депутация, трогната и благодарна, се завърна въ Русия презъ Бургазъ.

Следнитѣ години бѣха безспорно най-спокойнитѣ, които още оставаха за руската империя. Азъ не мога да си спомня никакво сензационно събитие въ Европа, освенъ смутоветѣ въ Македония, които се случваха периодично и отвратителното убийство на Сръбския краль Александъръ и Кралица Драга, което за дълго време хвърли сѣнка на обвинение и ужасъ върху Сърбия. Отъ тогава, за жалость, политическитѣ убийства сѫ станали една повтаряща се болесть въ сръбското кралство.

За мене лично, смъртьта на Папа Лъвъ XIII бѣ голѣмъ ударъ. Изчезването на тази благородна личность, уважавана не само отъ католицитѣ, но и отъ първитѣ умове на всѣка държава и всѣка вѣра, бѣ голѣма загуба за римската църква. Но за щастие, Папа Пий X, неговиятъ наследникъ, макаръ да представляваше пъленъ контрастъ на Папа Лъвъ XIII, въ сжщото време, чрезъ своитѣ лични добродетели, скромность и голѣмо благочестие продължи великитѣ традиции на престола на Св. Петъръ, безъ да го накърни.

Къмъ м. октомврий ние решихме да отидемъ въ България съ децата си, да познаятъ родината си, отъ която тѣ постоянно бѣха отдѣлени, следствие дипломатическия ни животъ. Благодарение на привилегиитѣ, съ които се ползувахме, поради официалното ни послание, ние можехме да пжтуваме презъ Русия съ всичкитѣ удобства, доставяни чрезъ единъ голѣмъ специаленъ вагонъ, въ който можеха да се поберать и родителитѣ, и децата и прислугата. Климатътъ, пейсажитѣ и културитѣ се мѣняха постоянно отъ севернитѣ области до горещитѣ равнини на Бесарабия, кждето по това време на годината пожълтѣлата царевица даваше фалшивото впечатление на суша.

Следъ като пристигнахме въ Рени, ние пжтувахме по Дунава и прекарахме известно време въ Свищовъ при родителитѣ на мжжа ми. Следъ лукса и удобствата на дипломатическия ни животъ въ Русия, бѣ съвършено ново нѣщо за децата да прекаратъ две седмици въ Свищовъ. По онова време Свищовъ нѣмаше ни електричество, ни водопроводи. Всичката вода за пиене се носѣше съ кола въ бурета отъ единъ далеченъ изворъ и за домашна употрѣба се носѣше вода отъ Дунава два пѫти на день съ едно магаре. Кѫщитѣ сѫ ниски, покрити съ сиви керемиди и варосани отвънъ и отвѫтре. Улицитѣ биха снабдили английскитѣ градинари съ много нови мостри за екцентрични паважи и никакво интересно мѣсто не можеше да се достигне безъ едно стрълно катерене или опасно слизане! Но Свищовъ притежава голѣма прелесть; по нѣкакъвъ таинственъ начинъ той се държи съвсемъ чистъ, грижливо отглеждани цвѣтя въ саксии развеселяватъ всѣки малъкъ балконъ. Широкото жилище на свекъра ми, заобиколено отъ градини съ розови храсти и олеандри, бѣ твърде удобно въ източния смисълъ на думата, съ модерни придобивки, докарани отъ Виена.

Градътъ Свищовъ е заобиколенъ съ богати лозя и ние пристигнахме на време за гроздоберъ. Лозята на свекъра ми бѣха разположени на известно разстояние отъ града край Дунава, близо до римскитѣ развалини при Стъкленъ и ние прекарахме много щастливи часове тамъ, като обѣдвахме подъ единъ голѣмъ орѣхъ и се наслаждавахме на най-прелестнитѣ слънчеви залѣзи на Дунава. Колкото пѫти следъ това посещавахъ руски балетъ и завесата се дигаше предъ менъ на нѣкоя сцена отъ Леонъ Бакстъ, азъ винаги си спомняхъ страннитѣ източни цвѣтове на небето и рѣката около Свищовъ. Следъ това ние отидохме въ София, кѫдето българскиятъ Князъ и Княгиня Клементина ни приеха съ обикновената имъ любезность. България тогава се наслаждаваше на спокойни дни, отбелязани съ постояненъ напредъкъ въ политическия животъ. Мѫжътъ ми се завърна направо въ Русия съ три отъ децата ни, които тогава бѣха повѣрени на грижата на една млада ирландка, която стана моя вѣрна приятелка. Княгиня Клементина пожела да я придружа до Ментоне и азъ взехъ съ себе си втората си дъщеря.

Ние живѣехме въ вилата на Княгинята всрѣдъ благоуханни градини. Княгинята се радваше на присѫтствието на двамата си синове, князетѣ Филипъ и Августъ Саксъ Кобуръ Готски и въпрѣки напредналата си възрасть, тя очароваше тѣзи, които влизаха въ съприкосновение съ нея, съ бистрия си умъ, интересъ къмъ всичко и съ най-царствена скромность.

Азъ я напуснахъ на 17 февруарий да се върна въ Русия презъ Виена и Варшава въ единъ отъ тѣзи луксозни влакове, които тогава правѣха едно разстояние между Ментоне и Петербургъ почти незначително. Нѣколко седмици по-късно азъ получихъ следното писмо отъ Княгинята:

Азъ се срамувамъ, мила Анна, че ви благодаря тъй късно за любезното и предано писмо, което ми достави удоволствие, напомнювайки ми за твърде кѫсото пребиване всрѣдъ насъ, и за нашитѣ разговори, които възвърнаха миналото, тъй скѫпо за мене. Отъ какъ си отидохте, Филипъ и синътъ му Лео заминаха за морското си пѫтешествие, отъ което тѣ се върнаха възхитени, макаръ че пѫтуваха всрѣдъ бури. Времето, следъ като бѣ много мрачно и студено, сега изведнажъ е прелестно. Азъ мога да си държа прозореца отворенъ цѣлъ день и да се грѣя на слънце презъ време на разходкитѣ ми съ вѣрния ми другарь Филипъ край синьото море.

„Азъ имамъ много гости: следъ графа д'Йо съ жена си и сина си, племеникътъ Хохенцолернъ, който ми каза, че неговиятъ деверъ, белгийския Краль, много обича синъ ми Фердинанда. Азъ заведохъ Аленсонъ въ Мортола, която бѣ по-красива и пълна съ цвѣтя отъ всѣкога. Най-сетне ерцхерцогътъ Ренис пристигна вчера въ Ментоне отъ Канъ.

„Азъ нѣма да кажа нищо за тѫжната Руско-японска война; или да коментирамъ върху измамитѣ и интригитѣ на турцитѣ, които постоянно се увеличаватъ. Вие знаете повече за това отъ мене. Слава Богу, имамъ добри новини отъ любимия си синъ Фердинандъ, който се завърна въ София доволенъ отъ пѫтешествието си между снѣговетѣ.

Писмото ми ще ви изглежда праздно всрѣдъ голѣмитѣ ви грижи, но подъ палмовитѣ дървета човѣкъ не чува много. Ако полковникъ Пападоповъ е още съ васъ, предайте му най-добритѣ ми поздрави и надежда, че нищо нѣма да смути интересната му мисия. Азъ винаги съ удоволствие си спомнямъ времето, когато бѣ аташиранъ къмъ службата на скѫпата ми снаха и къмъ моята. Приятелски поздравъ на съпруга ви.

Ваша предана Клементина".

Въ това писмо Княгинята намеква за първитѣ епизоди на руско-японската война и за заминаването на българския воененъ аташе да следи военнитѣ действия въ Манджурия. Тази нещастна война, която ние следѣхме въ всичкитѣ ѝ фази, изглежда да е била прелюдията на всички катастрофи, които по-късно обсипаха Русия. Първитѣ поражения на рускитѣ войски, които бѣха зле екипирани и зле организирани, бѣха причина за обезсърдчаване, което всѣки день се увеличаваше. Къмъ огромното разстояние между столицата и театъра на военнитѣ действия бѣ прибавено лошото състояние на пѫтищата и желѣзницитѣ и забавянето на заповѣдитѣ отъ главната квартира.

Азъ си спомнямъ въодушевлението, предизвикано отъ назначаването на генералъ Куропаткинъ за главнокумандующъ на армията презъ м. мартъ. Неговото заминаване бѣ единъ апотеозъ; станцията бѣ окрасена и окичена съ знамена, трена бѣ отрупанъ съ подаръци, скѫпи икони, тройки и коне; и неговия портретъ украсяваше улицитѣ и висѣше по дворцитѣ и хотелитѣ. Бѫдещето не даде резултатитѣ, очаквани отъ този голѣмъ началникъ, който не успѣ да предвожда частитѣ си, но бѣ признатъ за най-голѣмия руски тактикъ и стратегъ. Обвиняватъ го, че не е знаялъ какъ да употрѣби силитѣ, които сѫ били на негово разположение и че е запазилъ всички отговорности и решения за себе си. Въ Петербургъ ние работѣхме да помогнемъ на нещастнитѣ войници, които трѣбваше да понасятъ суровия климатъ и тежеститѣ на една далечна война. Една работилница, председателствувана отъ Императрицата въ Зимния дворецъ, приемаше предметитѣ, направени въ българската легация подъ мое рѫководство отъ женитѣ на българскитѣ офицери, следващи висшитѣ курсове въ рускитѣ военни училища.

Цѣла Русия бѣ поразена отъ катастрофата на военния параходъ „Петропавлоскъ", командуванъ отъ адмиралъ Макаровъ, който бѣ дигнатъ въ въздуха отъ неприятелска мина на 12 априлъ 1904 г., когато адмиралътъ се отправяше до пристанището, негова база. Този параходъ бѣ часть отъ руската флота, която имаше право отъ 1898 г. да прекара зимата предъ Портъ Артуръ. Между другитѣ на борда бѣ великия князъ Кирилъ Владимировичъ, който се спаси по едно чудо и художникътъ Верещагинъ, който бѣ една отъ многото жертви на експлозията. Добре известно е, че този великъ артистъ най-напредъ се отличи съ картинитѣ си, които илюстрираха сцени отъ войната презъ 1877 г. Той искаше да търси вдъхновение за повече скици въ новата война. Рускитѣ претенции надъ Корея и гнѣвътъ на японцитѣ, които искаха да я завзематъ, скоро се разви въ редица катастрофи за руската армия; разбита въ Ялу, тя бѣ обсадена въ Портъ Артуръ отъ японската флота за много месеци и генералъ Щоселъ бѣ принуденъ да капитулира съ гарнизона си отъ 40 хиляди войници на 2 януарий 1905 г. Опитъ бѣ направенъ да се образува нова флота, способна да се сражава съ японскитѣ сили; за тази цель адмиралъ Рождественски предприе обиколка изъ Европа, Африка и часть отъ Азия съ 16 военни кораби и съ миноносци, да се опита да даде една последна битка, но разочарованието още веднажъ го очакваше. Той бѣ съвършено разбитъ отъ адмиралъ Того при Цушима, японския архипелагъ между Корея и Япония; Рождественски, тежко раненъ, бѣ плененъ и Жълтото море се обърна въ гробница за безбройни руски герои.

Тѣзи катастрофи имаха плачевенъ ефектъ на чувствителната душа наруситѣ; нито за моментъ тѣ не очакваха, че ще се спечели победата отъ презрѣната жълта раса. Въ всичкитѣ памфлети и обявления, печатани въ Русия въ началото на войната, Русия се представляваше като брадатъ мужикъ, съ грамадни размѣри, мачкайки между пръститѣ си, или тъпчейки подъ краката си единъ жълтоликъ пигмей въ маймунска кожа. Главната грѣшка, която руситѣ направиха, бѣ, че се отнасяха къмъ своя непознатъ неприятель съ презрение. Напримѣръ, въ първитѣ дни на обсадата на Портъ Артуръ, се яви едно обявление, изобразявайки една тъй наречена обсада на „Портъ Монетъ“, показвайки жълтитѣ пигмеи, които се трупаха подъ осѣяния съ звезди и черти гигантъ на Съединенитѣ Щати! Руското правителство бѣ премного увѣрено въ началото и премного деморализирано въ края. Обикновено се изчислява, че загубитѣ на руситѣ бѣха около 97,000, а на японцитѣ между 40,000 и 50,000. Отъ самото начало Япония бѣ решила да вложи усилие да победи, докато Русия употрѣби само $^1/_{10}$ отъ силитѣ си. Единъ отъ нещастнитѣ фактори за Русия бѣ, разбира се, голѣмото растояние между правителствената главна квартира и фронта; но тъй както сър Валентинъ Широлъ писа въ последната си книга: „Русия влѣзе въ войната като въ една дребна колониална война, спрѣмо която една корумпиран а бюрокрация и лекомисленно общество на Петербургъ останаха, докато бѣ твърде късно, почти напълно равнодушни“.

Презъ септемврий 1905 г. Портсмутскиятъ договоръ, подпомогнатъ отъ Председателя Рузвелтъ, тури край на този нещастенъ конфликтъ, който бѣ донесълъ на Русия само катастрофи и загуби. И като естествено последствие отъ неуспѣшната война, революционното движение, тлѣещо въ Русия, пламна и се почувствува съ настойчивитѣ си искания за свобода.

ГЛАВА XII.

ПОСЛЕДНИТѢ НИ ГОДИНИ ВЪ РУСИЯ

Въ 1906 г. — раждането на великия князъ Цесаревичъ престолонаследникътъ, тъй дълго очакванъ и желанъ, за жалость се съвпадна съ катастрофитѣ отъ войната и ние присѫтствувахме на тържественото кръщение на Алексей Николаевичъ на 24 августь въ Петерховския дворецъ, въ сѫщия день, когато военниятъ параходъ „Цесаревичъ“ бѣ потопенъ въ японскитѣ води. Това предзнаменование направи впечатление на суевѣрнитѣ, които считаха съвпадението на имената за лошъ знакъ. За жалость, предсказанията имъ се сбѫднаха. Никога не е имало животъ по-обреченъ на тѫга отъ живота на прелестното дете, обречено на болесть и страдание, на най-жестока и неочаквана смърть. Той погълна всичката нѣжность и преданость на майка си, Императрицата; страховетѣ ѝ за неговото здраве я тласнаха къмъ единъ прекаленъ мистицизъмъ, който я подчини на влиянието на мрачния авантюристъ Разпутинъ и се оказа фаталенъ за Русия. Всичко бѣ източникъ на страхъ за нещастната майка, която претърпѣ съ ужасъ първитѣ сътресения на революционното движение презъ 1905 г. Стачки и крамоли отбелязаха неговия прирѫстъ и предупредителни мѣрки трѣбваше да се взематъ, за да се ограничи. Но, за жалость, Императорътъ, който бѣ много погълнатъ отъ семейния си животъ и преди всичко отъ раждането на престолонаследника, бѣ измаменъ отъ хората, които бѣха около него и не бѣ съветванъ на време. Бѣ за учудване, че властитѣ позволиха на единъ обикновенъ свещенникъ, нареченъ Гапонъ, да събере една голѣма тълпа около Императорския дворецъ презъ едно зимно утро, подъ предлогъ да поиска реформи отъ Императора. Азъ добре си спомнямъ този студенъ день, смутоветѣ по улицитѣ, кавалерията, която чистѣше паважа отъ развълнуваната тълпа; ние, като не знаехме какво се е случило, вързхлетѣхме на „Невския проспектъ“, следъ като напуснахме черквата на пажеския корпусъ. Следъ обѣдъ императорската гвардия бѣ мобилизирана и борбата се почна на Мойка и на кейоветѣ съ тѫжни резултати; мѫчно бѣ да се опредѣли числото на жертвитѣ, но паднаха мнозина. Ето нѣкои извадки отъ седмичния дневникъ на дъщеря ми Надежда, която дава живо впечатление за първитѣ часове на смутоветѣ, макаръ че детето бѣ само на 10 години:

„Стачката на рускитѣ работници“.
12 януарий 1905 година.

Стачката траеше три безкрайни дни — 9, 10 и 11 януарий и ни изплаши всички. Вечерьта на 8-ий ние чухме, че стачката бѣ решена и че ще има смутове на следния день. На 9-ий ни единъ руски вестникъ не бѣ издаденъ! Въ недѣля азъ отидохъ на черква съ майка ми и въ 12 часа, като искахме да узнаемъ какво е положението, ние отидохме къмъ Зимния дворецъ, когото намѣрихме заобиколенъ отъ войници. По цѣлия Невски проспектъ (главната улица на Петербургъ) ние срещнахме работници, които се опитваха да стигнатъ до Двореца; видѣхме, че тѣ биваха изтласквани отъ войската. Никой не ни безпокоеше и ние се върнахме въ кѫщи. Въ 6 часа подиръ обѣдъ ни казаха, че войницитѣ бѣха стреляли въ тълпата и убили нѣколко души. Ние не бѣхме чули и видѣли нищо въ Моховая (улицата на българската легация), но леля ми (графиня Ернестъ Грено), която ни посети по-късно, каза, че е чула воплитѣ на раненитѣ отъ кѫщата си и видѣла какъ отнасятъ умрѣлитѣ на носилка. Сутриньта на 10-ий всичко изглеждаше пакъ спокойно; но презъ вечерьта свѣтлинитѣ въ града загаснаха. Никакво електричество! Кѫщата изглеждаше тъй странна при мъждението на свѣщитѣ. Хората говорѣха за Людовикъ XVI и Мария Антонета! Ще има ли революция? Берта (руската бавачка) каза, че Невскиятъ проспектъ е още пъленъ съ работници и е тъменъ и мраченъ. Тѣ малтретиратъ офицеритѣ, които минаватъ. Вѣрва се, че работницитѣ ще грабятъ магазинитѣ и ще спратъ водата. За това напълнихме всички бани, кани и кофи въ кѫщата. Цѣлъ день се говори за стачката и цѣла нощь я сънувахме.

„Вторникъ сутриньта ни съобщиха, че генералъ Треповъ бѣ назначенъ губернаторъ на Петербургъ. Той каза на работницитѣ, че ако не отидатъ на работа подиръ обѣдъ, ще ги изгони изъ града като бездѣлници. Уплашени отъ тази закана, всички работници послушаха заповѣдьта и градътъ сега има обикновения си видъ. Ние се надявахме, че руското правителство ще стори нѣщо да подобри тѣхната участь и всички съжалявахме беднитѣ работници, които бѣха убити“.

Детето тогава не знаеше, че братътъ на бавачката бѣ убитъ на 10 отъ случаенъ куршумъ, макаръ че бѣ само наблюдатель. Слугинята отиде на погребението му, но показа малко вълнение. Ние почнахме да мислимъ за тѣзи три дена като за лошъ сънь.

Убийството на великия князъ Сергей въ Москва по сѫщото време направи дълбоко впечатление на Императора и Императрицата. Великиятъ князъ, който бѣ жененъ за найголѣмата сестра на Императрицата, имаше голѣмо влияние върху Императора и връзкитѣ между двѣтѣ двойки бѣха най-сърдечни. Ужасътъ на трагедията бѣ увеличенъ отъ страшнитѣ подробности; една бомба бѣ хвърлена и експлодирала подъ колата на великия князъ, като разкѫсала тѣлото му на части и то бѣ благочестиво събрано отъ ужасеното население. Отъ тогава всичкитѣ страхове и грижи на Императрицата бѣха съсрѣдоточени все повече върху нейния синъ; тя не можеше да търпи да е далечъ отъ нея и всѣки, който го приближаваше, биваше подозиранъ.

Разправятъ, че веднъжъ, когато царското семейство пѫтувало по Финския заливъ, се случило нещастие на борда на яхтата „Стандартъ“, което принудило царското семейство да напусне кораба и въ смущението нещастието бѣ предписано на злонамѣреность. Императрицата се спуща къмъ кабината на сина си; гувернантката бѣ го изнесла вънъ отъ опасность при първия сигналъ и Императрицата, виждайки леглото му праздно, помислила, че е билъ грабнатъ и страдаше жестоко. Тѣзи тревоги, постоянно повтаряни, имаха лошо влияние върху здравето ѝ. Нѣколко години по-късно болестьта на Царевича ѝ даде сериозно основание да се страхува за живота му; но страшната сѫдба, която болшевишката революция запазваше за всички членове на това тъй сговорно семейство, имаше за тѣхъ поне една върховна утеха, че не се преживѣха.

Въ 1905 година ние напуснахме Русия презъ май, за да отидемъ въ България презъ Одеса, Сулина и Дунава. Смутоветѣ въ империята се бѣха малко прекратили, откакъ г-нъ Дурново, човѣкъ съ силна воля и предаденъ на принципитѣ на автократичната монархия, бѣ craналъ министъръ на вѫтрешнитѣ работи; провинциитѣ изглеждаха съвсемъ усмирени, макаръ че нѣколко време следъ заминаването ни избухнаха смутове въ Одеса. Азъ още бѣхъ съ впечатлението, че руситѣ не бѣха революционери и че ще бѫде мѫчно да се разклати вѣрата имъ въ Царя. Събитията доказаха, че трѣбваше да иматъ еврейски или чужди водители, за да се упѫтятъ къмъ болшевишката промѣна.

Ние намѣрихме всичко мирно и спокойно въ България, освенъ македонскитѣ конфликти, които, споредъ опозицията, изискваха отъ страна на правителството повече енергия противъ съперницитѣ на България въ тая область. Отзвукътъ на тѣзи смутове ни стигна въ Рилския монастиръ, кѫдето прекарвахме нѣколко седмици отъ лѣтото. Това убѣжище, избрано отъ любителитѣ на съзерцателния животъ, е построено на едно отъ най-красивитѣ мѣста въ България. Монастирътъ ярко се изписва върху скалистия фонъ, подъ върхове съ чудновати форми, които задържатъ снѣгъ презъ цѣлата година.

Той има правожгъленъ видъ, продупченъ съ симетрични отвори и заобиколенъ съ галерии, кждето сж наредени келиитѣ. Мѣстоположението на монастира му придава видъ на срѣдновѣковна крепость, поставена върху най-високия пунктъ, който се надвесва надъ леглото на рѣка Рила. Широка врата, украсена съ грубо нарисувани статуи, се отваря на срѣдата на постройката. Вжтрешниятъ дворъ образува единъ паралелограмъ, по-дългъ отколкото широкъ. Масивни колони крепятъ редица сводове и галери, закриляни отъ една балюстрада отъ издълбано дърво.

На мѣстото на старата черква, въ срѣдата на двора, една нова е била построена въ равни линии, които представляватъ контрастъ съ по-древнитѣ части на монастира. Черквата е въ форма на единъ гръцки кръстъ, съ хубави куполи, и предъ нея има площадъ павиранъ съ мраморъ. Датата 1835 година и единъ надписъ, врѣзанъ надъ входа, отбелезватъ годината, въ която работата бѣ почната. Външнитѣ стени сж покрити съ наивни фрески, представляващи стени отъ рая и ада и събития изъ Стария и Новия заветъ. Задъ черквата има кула съ четливъ надписъ, който показва, че е била построена въ началото на XIV вѣкъ. Стаитѣ или келиитѣ, опредѣлени за поклонницитѣ се отличаватъ съ рѣзбата на таванитѣ и долапи, построени въ варосанитѣ стени и одърътъ около стаята е покритъ съ черги и натрупанъ съ пъстри възглавници. Този одъръ е леглото на пжтника. Прозорци съ огради гледатъ къмъ рѣката и поради високитѣ планини, които го заобикалятъ, монастирътъ изглежда да е построенъ много по-ниско, отколкото е въ действителность. Вънъ отъ оградата има обори, хамбари за пшеница, постройки за дърва и пещи. Всичко носи отпечатъкъ на голѣмо учреждение. Огнището въ кухнята е една отъ забележителноститѣ на монастира. То е кржгла стая, чиито стени се наклоняватъ постепенно навжтре до една височина отъ 20 метра, съ отворъ на върха, презъ който се вижда небето. Цѣли дървета горятъ въ него.

Сценировката около монастира е красива, съ разкошна растителность, която ни изненада при пристигането ни като хаосъ отъ зеленина, смѣсь отъ всичкитѣ гори на Европа, съ тъмнитѣ линии на бороветѣ, сребърнитѣ пера на яспинитѣ и високитѣ върхове на джбоветѣ, буковетѣ и габеритѣ.

Ние обичаме да се скитаме по планинитѣ, да събираме сливи и орѣхи, да откриваме езерата на мжчнодостжпни височини и да изненадваме пазачитѣ на благочестивитѣ отшелници, посветени на Св. Богородица и Св. Ив. Рилски.

Туй последно светилище е около три километра отъ монастира; до него се достига по една едва забележима пжтека презъ гори и полета, съ кръстове, които показватъ пжтя. Черквата е интересна, но човѣкъ трѣбва да се качи още повисоко, ако иска да види гроба на светеца. Пжтьтъ минава презъ една букова гора, кждето нѣкои отъ дърветата сж сжщински гиганти.

Пещерата, кждето Иванъ Рилски умрѣлъ въ 946 г., бѣ известна само на ловджиитѣ; това е едно отверстие въ скалитѣ, тъй тѣсно на горния край, че минаването е трудно. Споредъ легендата, който благополучно премине препятствието, е предназначенъ за щастливъ животъ. Пазачътъ на тази пещера води отшелнически животъ; монаситѣ го хранятъ, но той изглежда мъртавъ за този свѣтъ.

Въ Рилския монастиръ всѣки день, къмъ $4^1/_2$ часа, единъ монахъ вика братята си на богослужение чрезъ глухъ барабаненъ звънъ, като удря съ желѣзенъ чукъ по една дъска. Музиката е продължителна, но изглежда, че не ѝ се отвръща съ ревность и само малко монаси полека се движатъ къмъ мѣстата си. Богослужението се състои въ четене кжсове отъ Евангелието и пѣене на псалми. Служащиятъ свещеникъ ходи изъ черквата, като кади иконитѣ и богомолцитѣ. Вжтрешностьта на черквата е богата съ фрески и икони; последнитѣ, образци отъ византийското изкуство, изглеждатъ клиширани, безъ да се превъзмогне монотонностьта. Но, както казва единъ авторъ: Християнската вѣра, вмѣсто да се дразни отъ тѣзи наивни произведения, намира въ еднообразието на изображението очебиющъ символъ за непоколебимостьта на догмитѣ". Редоветѣ скамейки, коихо украсяватъ двѣтѣ страни на срѣдната часть на черквата и „иконостаса". напомня покривалата на Соломоновия храмъ и сж отъ хубава рѣзба, изработена отъ български артисти, изтънчени въ този видъ скулптура.

Игуменътъ на монастира бѣше единъ простодушенъ и любезенъ човѣкъ, който обичаше да ни показва библиотеката, кждето имахме случай да се възхищаваме отъ различнитѣ манускрипти, между които бѣха две библии отъ XVI вѣкъ, писани на славянски.

Нашето нѣколко седмично пребиваване въ това прелестно убѣжище бѣ оживено отъ празника „Богородица", който доведе група поклонници на монастира.

На тръгване ние взехме пжтя Дупница—Самоковъ, за да посетимъ пленителната мѣстность Чамъ-кория, избрана отъ Царь Фердинанда, подъ ловджийската му хижа Ситняково, за лѣтна и зимна почивна резиденция. Близостьта на София прави едно пребиваване тамъ леко и приятно, докато малкиятъ градецъ Самоковъ, който е на нѣколко километра, доставя на ония, които лѣтуватъ въ Чамъ-кория, всичко нуждно за живота. Въ сѫщия градъ Самоковъ една американска мисия е основала преди години едно смѣсено училище, което дава най-успѣшни резултати.

При връщането ни въ София ние намѣрихме, както винаги въ балканскитѣ страни, сензационни новини. Стачкитѣ се увеличаваха въ Русия, революционното движение растѣше; това не ме насърдчаваше да се върна въ Петербургъ съ децата и решихъ да прекарамъ зимата въ Парижъ. Азъ искахъ да изуча нови методи на обучението на самото мѣсто и да ги приложа къмъ децата си. Освенъ това, съпругътъ ми трѣбваше да размѣни мисли върху клаузитѣ на единъ френско-български търговски договоръ въ Ке д'Орсе. Уроци, посещения на музеи и многобройнитѣ паметници, изпълваха живота ми, който бѣ приятенъ, благодарение сношенията съ моитѣ близки. Азъ твърде много се наслаждавахъ отъ зимата, прекарана въ Парижъ; интелектуалната атмосфера на голѣмия градъ бѣ тъй съживителна и ободрителна и този пѫть децата ми можаха да сподѣлятъ удоволствията ми. Никога не се изморявахме да посещаваме паметници и да изучаваме най-затънтенитѣ кюшета на историческия Парижъ. Ние ходихме на лекции въ Сорбоната, прекарахме цѣли часове въ стари черкви и сѫщо посетихме околноститѣ на Парижъ, кѫдето дворцитѣ и замъцитѣ отъ стария режимъ изглеждаха тъй романтични на малкитѣ ми спѫтници.

Пролѣтьта бѣ напреднала, когато се върнахме въ Русия. Всичко тамъ изглеждаше спокойно и отварянето на първата Дума бѣ много блѣскаво; то се състоя на 10 май 1906 г.; но това Събрание трая кѫсо време и бѣ разпуснато на 10 юлий. Изглеждаше, че конституционното управление, което тя откриваше, би трѣбвало да задоволи либералитѣ и социалиститѣ и да отвори пѫть за бѫдещъ миръ.

Дипломатитѣ, поуспокоени отъ внезапния страхъ, се готвѣха, както презъ всѣко лѣто, да напуснатъ Петроградъ и ние последвахме това движение и се установихме въ Териоки, Финландия, въ една вила край Финския заливъ.

Нашъ съседъ бѣше баронъ Д'Еренталъ, австрийскиятъ посланникъ, който нѣколко месеца по-късно стана министъръ на вътнишнитѣ работи и игра голѣма роля въ сѫдбинитѣ на отечеството си. За него много се спорѣше, но преждевременната му смърть му попрѣчи да види упадъка на Австрия. Обичамъ да си спомнямъ за него и съпругата му (родена графиня Сечени) въ тихата финландска обстановка, която всички тъй много харесвахме. Еренталъ бѣ културенъ, трудолюбивъ и амбициозенъ за отечеството си, както по-късно доказа за ужасъ на Европа, която никога не му прости анексията на Босна и Херцеговина въ 1908 г.

При завръщането ни въ Петербургъ, презъ септемврий, ние бѣхме смутени отъ новини отъ България. Министрътъ на външнитѣ работи, генералъ Петровъ, опитенъ войникъ, но новъ въ политиката, срещна мѫчнотии въ нѣкои отъ представителитѣ на Великитѣ сили и единъ нещастенъ споръ, съ руския министъръ Щегловъ, изглеждаше, че ще стане сериозенъ. Отъ друга страна, изостренитѣ отношения между София и Цариградъ предизвикаха недоволството на българския дипломатически агентъ, г. Начовичъ, който си подаде оставката. Трѣбваше да се установятъ митническитѣ задължения съ Гърция; имаше нѣкакви недоразумѣния съ Сърбия, тъй че общата атмосфера бѣ малко натегната, когато презъ откомврий 1906, Князъ Фердинандъ прие оставката на генералъ Петровъ. Последниятъ се завърна на своя постъ въ армията, кѫдето неговитѣ знания и предприемчивость се много ценѣха, докато неговата даровита и умна жена си оставаше една отъ най-виднитѣ дами въ София. Генералъ Петровъ бѣ замѣненъ отъ моя съпругъ като министъръ на външнитѣ работи и г. Димитъръ Петковъ, старъ приятель на Стамболова, бѣ натоваренъ съ преустройството на кабинета. Ние бѣхме повече смутени, отъ колкото зарадвани отъ това внезапно назначение; мѫжътъ ми никога не бѣ ималъ нищо общо съ вѫтрешната политика на отечеството си; той малко се интересуваше отъ борбитѣ, които тя налага, ненавистьта, която тя натрупва и завистьта, която поражда. За насъ бѣ тежко да напуснемъ Русия, кѫдето бѣхме прекарали 10 хубави години отъ живота ни, пълни съ щастие, успѣхъ и семейни радости. Славянскиятъ произходъ на съпруга ми и френската ми националность ни даваха лесенъ и сърдеченъ достѫпъ отъ най-виснитѣ крѫгове до най-скромнитѣ домове. Трѣбваше сега да скѫсаме изведнъжъ много силни връзки.

Моятъ съпругъ замина веднага за София да присѫтствува на отварянето на Събранието, но той щѣше да се върне въ Русия, за да представи на Императора отзователнитѣ си писма.

Високата мисия, повѣрена на г. Станчовъ отъ Князъ Фердинанда, бѣ пълна съ тежка отговорность. Призванието му бѣ въ областьта на дипломацията, но бѣ увлеченъ съ контакта съ вѫтрешната политика, която винаги е съпроводена съ тревоги. Отличнитѣ му връзки съ министъръ Петковъ много помогнаха на мѫжа ми презъ време на министерствуването му, както и срѣдъ парламентарнитѣ крѫгове. Между другитѣ му, колеги бѣ проф. Ив. Шишмановъ, министъръ на просвѣтата, човѣкъ съ напредничави идеи, чиято научна дейность бѣ голѣмъ активъ за Софийския университетъ, кѫдето още отъ по-младитѣ си години той четѣше лекции по литература. Много по-късно той стана председатель на българския клонъ отъ Пенъ-клуба и умрѣ въ Осло преди нѣколко години отъ сърдце, като председателствуваше едно отъ заседанията на клуба.

Другъ единъ отъ виднитѣ хора на България, сѫщо изгубенъ за нея, бѣ генералъ Михаилъ Савовъ, министъръ на войната: мѫжътъ ми винаги се възхищаваше отъ голѣмата енергия и военни способности, които щѣха да станатъ прочути изъ цѣла Европа презъ Балканската война. Никола Генадиевъ, отъ македонски произходъ, бѣ министъръ на търговията и земледѣлието, единъ постъ, който малко подхождаше на неговия духъ, тъй трѣскаво заетъ съ политиката и винаги готовъ да се бори и съ приятели и съ врагове. Той бѣ превъзходенъ ораторъ и дълго време фигурираше въ много политически борби на младата българска история; любимото му поле за дейность изкопа неговия гробъ. Той бѣ убитъ отъ единъ фанатикъ, на една възрасть, когато бѣ още увлѣченъ отъ страститѣ на политическитѣ интриги.

Министъръ на финанситѣ бѣ г. Пояковъ, а господинъ Панайотовъ министъръ на правосѫдието, родомъ отъ Търново, бѣ известенъ адвокатъ. При все, че не принадлежеше къмъ никоя партия, мѫжътъ ми бѣ въ най-приятелски отношения съ всичкитѣ си колеги. Презъ кѫсото си време при министерството на външнитѣ работи г. Станчовъ бѣ извиканъ нѣколко пѫти на временни длъжности, които нѣкоя криза му възлагаше. Тъй той веднъжъ се намѣри начело на министерството на общественитѣ сгради всрѣдъ една желѣзничарска стачка и чуждия за неговата компетентность въпросъ се уреди благополучно, което доказва предположението, че една държавна служба ви подготвя за друга.

Презъ това време азъ чакахъ завръщането на съпруга ми въ Петербургъ и си спомнямъ, че тъкмо преди да се завърне азъ видѣхъ за последенъ пѫть Императоръ Николай II на 6 януарий, праздника на Богоявление. Въ отсѫтвието на мѫжа ми, вмѣсто да се присъединя къмъ дипломатическото тѣло, азъ наблюдавахъ традиционната церемония на благославянето на водата съ тълпата на брѣговетѣ на Нева. Застанахъ предъ параклиса, боядисанъ съ ярки бои, временно построенъ на кея и окиченъ съ зеленина, къмъ който Императорътъ, заобиколенъ отъ свитата си, се упѫти пешкомъ отъ Двореца.

На прозорцитѣ на Двореца бѣха, както винаги, събрани всички дипломати и придворни дами да наблюдаватъ церемонията отъ голѣмитѣ топли стаи. Вънъ бѣ много студено, но, въпрѣки чакането, тълпата бѣ почти тягостно апатична — хората правѣха впечатление като че стоятъ безцелно и когато Императорътъ се яви гологлавъ предъ павилиона за молебена, мълчанието бѣ нарушено само отъ чудния хоръ на младежки гласове. На обѣдъ, при топовенъ гърмежъ, Императорътъ въ своята тъмна униформа, заобиколенъ отъ свещеници въ разкошни и златни одежди, слѣзе къмъ кея до замръзналата рѣка, близо до черната дупка, изсѣчена въ дебелия ледъ. Азъ не можахъ да видя какъ свещеникътъ хвърли дебелия кръстъ въ водата следъ благословията; но азъ наблюдавахъ възторженото почти изражение, което се яви въ лицата на хората около мене, когато Императорътъ, все още гологлавъ, мина съвсемъ близо до насъ, при завръщането си въ Двореца.

Нѣкои жени даже коленичиха на кея; но нито единъ гласъ не наруши странната тишина. Императорътъ не се обърна ни на лѣво, ни на дѣсно, движейки се като въ единъ мистиченъ сънь предъ свещеницитѣ и свита отъ офицери отъ различни полкове; яркиятъ пурпуренъ цвѣтъ на казашкитѣ униформи блестѣше при бѣлитѣ палта съ тежки златни нагръдници на конната гвардия. Незабравима картина, създадена отъ ярки свѣтлини и тъмни сѣнки, която нашето поколѣние нѣма вече никога да види подъ стенитѣ на мощната Петропавловска крепость.

ГЛАВА XIII.

НАЗАДЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Интересно е да се спомене, че когато мѫжътъ ми бѣ назначенъ министъръ на външнитѣ работи въ София, баронъ Еренталъ получи сѫщата длъжность въ Виена, докато баронъ де Щьонъ, германскиятъ посланникъ въ Русия, бѣ натоваренъ съ рѫководството на външнитѣ работи въ Берлинъ, презъ 1907 г. Господинъ Изволски бѣ замѣстилъ графъ Ламсдорфъ въ руското външно министерство и той се мѫчеше да помири западнитѣ нововъведения съ рускитѣ традиции и да „ожени", споредъ думитѣ на Викторъ Берарь, „Думата съ царизма, Тройното съглашение съ Синдиката на тримата императори".

Триадата отъ Императори бѣ сѫщо основната идея на политиката на баронъ Еренталъ, съ която бѣ надъхалъ германския си колега, тъй че въ 1907 год. се говорѣше, че ако съгласието на тримата Императори не успѣе, сѫществува поне съюзъ на тримата имперски министри. Това бѣ вѣрно, докато въ 1908 год. събитията хвърлиха сѣнка върху австро-рускитѣ отношения.

Когато азъ познавахъ баронъ Еренталъ въ Петербургъ, той имаше широкъ крѫгъ отъ приятели, които ценѣха таланта му като дипломатъ, чарътъ му като свѣтски човѣкъ и любезностьта на жена му спрѣмо всички руски познати. Австрийскиятъ посланникъ бѣ успѣлъ да спечели довѣрието на министритѣ на Царя, което бѣ довело до взаимната спогодба презъ 1903 год. въ Мурщегъ въ духа на солидарность съ виенския министерски кабинетъ. Враждата между Еренталъ и Изволски не бѣше още на пѫть; но при присъединението на Босна и Херцеговина отъ Австрия въ 1908 г., рускиятъ министъръ на външнитѣ работи не пощади колегата си отъ гнѣва си, като го обвини въ нелоялность, скритость и интригантство. Баронъ Еренталъ твърдѣше, че плановетѣ му бѣха изложени на г-нъ Изволски при прочутото интервю въ Чехия въ замъка Бухлау, но не получи никакво снизхождение за обясненията си. По историята на модерна Европа отъ г. Бучъ виждаме, че обръщайки се къмъ баронъ де Шьонъ, Еренталъ бѣ възкликналъ: „Руската мечка ще ръмжи, но нѣма да хапе".

Но азъ се увличамъ въ европейската политика, която тогава не изглеждаше много тревожна, тъй като Мароканската криза бѣ минала и се носѣха слухове за съюзи и дипломачески срещи. Канцлерътъ Бюловъ даде мнението си въ Райхстага презъ сесията 1906 год., казвайки: „Ние не желаемъ да смутимъ франко-английската спогодба; франко-руския съюзъ не е опасенъ за мира; напротивъ, помогналъ е на свѣтовния часовникъ да върви точно. Надяваме се, да можемъ да кажемъ сѫщото и за англо-френското съглашение. Добритѣ сношения между Германия и Русия не сѫ накърнили франко-руския съюзъ и добритѣ сношения между Германия и Англия не сѫ вредни за антантата, ако преследватъ мирни цели“.

Първата речь на мѫжа ми въ Събранието бѣше очаквана съ любопитство и интересъ. Нейниятъ миролюбивъ и спокоенъ тонъ бѣ пълна противоположность на тази на неговия предшественикъ. Г-нъ Станчовъ съжаляваше, че сношенията между Сърбия и България не бѣха отбелязани съ онѣзи братски чувства, които би трѣбвало да сѫществуватъ между двата народа отъ сѫщата раса. „Македонскиятъ въпросъ“, каза той, дѣли двѣтѣ държави“. По-голѣмата часть отъ речьта му бѣ посветена на отношенията съ турцитѣ. „България, заяви той, желае да има ясна и пряма политика, тя желае да запази лоялно поведение къмъ Турция и се надѣва на взаимность. Всичко онова, което искаме, е въ името на справедливостьта и човѣчностьта: признаване правата на българитѣ въ Македония до едно поносимо сѫществувание и равно третиране отъ религиозна и национална гледна точка“.

Той изказа надеждата, че Русия нѣма да се оскърби отъ подрържката, която България търси отъ Великитѣ сили за освобождение на македонскитѣ си братя. Министрътъ следъ това заяви, че резултатитѣ отъ реформитѣ, тъй често обещавани отъ европейския концертъ, още не се виждатъ, но се надѣва, че скоро ще се наложатъ. И той завърши речьта си съ една фраза, малко по-успокоителна и пълна съ надежда: „Ние сме щастливи, че България е накарала Европа да се вслуша въ исканията ѝ“. Такива бѣха задачитѣ, съ които трѣбваше да се справи мѫжътъ ми като министъръ на външнитѣ работи. Колкото се касае за Македония отъ октомврий 1903 г. тя бѣ подъ една администрация, въведена чрезъ Мурщегскитѣ реформи, наложени отъ Силитѣ следъ възстанията презъ 1902 и 1903 г. На 30 септемврий 1903 г. Императоръ Францъ Йосифъ и Рускиятъ царь бѣха се срещнали въ Виена, а следъ това, придружени отъ Голуховски и Ламсдорфъ, въ Мурщегъ въ Щирия. Изработенъ бѣ планъ на реформи споредъ терминитѣ, предложени отъ лордъ Ландсдаунъ предишния месецъ.

Уговорено бѣ да се назначатъ руски и австрийски агенти въ Македония съ две годишенъ мандатъ, които да надзираватъ турската администрация въ Македония и да долагатъ на чуждитѣ посланници въ Цариградъ. Предложено бѣ сѫщо да се реорганизира жандармерията на Македония отъ единъ европейски генералъ, но програмата въ сѫщность дойде много късно. Азъ споменахъ за възстанието презъ августъ 1903 г., предприето най-героично отъ 5,000 македонци противъ 80,000 турци, съ резултати, които човѣкъ може лесно да си въобрази. Възстанието бѣ осѫдено на гибель още първия день. Македонцитѣ надминаха себе си; тѣ унищожиха крепости, сражаваха се отчаяно, показаха куража на римскитѣ легионери; но, накрай, бѣха смъртно поразени. Турцитѣ си отмъстиха съ обикновенитѣ жестокости, извършвани надъ жени и деца; зимата 1903-4 г. бѣ управление на терoръ. Тогава една филантропична мисия, частно организирана въ Англия, замина за Македония да раздаде малко пари, събрани за българскитѣ жертви. Въ мисията влѣзоха Брайлсфордъ, мисъ Дърамъ, г-жа Томсонъ (сега леди Гроганъ) и братя Бъкстонъ.

Както винаги, измина се близо година, докато Силитѣ изпратятъ съветници въ Македония, между които французина г. Стегъ, а Македонскиятъ въпросъ остана сѫщо тъй опасенъ. Населението продължаваше борбата си за една автономна Македония. Въ 1905 г. лордъ Лансдаунъ забелеза, че Мурщегскитѣ реформии не сполучиха, тъй като програмата, докато всѣваше недоволство у турцитѣ, не помагаше на македонцитѣ. Той препорѫча „да се направи опитъ да се подобри сѫдебната администрация“. Руското и австро-унгарското правителства помолиха другитѣ Велики сили да настояватъ предъ Турция за нуждата да се позволи едно увеличение на числото на жандармерийскитѣ офицери.

Тъй, всрѣдъ вѣчни усложнения, на дневенъ редъ бѣха финансови и сѫдебни реформи. Султанътъ почна да преговаря единъ день съ една отъ Великитѣ сили, други день съ друга. Най-сетне, на 16 декемврий 1906 г. финансовитѣ реформи бѣха приети отъ Турция и то само следъ като една международна флота бѣ заела митницата и телеграфната станция на о-въ Митилинъ.

Презъ това време азъ прекарахъ есеньта въ Русия, готвейки се за последното ни заминаване и наслаждавайки се още на обществото на скѫпитѣ руски приятели и на това на най-младия ни братъ Ернестъ, който бѣ се оженилъ и настанилъ въ Петербургъ преди три години. Въ 1903 г. той се бѣ оженилъ за едно младо момиче отъ балтийскитѣ провинции и жена му трѣбваше да търпи тежкитѣ последици отъ революцията, като се показа способна на всѣкакви жертви.

Мжжътъ ми се завърна при насъ въ началото на януарий, съ замѣстника си генералъ Паприковъ, който бѣ следвалъ Военната академия въ Петербургъ и е билъ воененъ министъръ въ предишния кабинетъ. Г-нъ Станчовъ представи отзователнитѣ си писма на Н. В. Императора на 12 януарий и ние бѣхе приети на прощална аудиенция отъ Императрицата въ двореца на Царское село на 21 сжщия месецъ. Студътъ бѣ извънредно голѣмъ, 25 градуса подъ нулата, но бѣлината на снѣга и скрежа по дърветата придаваха на гората феериченъ видъ. Ние бѣхме закарани отъ станцията до Двореца въ императорската шейна, теглена отъ голѣмитѣ руски коне, които бърже преминаватъ разстоянията. Великолепнитѣ имъ такъми и величествената стойка на кочияша, обвитъ въ кожи, придаваха на екипажа несравненъ луксозенъ видъ. Дворцовъ чиновникъ ни вкара въ единъ вестибюлъ, кждето ни сервираха закуска. Следъ това, минавайки презъ нѣколко салона, ние най-сетне влѣзохме въ една великолепна стая, заляна съ слънчева свѣтлина и пълна съ рѣдки цвѣтя. Императрицата седѣше тукъ красива, висока, внушителна, но безъ оживление, студена и резервирана. Нейнитѣ несвързани и обикновени забележки не даваха знакъ на интелигентностьта, която ѝ преписваха. Азъ я напуснахъ безъ съжаление и безъ силно впечатление, макаръ че се възхищавахъ отъ нейнитѣ добродетели, които биха отговаряли на по-скромно положение на живота.

Царьтъ награди мжжа ми съ руския орденъ „Бѣлъ орелъ" и му даде една надписана фотография, която и сега ценимъ като свещена реликвия. Следниятъ день ние бѣхме приети въ Гатчинския дворецъ отъ Императрицата-майка. Церемонията бѣ подобна, но атмосферата — друга. Симпатичната придворна дама, графиня Мария Хайднъ, посрѣщаше гоститѣ съ такава грация, че ги караше да се чувствуватъ добре дошли. Аудиенцията на вдовствуващата Императрица бѣ пълна съ мила простота. Тя не бѣ нито внушителна, нито тъй красива като снаха си, но любезнитѣ очи и усмивка я направиха популярна щомъ пристигна въ Русия и тя задържа любовьта на народа даже въ тжжното си изгнание.

Въ наша честь сжщо бѣ даденъ обѣдъ отъ най-любезния отъ великитѣ князе, Владимиръ Александровичъ и жена му, великата княгиня Мария Павловна, въ двореца имъ на Дворцовая набережная. Тази даровита двойка, за която ще имамъ случай да говоря по-подробно (когато посѣтиха България), щѣше да спечели сърцата на всичкитѣ си поданници, ако бѣ заела отговорно мѣсто въ управлението на Русия. Нашата прощална среща, пълна съ интимность, потвърди това впечатление и засили оценката ни.

Колегитѣ ни въ дипломацията бѣха съвсемъ трогателни въ съжалението си за нашето заминаване. Френското посолство тогава бѣ заето отъ г-нъ и г-жа Бомпаръ, чието приятелство винаги бѣ ценно за насъ. Въ английското посолство сиръ Артуръ и леди Николсонъ, по-късно лордъ и леди Карнокъ, ни удостоиха съ приятелството си и както винаги оставяха децата ни да споделятъ удоволствията и съ Гвенъ Николсонъ, прелестно и даровито дете, което тичаше по голѣмото посолство като фея. Еднажъ, когато отидохъ да взема дъщеритѣ си, ставаше едно чудновато надбѣгване по официалнитѣ зали; младитѣ приятелки бѣха теглени по паркета съ най-хубавитѣ турски килими на посланника отъ единъ услужливъ секретарь!

Най-сетне, на 31. януарий ние напуснахме тази таинствена Русия, която бѣ станала тъй скѫпа и гостоприемна за насъ. Страната бѣ тогава смущавана отъ бунтове и човѣкъ се страхуваше отъ нѣкаква крайна катастрофа. Рускиятъ народъ, раздвоенъ въ себе си, тръгна по пѫтя на безредието и неизвестностьта. Смутове избухваха навсѣкѫде по градоветѣ, а по селата хората подпалваха кѫщитѣ и заграбваха земята, особено въ балтийскитѣ провинции; тѣ разоряваха и унищожаваха безцелно. Студентитѣ образуваха революционна армия, работницитѣ заеха фабрикитѣ и агитаторитѣ мислѣха, че това е най-краткия пѫть да се реализира мечтата на златния вѣкъ, описанъ отъ изразителитѣ на новитѣ идеи.

Всрѣдъ тия катастрофи известна надежда се слагаше на Първата дума, която, както казахъ, не донесе умиротворение. Правителството чрезъ временни мѣрки полека-лека потуши революцията и въдвори редъ и тишина, докато загубитѣ въ Свѣтовната война трѣбваше отново да повдигнатъ стари кавги, скрити амбиции, класова умраза и всички злини, които последваха.

Преминаването на руската граница на отиване или на връщане винаги ми правѣше дълбоко впечатление. Обширностьта на рускитѣ хоризонти като че ли се затваря внезапно съ тѣхната меланхолия, дълбочина и мистерия, които като че ли закриваха незнайни нѣща, мрачни гении, необясними сили и забулено бѫдеще. Голѣмата врата на границата съвършено раздѣляше източна и мистична Русия отъ западната цивилизация. Това мое заключение сега изглежда да е и на една група млади руси, евразийцитѣ, които сѫ по-наклонни да направляватъ страната си къмъ обширния, незнаенъ Изтокъ, отколкото къмъ Западъ, по-отдалеченъ отъ тѣхнитѣ аспирации и по-малко благоприятенъ за развитието на тѣхната раса.

Като напуснахме Русия, ние минахме презъ Варшава и Виена, кѫдето мѫжътъ ми трѣбваше да прекара нѣколко седмици. Това ми даде неочакванъ случай да видя още веднажъ на този свѣтъ скѫпата ми Княгиня Клементина, за която азъ пазѣхъ толкова много спомени и признателность. Тя бѣ при своя синъ въ София, когато най-напредъ била атакувана отъ болестьта, последна за нея. Докторитѣ я посъветвали да напусне България и да потърси слънцето въ южна Франция; но на 90 годишна възрасть физическата сила не може да се сравнява съ енергията, колкото и голѣма да е тя, и Княгината бѣ принудена да прекѫсне пѫтешествието си въ Виена. Азъ имахъ честьта да я видя въ деня на пристигането си: любезна, благосклонна и съ ясенъ умъ, както винаги заинтересована въ политиката, разпитвайки ме за Русия и радвайки се на скорошното назначение на моя съпругъ, което го връщаше при Княза въ България.

Княгинята изглеждаше тъй добре, че азъ нѣмахъ никакви предчувствия относно състоянието ѝ и се готвѣхъ да я придружа на гарата на следния день, когато внезапно получихме съобщение за нейната смърть. Тя почина спокойно на сутриньта на 16 февруарий въ присѫтствието на синоветѣ си и на дъщеря си ерцхерцогиня Клотилда.

Княгинята бѣ родена въ 1817 г. и бѣ последното живо дете на френския Краль Луи-Филипъ и Мария Амалия Бурбонъ-Неаполъ. По рождение, женитба и женитбата на децата си, тя бѣ сродена съ най-знатнитѣ царствуващи семейства и въ всѣки дворъ тя бѣ известна като Княгиня съ силенъ характеръ. Княгинята особено обичаше най-малкия си синъ, Фердинанда, съ когото е живѣла отъ смъртьта на съпруга си — 1881 г. или въ Виена, или въ двореца Ебенталъ, докато Князътъ прие българската корона. Следъ това тя стана негова подкрепителка и съветница, като му помагаше въ работата и споделяше неговитѣ тревоги и опасности.

Българскиятъ народъ жалѣше за нея като за майка; той знаеше, че въ нейното лице бѣше загубилъ единъ покровитель и рѫководитель, чийто мѫдъръ съветъ често печално липсваше въ годинитѣ, следващи нейната смърть. Въпрѣки възрастьта си, Княгинята никога не се колебаеше да предприеме нѣкое пѫтуване или стѫпка, която би била въ полза за България, или нейния владетель. Следъ смъртьта на Княгиня Мария Луиза, Княгиня Клементина се посвети на възпитанието на четиритѣ деца на Княза. Тя прекарваше часть отъ годината съ тѣхъ въ България, или другаде; но, за жалость, тѣ не можеха дълго да се радватъ на доброто ѝ влияние. Българитѣ никога нѣма да забравятъ благородната фигура на Княгинята, която имъ даде толкова много доказателства за обичь къмъ отечеството имъ; и децата ѝ почитатъ нейната паметь, като тази на доблестна жена отъ „Св. Писание“.

Следъ нейната смърть, Княгинята бѣ изложена въ единъ салонъ въ Саксъ-Кобурготския дворецъ въ Виена, но последното ѝ жилище бѣ въ Кобургъ; тя бѣ положена въ гробищата на католическата черква „св. Августинъ“, до гроба на нейния мѫжъ, князъ Августъ. Погребението се извърши съ голѣма тържественость и почить, на него присѫтствува властвуващия князъ, който после ни прие въ двореца си. Бившата Единсбургска херцогиня, по-късно властвуваща херцогиня Кобургъ, дъщеря на царь Освободителя Александъръ II, живѣеше въ една частна кѫща не далечъ отъ двореца. Съ нея бѣха двѣтѣ ѝ дъщери, княгиня Хохенлое и Инфантката Беатрисъ Испанска и зеть ѝ Ромънския князъ Фердинандъ. Въ кѫщата царуваше широкото руско гостоприемство и голѣма изтънченость, луксъ и удобства. Любезностьта и скромностьта на великата княгиня свидетелствуваха благоприятно за нейната раса. Два дена ние се разхождахме изъ прелестната околность на града и следъ това се върнахме въ Виена, спирайки по пѫтя въ Нюренбергъ, много интересенъ градъ, който извикваше спомени отъ Албрехъ Дюреръ и Майстерзингеритѣ на Вагнеръ. Азъ купихъ тамъ една примитивна статуя на Св. Богородица отъ боядисано дърво, която стана статуя покровителка на нашето владение „Три кладенци“ на Черно море.

Стигайки Виена, азъ се надявахъ спокойно да се наслаждавамъ на хубавата столица, когато България, винаги богата съ изненади и тревоги, ни даде една нова. Димитъръ Петковъ бѣ убитъ въ София всрѣдъ бѣлъ день, като напущаше Народното събрание, кѫдето бѣ въ компания на колегитѣ си и следователно съ мѫжа ми. Тѣзи подробности увеличиха смущението ми и азъ скоро чухъ, че следствие на трагедията, мѫжътъ ми бѣ натоваренъ съ председателско мѣсто и министерството на Обществениттѣ сгради. Той бѣ замѣненъ въ председателството следъ нѣколко цена отъ г-нъ Гудевъ.

Министъръ Петковъ бѣ роденъ въ Добруджа; отъ младини той се посвети на независимостьта на България и се показа храбъръ войникъ презъ Освободителната война, въ която изгуби една рѫка. Като главенъ помощникъ на Стамболова, той стана глава на партията следъ смъртьта на последния. Той бѣ въ положителния смисълъ на думата човѣкъ, който самъ се издигна чрезъ своя куражъ и енергия и бѣ станалъ европейска личность. Азъ пристигнахъ въ София съ децата си въ края на мартъ и се установихме въ една приятна кѫща съ гледка къмъ Балкана и Витоша. Децата бѣха очаровани да бѫдатъ въ България и бѣха много горди отъ хубавата си страна!

Ние бѣхме поканени отъ Князъ Фердинанда да прекараме Великденската седмица съ него и младитѣ князе въ Пловдивъ — нѣщо, което очарова дъщеритѣ ми, които бѣха заведени на всички религиозни церемонии и на нѣколко ботанически екскурзии въ планинитѣ. Ние изпитахме ново чувство да пѫтуваме въ много бързи царски автомобили, каквито въ Русия се виждаха малко. Въ България на Великдень въ всѣка кѫща, богата или бедна, великденскиятъ обрѣдъ прилича на вечерята у древнитѣ християни. Банкетътъ въ Двореца не правѣше изключение; на снѣжно бѣла покривка бѣха наредени три голѣми сребърни чинии съ печено агнешко, пълнено съ оризъ и стафиди, студена шумка и купъ боядисани яйца, заобиколени съ грамадни кузонаци, обсипани съ захарь. Гоститѣ намираха на мѣстото си една малка скѫпоценность въ формата на яйце, или едно украшение, поставено въ яйцевидна кутия и маситѣ бѣха покрити съ голѣми букети отъ пармски виолетки.

При такива случаи Князъ Фердинандъ бѣ най-любезния домакинъ и разговоритѣ съ него бѣха твърде привлѣкателни. Човѣкъ чувствуваше, че той трѣбва често да е самотенъ, всрѣдъ животъ винаги пъленъ съ грижи и смутове; децата му въ онѣзи дни бѣха твърде малки, за да му бѫдатъ другари, макаръ че вече показваха голѣмъ интересъ къмъ любимото занятие на баща си и бѣха опитни ботанисти. Относно ботаниката азъ си спомнямъ, че нѣколко участници въ една ботаническа екскурзия до Петроханъ, близо София, откриха единъ асфоделъ за първи пѫть. Тѣ го изровиха грижливо, занесоха го въ София и го изпратиха като изненада въ Двореца. Князътъ отсѫтствуваше. Тѣ чакаха трепетно за признателность, сигурни че ще бѫдатъ горещо поздравени. Малко по-късно, вмѣсто очакваното слънчево сияние, бѣ имъ изпратена цѣла буря. — Цвѣтето на „Стиксъ“, бѣ извикалъ монархътъ, „цвѣтето на смъртьта! Какъвъ лошъ признакъ е този и отъ кѫде иде това злокобно растение?“ Дарителитѣ бѣха забравили, че асфодела, атрибутътъ на Персефона, се счита въ Близкия изтокъ, че носи нещастие.

Децата ми, при завръщането ни отъ Пловдивъ, почнаха сериозно изучване на българска история подъ вещото рѫководство на проф. Трифоновъ. Азъ често присѫтствувахъ на уроцитѣ и се увѣрихъ, че българскиятъ народъ достойно може да черпи въ изпитанието и славата на неговото минало нуждния куражъ за борба и победа въ бѫдещето.

ГЛАВА XIV.

ЕДНА ГОДИНА ВЪ СОФИЯ—ВЪНШНОТО МИНИСТЕРСТВО

При пристигането ни въ София ние намѣрихме дипломатическото тѣло много добре съставено; чуждитѣ сили изглежда, че облагодетелствуваха България, като изпратиха много видни представители, повечето отъ които имаха блѣскава кариера.

Отъ пристигането ми въ София, въ разстояние на нѣколко години, английската легация въ София бѣ последователно въ ржцетѣ на съръ Николесъ О'Коноръ, по-късно посланникъ въ Петербургъ и Цариградъ; лордъ Хардингъ пръвъ секретарь, сетне Шарже д'аферъ отъ 1900—1901 год., сетне посланникъ въ Петербургъ и сетне вице-краль на Индия; лордъ Карнокъ, бждещъ посланникъ и държавенъ подсекретарь и пр. Постътъ въ София изглежда да е донесълъ щастие на министритѣ на Кралица Виктория и Едуардъ VII. Когато пристигнахме, английски пълномощенъ министъръ бѣ съръ Джорджъ Бюкененъ, който стана посланникъ въ Петербургъ въ време на руската революция. Съръ Джорджъ бѣ единъ отъ найучтивитѣ и културни хора, които съмъ срещала. Жена му, леди Джорджина, дъщеря на лордъ Батърстъ, която смъртьта преждевременно отне отъ многобройнитѣ ѝ приятели, бѣ на върха на красотата и прелестьта си въ 1907 г. Тя бѣ много гостоприемна и любезна, подпомогната въ домакинскитѣ си обязаности отъ дъщеря си Мериелъ, която бѣ тогава съвсемъ млада, много мила и вече обещаваше голѣмъ литературенъ талантъ.

Австрия бѣ представяна отъ графъ Тунъ и Валсасина, сжщински аристократъ, високъ и представителенъ и предаденъ на спорта; той бѣ жененъ за братовчедка си. Единъ отъ секретаритѣ на австрийската легация бѣ младия графъ Ото Черининъ, чиято красива жена бѣ любимка на София. Баронъ Ромбергъ бѣ пълномощенъ министъръ на Германия и синьоръ Куки Буассо на Италия. Руската легация, която тогава бѣ най-важна по положение, се управляваше отъ виденъ висшъ сановникъ, по-рано въ министерството на Външнитѣ работи въ Петербургъ, г. Сементовски—Курило, притежатель и любитель на творения на изкуството. Той бѣ обърналъ легацията отъ държавна кжща въ прекрасенъ домъ, кждето госпожа Сементовска постоянно приемаше българското общество и дипломатическото тѣло.

Франция бѣ представяна при Българския дворъ отъ единъ образованъ човѣкъ, който после се отличи въ много дѣла, г-нъ Палеологъ, чието известно име особено възбуждаше фантазията при спомена на Византия. Той сжщо направи блѣскава кариера и дневникътъ му, съ споменитѣ му като посланникъ въ Петербургъ презъ войната, имаше голѣмъ литературенъ успѣхъ. Палеологъ бѣ блѣскавъ събеседникъ и въ онѣзи дни често се радваше на обществото на Българския князъ. Всички тѣзи глави на чужди мисии съ своитѣ секретари и аташета образуваха видна обществена група. Въ малъкъ градъ е лесно да останете голѣма личность, или да вѣрвате, че сте такава. При завръщане въ нѣкой голѣмъ центъръ човѣкъ бързо разбира истинската си стойность и взема закъснѣли уроци по скромность.

Дипломатитѣ винаги ценѣха хубавия климатъ на София съседството на планинитѣ и свободния животъ, който даваше много случаи за ловъ, езда, разходки, спортъ, като тенисъ и хоке и всѣкакъвъ видъ екскурзии. Презъ последнитѣ години автомобилитѣ направиха разходкитѣ изъ страната много леки и приятни. Прието е да се прекарватъ двата лѣтни месеци въ Чамъ-кория, за която вече споменахъ. Здравата атмосфера, прекраснитѣ борове и екскурзиитѣ въ планинитѣ сж изворъ на удоволствия за млади и стари. Но политическитѣ събития въ България сж винаги тъй многобройни и неочаквани, че човѣкъ рѣдко има време да отсжтствува за дълго.

Презъ тази година 1907 се очакваше посещение на великия Князъ Владимиръ и великата Княгиня Мария Павловна, за откриване паметника на Освободителната война, издигнатъ отъ признателния български народъ. За това трѣбваше да се завърнемъ въ столицата, да вземемъ участие въ тържеството.

Има моменти въ живота на единъ народъ, които оставятъ дълбоко впечатление въ паметьта на всички; такива бѣха днитѣ, които последваха пристигането на тѣхни императорски величества. Столицата на младото княжество бѣ украсена, за да даде на гоститѣ си достоенъ приемъ.

Великиятъ князъ Владимиръ, великата княгиня и синътъ имъ Андрей Владимировичъ пристигнаха на Софийската гара съ Князъ Фердинанда, който бѣ отишелъ да ги посрещне въ Сомовитъ на Дунава, заедно съ г-нъ Станчовъ, м-ръ на Вътшнитѣ работи, който ги бѣ посрещналъ въ Оршова. Персоналътъ на руската легация, дипломатическото тѣло и виснитѣ чиновници очакваха пристигането на влака на платформата и Престолонаследникътъ Борисъ въ униформа на поручикъ отъ българската армия бѣ застаналъ на дѣсно отъ една почетна рота. Той бѣ тогава на тринадесеть години.

Когато тѣхни височества слѣзоха отъ влака, придружени отъ Князъ Фердинанда, тржбитѣ затржбиха, музиката засвири руския националенъ химнъ и кметътъ на града, споредъ старъ обичай, имъ поднесе хлѣбъ и соль на сребърна табла. Следъ пристигането на депутациитѣ и официалнитѣ лица, княжеската двойка се опжти къмъ Двореца въ колесница, придружена отъ гвардейци. Улицитѣ бѣха окичени съ знамена, тълпата въ компактна маса натискаше върху редицата войници, за да акламира сина на Царя Освободителя, живия свидетель на славната епопея отъ 1877 г. Депутацията отъ руски офицери, предвождана отъ генералитѣ, които сж воювали за освобождението на България, пристигнаха на другия день. На 12 септемврий стана откриването на паметника на Царь Александъръ II въ София. Сутриньта руската военна депутация зае мѣстото си на дѣсно отъ статуята, около която ротата отъ български ветерани отъ 1877—78 г. образуваше почетна стража. Генералъ Каулбарсъ, който бѣ военень министъръ въ България презъ време на руската окупация, следъ войната, направи прегледъ на войската. Скоро екътъ на 31 топовни гърмежи известиха пристигането на Князa и неговитѣ височайши гости, които заеха мѣстата си на платформата при входа на Народното събрание. Министритѣ и членоветѣ на дипломатическото тѣло се наредиха около тѣхъ и религиозната церемония започна, ржководена отъ митрополитъ Партений софийски. Веднага следъ това Князътъ произнесе красноречиви думи, въ които каза, че България желае да увѣковѣчи паметьта на Великия императоръ съ издигането на този скроменъ паметникъ, върху който бѣ издълбано слово, заседнало въ душата на нацията:

„Царю Освободителю — признателна България“.

Като си спомнямъ този незабравимъ мигъ, мислитѣ ми съ тжга се спущатъ къмъ следнитѣ години, които докараха България до конфликтъ съ Русия, като съюзница на Германия. Но азъ сжщо използувамъ случая да защитя българския народъ отъ обвинението въ черна неблагодарность, за която тъй често се споменуваше. Народътъ не желаеше да воюва противъ Освободителката си; свидетелствата на войницитѣ и на раненитѣ, съ които азъ се разговаряхъ въ болницитѣ презъ войната, е доказателство за това; военната дисциплина не имъ позволяваше да сждятъ шепата хора, които ги бѣха свързали съ Централнитѣ сили; но тѣ не можеха да разберать, защо ги бѣха въоржжили противъ рускитѣ братя, които бѣха донесли свободата на отечеството имъ; въ 1907 г. не бѣ възможно да се предвиди подобенъ конфликтъ.

Следъ речьта на Княза, която тълпата посрещна съ въодушевление, великиятъ князъ Владимиръ отговори съ нѣколко думи, пълни съ чувство и тръгна съ Княза къмъ статуята, кѫдето скулпторътъ г. Цоки му обясни подробноститѣ на барелефитѣ. Следъ това войскитѣ минаха въ отличенъ редъ, поздравени отъ великия князъ и отъ руската военна депутация.

Тази нощь градътъ бѣ освѣтенъ и една гала вечеря събра въ Двореца министритѣ, дипломатитѣ и много първенци на града. Азъ бѣхъ назначена къмъ службата на великата княгиня, която бѣ придружена отъ две твърде мили придворни дами, г-ци Истомина и Оливъ.

Великата княгиня Мария Павловна бѣ, както вече споменахъ, една отъ най-виднитѣ фигури на императорското семейство; родена княгиня Мекленбурска-Шверинъ, тя бѣ донесла въ руския дворъ толкозъ блѣсъкъ и оживление, че нѣмаше съперница. — Когато дойде въ България, тя бѣ още хубава, макаръ че грациознитѣ ѝ младежки линии да бѣха станали по-рѣзки съ годинитѣ. Българитѣ я намѣриха много внушителна и се възхищаваха отъ царствената ѝ осанка. Винаги благосклонна къмъ всички, остроумна и наблюдателна, тя трогна българитѣ съ сърдечния интересъ, оказанъ по този случай на тѣхната страна. Елегантното ѝ държане и богатството на накититѣ смогнаха да я облѣкатъ съ всички атрибути на една посланница на всемогѫщия Царъ, за какъвто народитѣ отъ изтокъ по онова време го считаха.

Моитѣ лични връзки съ великата княгиня Мария Павловна сѫ между най-скѫпитѣ ми спомени; азъ винаги се възхищавахъ отъ ясния ѝ разсѫдъкъ и чудното ѝ чувство за хармония.

Въ недѣля на 15 септемврий великиятъ князъ положи основния камъкъ на черквата Св. Никола, която днесъ се издига до градината на руската легация и официалнитѣ тържества въ София се завършиха съ народни манифестации, които продължиха, докато траеха церемониитѣ. Следната седмица тѣхни царски и императорски височества, придружени отъ министритѣ и руската военна депутация, заминаха за Плѣвенъ, за да посетятъ паметницитѣ, издигнати тамъ въ споменъ на Освободителната война. Една религиозна церемония бѣ отпразднувана въ мавзолейната черква въ Плѣвенъ, презъ време на която молитвитѣ за живитѣ, се смѣсиха съ молитвитѣ за умрѣлитѣ, жертви на обсадата презъ 1877 г.

Недалечъ отъ черквата се издига музеятъ, обкръженъ съ голѣма градина; зданието е сѫщото, въ което Царь Освободительтъ върналъ на Османъ паша, геройскиятъ защитникъ на Плѣвенъ, сабята, която пленникътъ бѣше предалъ. Могилата, която Скобелевъ напраздно се опита да превземе и кѫдето изгуби много войници, сега е гробница на падналитѣ.

Отъ Плѣвенъ князетѣ и свитата имъ посетиха селото Пордимъ, да видятъ кѫщата-музей, въ която живѣли Царь Александъръ II и Краль Каролъ презъ време на войната. Тѣ отидоха въ Бѣла и Горно-Абланово, кѫдето великиятъ князъ Владимиръ бѣ установилъ главната си квартира и това бѣ края на тържествата; великиятъ князъ, дълбоко трогнатъ отъ лични и патриотични спомени на славното минало, въ което той бѣ игралъ знаменита роля заедно съ незабравимия си баща, благодари сърдечно на председателя на „Комитета на Царь-Освободителя“, г-нъ Заимовъ, който бѣ посветилъ дълги години за създаването на тия паметници въ знакъ на признателностьта на българската нация къмъ могѫща Русия. Тѣхни височества следъ това заминаха за Варна въ двореца Евксиноградъ на Черно-море, кѫдето бѣха гости на Князъ Фердинанда, до заминаването имъ за Русе и Букурещъ. Тѣхното посещение, което бѣ закрепило приятелството между Русия и България, имаше романтично заключение въ дворцовитѣ срѣди. Въ самото надвечерие на заминаването, една отъ придворнитѣ дами на великата княгиня, г-ца Истомина, се сгоди съ полковникъ Пападоповъ, виденъ български офицеръ, който бѣ прикомандированъ къмъ свитата на великия князъ и княгиня.

Презъ есеньта ние почувствувахме, че кабинетътъ нѣма да остане дълго време на власть, благодарение опозицията на демократическата партия, рѫководена отъ г. Малиновъ. Съпругътъ ми, макаръ че изпълняваше всички длъжности на министъръ на Външнитѣ работи съ най-голѣмо усърдие, бѣ посклоненъ къмъ дипломатическата служба и азъ се надявахъ, че ще му бѫде позволено още веднажъ да служи на отечеството си въ чужбина.

Презъ това време децата ми напълно се наслаждаваха на годината, прекарана въ България, като продължаваха занятията си и често ни придружаваха въ екскурзиитѣ до монастири въ околноститѣ на София. Тѣ се увличаха отъ празднуването на Коледа, която въ България съвсемъ се различава отъ това на западна Европа.

Въ близкия изтокъ духътъ на Коледа не вдъхва онова весело настроение, съ което тържеството е свързано на северъ.

Тишината на зимата не предразполага населението на радостьта, съ която посрѣща, напримѣръ, таинственитѣ обряди на великденската седмица, известяваща на земледѣлцитѣ идването на сезона на плодоносенъ трудъ. Нѣкои религиозни праздници на Балканския полуостровъ и по брѣговетѣ на Дунава напомнятъ езическитѣ схващания; селянитѣ гледатъ на майката-земя като на първа покровителка и зимниятъ ѝ сънь е периодъ на почивка.

При все това, Коледа въ България се празднува съ разни обичаи, които сѫ чисто народни и поради това характерни. Праздникътъ е предшествуванъ, както въ всички православни страни, съ единъ периодъ на строгъ постъ. Две седмици преди бѫдни вечерь, ергенитѣ на селото се събиратъ да изберататъ единъ видъ комитетъ, членоветѣ на който трѣбва да изучатъ пѣснитѣ, които се пѣятъ на бѫдни вечерь предъ кѫщитѣ, единъ религиозенъ, а сѫщо и битовъ цикълъ народни пѣсни, които се отличаватъ съ голѣма художественость. Момъкътъ, който знае най-много пѣсни и който би могълъ да учи другитѣ, ги води отъ домъ на домъ. На бѫдни вечерь мѫжетѣ не работятъ и не ядатъ нищо до залѣзъ слънце, женитѣ приготовляватъ вечерята, чиято главно ястие е кравая. Преди да го сложатъ въ пещьта, най старата дъщеря начертава на повърхностьта му съ единъ ножъ фигурата на една птица, едно цвѣте и единъ кръстъ и го намазва съ жълтъкъ.

Въ селата вечерята е следъ залѣзъ слънце; когато семейството е събрано, женитѣ слагатъ ястията около кравая и главата на семейството кади тамянъ надъ масата, а присѫтствуващитѣ се кръстятъ мълчаливо. Следъ това съпругътъ и съпругата хващатъ топлия кравай, въ срѣдата на който е поставена запалена свѣщь и го дигатъ надъ главитѣ си, казвайки: „Дано житото порастне тъй високо“, следъ това всѣки отчупва парче отъ хлѣба. Казва се, че щастието ще облагодетелствува онзи, който получи най-голѣмото парче. Всички сѣдатъ да вечерятъ и пиятъ отъ виното, разнасяно отъ стопанина. Когато мѫжетѣ сѫ се оттеглили, домакинята и дъщеритѣ ѝ прибиратъ стаята и майката бди цѣла нощь да поддържа огъня въ честь на бдението на Дева Мария и звездата, която на Коледа свѣтѣла надъ яслитѣ въ Витлеемъ.

Всички селяни присѫтствуватъ на едно дълго богослужение въ черква и останалата часть на деня се прекарва спокойно въ кѫщи.

Вечерьта, преди Нова година, българскитѣ селяни иматъ интересния обичай да се допитватъ до врачката за следната година, като топятъ олово надъ огъня въ малки гърнета и следъ това го хвърлятъ въ вода. Селянитѣ предсказватъ сѫдбинитѣ си отъ формата, която взема оловото; и чудноватитѣ фигури обикновено даватъ поле за работа на въображението на женитѣ. Българскитѣ деца празднуватъ нова година като ходятъ по улицитѣ, носейки клонове отъ дрѣново дърво, — съ което тѣ леко удрятъ минувачитѣ, за да отклонятъ лошото око за годината.

Децата ми, рѫководени отъ баба си, минаха съ голѣма ревность презъ всички тѣзи церемонии и следъ като се допитаха до гледачката, вечерьта преди нова година я предумаха да имъ разкаже нѣкоя стара българска приказка. Не съмъ забравила разказа на спокойната стара жена, чиято тъмна дреха, подплатена съ кожа, напомняше Рембрановия портретъ на майка му.

„Господь щѣше да раздава даровета си и турцитѣ пристигнаха първи и поискаха власть, която получиха. Следъ това дойдоха българитѣ и поискаха сѫщия даръ; Господь каза, че вече не можеше да го даде и българитѣ, като се оплакали отъ лошата работа, Господь имъ заповѣдалъ вѣчно да работятъ. Евреитѣ, бързайки, искаха сѫщо власть, но следъ отговора на Господь, тѣ протестираха противъ лошата му смѣтка и Богъ на това отгоре ги дари съ изкуството да смѣтатъ. Французитѣ, пристигнаха по-късно, сѫщо поискали власть и като имъ бѣ отказано, отвърнаха, че Господь забравя приятелитѣ си: „Нека дарътъ на разсѣяностьта да бѫде вашъ“, казалъ Господа! Циганитѣ, като поискаха власть, получиха сѫщия отговоръ и изпъшкаха: „мизерия!“ И Господь ги дари съ мизерия. Гърцитѣ пристигнаха последни и сѫщо поискаха власть. Като чуха истината, тѣ поискаха отъ вѣтроветѣ да поразятъ интриганта, който не ги бѣ осведомилъ, за това Господь ги подари съ интригантски духъ;“ — докато слушахъ старата жена въ мълчаливата стая, азъ се учудвахъ на мѫдростьта на тази легенда.

Къмъ края на годината, правителството, на което мѫжътъ ми бѣ членъ, се оттегли отъ власть, за да стори пѫть на демократическата партия, начело съ господинъ Малиновъ.

Азъ бѣхъ доволна отъ това достойно оттеглюване отъ участието на мѫжа ми въ вѫтрешната политика, която не привличаше нито него, нито мене. Съпругътъ ми никога не е принадлежалъ къмъ никоя отъ многобройнитѣ партии, които въ България, както и другаде, често спжватъ напредъка на държавата, вмѣсто да спомогнатъ за нейното развитие. Известниятъ държавникъ г. Барту ми каза веднажъ по този поводъ: „Да не принадлежишъ къмъ никоя партия, е най-голѣмия луксъ, който човѣкъ може да си позволи въ една парламентарна държава.“ Следъ като добихме отново свободата си, ние чакахме въ София г. Станчовъ да влѣзе отново въ дипломатическата кариера, къмъ която той имаше голѣма склонность и за която бѣ особено подходящъ чрезъ опитностьта, добита презъ двадесеть годишната си дейность. Идването на новото министерство бѣ последвано отъ втория бракъ на Князъ Фердинанда съ княгиня Елеонора Ройсъ Кьострицъ.

Никой въ България не бѣ предвидѣлъ това събитие и Събранието прие неочакваната новина за годежа съ акламации и гласува поздравления на Княза и Княгинята.

ГЛАВА XV.

НЕЗАВИСИМО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Смъртьта на любимата Княгиня Мария-Луиза и тази на Княгиня Клементина остави въ Двора на София и въ семейството на Княза една празнина, която бѣ невъзможно да се запълни; скѫпоценното влияние, което присѫтствието на една жена и владетелка може да донесе, трѣбва да е вдъхнала на Царь Фердинанда мисъльта да сключи втора женитба. Изборътъ му падна върху княгиня Елеонора Ройсъ — Кьострицъ. Княгинята бѣ сродена съ семейството Роанъ Гемене чрезъ баба си Гаспаринъ де Роанъ, и чичо ѝ князъ Хенрихъ II Ройски, посланникъ въ Парижъ преди 1870 год., бѣ единъ отъ тримата кандидати, чийто имена бѣха представени на Великото народно събрание въ Търново при изборъ на български князъ, когато бѣ избранъ Александъръ Батембергъ. Презъ Руско-японската война, Княгинята, която бѣ сродена съ Великата княгиня Мария Павловна, пое рѫководството на санитарния влакъ, изпратенъ отъ великата Княгиня да помогне на раненитѣ въ Манджурия. Подъ скромното облѣкло на милосердна сестра, отдавайки се всецѣло на болнитѣ и раненитѣ, тя извърши героични дѣла и бѣ наградена на бойното поле. Тази школа на страдания научи Княгинята какъ да облекчава болкитѣ; винаги ревностна да усвои нови методи и да насърдчи напредъка. Княгинята отиде въ новото си отечество да реформира и усъвършенствува всички тѣзи благотворителни институти, които можаха да помогнатъ на болнитѣ и нещастнитѣ.

Азъ бѣхъ назначена при Двора на новата Княгиня съ г-ца Вѣра Хаканова като придворна дама. Свитата на Княгинята бѣ подпълнена съ г-жа Петрова—Чомакова, дворцова дама, и полковникъ Сава Савовъ, адютантъ, който бѣ изпълнявалъ сѫщата служба при Княгинитѣ Мария Луиза и Клементина. Това ново назначение правѣше честь на неговитѣ способности и предана служба.

Женитбата бѣ опредѣлена за последнитѣ дни на февруарий и ние всички пристигнахме въ Гера, столицата на провинцията Рейсъ, на 27 февруарий 1908 г. Историческиятъ произходъ на семейството Рейсъ датира отъ XII вѣкъ и една отъ характернитѣ му черти е, че всички мѫже членове на семейството носятъ името Хенрихъ. Главата на семейството по онова време бѣ князъ Хенрихъ XXVII, който живѣеше въ феодалния замъкъ Остерщайнъ, четвърть часъ отъ Гера, една великолепна резиденция, господствуваща надъ града. Вѫтрешностьта на замъка правѣше впечатление на елегантность и стилъ; действително, това вдъхнови французкия ни приятель маркизъ де Ластери, единъ отъ гоститѣ, да забележи, че макаръ и човѣкъ да се усмихва при мисъльта на толкозъ много малки германски дворове, увѣковѣчани въ оперетитѣ, при влизането въ тѣхъ прави впечатление преобладаващия добъръ вкусъ и отличнитѣ обноски на домакинитѣ.

Наредена бѣ една много внушителна програма за тържествата и банкетитѣ и на тѣхъ присѫтствуваше едно блѣскаво общество, въ което влизаха князетѣ Ройсъ, великиятъ князъ и великата княгиня Владимиръ Руски, князъ Августъ Вихлелмъ пруски и семейството на Князъ Фердинанда. Католическата вѣнчавка бѣ извършена въ Кобургъ, а протестантската церемония стана въ замъкъ Остерщайнъ, въ присѫтствието на високо поставени личности, които представляваха разни владетели на Европа.

Господинъ Станчовъ бѣ натоваренъ отъ г. министъръ-председателя и министра на правосѫдието да представлява българското правителство и да подпише всички актове, съставени по случай женитбата на Н. Ц. В. Фердинандъ съ Н. В. Елеонора Ройсъ Кьострицъ. Самиятъ сватбенъ актъ бѣ подписанъ отъ министритѣ въ София на 4 февруарий 1908 г. Князътъ бѣ придруженъ отъ графъ Бурбулонъ, бившъ маршалъ на двореца, генералъ Марковъ, адютантъ на Князя отъ възкачването му на престола, графъ Кленшанъ и др.

Докато Князътъ и Княгинята заминаха да посетятъ роднинитѣ си, ние се завърнахме въ София, за да приготвимъ всичко за завръщането на Тѣхни Височества, които азъ отидохъ да посрещна въ Ромъния. Кралица Елисавета ме прие любезно въ двореца си въ Букурещъ, кѫдето останахъ да чакамъ новата ни владетелка. Князътъ и Княгинята пристигнаха на 20. III и бѣха приети официално отъ Ромънския краль и Кралица. Една гала-вечеря бѣ дадена въ Букурещъ и на следния день ние се отправихме за Русе, кѫдето Княгинята за пръвъ пѫть стѫпи на българска земя. Голѣми почести бѣха отдадени на Княза и съпругата му. И Княгинята бѣ очевидно много трогната отъ овациитѣ на населението.

Следъ едно пребиваване отъ два месеца въ двореца Ексиноградъ, който стана любимата резиденция на Княгинята, тѣхни Царски Височества заминаха за София, кѫдето властитѣ и народътъ имъ дадоха най-горещия и блѣскавъ приемъ. Отъ момента на пристигането си, Княгинята започна благотворителната си дейность въ помощь на страданието. Подъ вещото й ржководство, болницата, основана отъ Княгиня Клементина въ София, кждето се приематъ пациенти безъ разлика на състояние или религия, се обърна въ образцовъ институтъ. Новата Княгиня посвети цѣлото си време на тази дейность, грижейки се за многобройнитѣ благотворителни дѣла, организирани отъ нея като министерство. Три последователни войни скоро щѣха да й дадатъ тжжната възможность да приложи въ практика благороднитѣ си и хуманни принципи и да следва благотворителнитѣ си импулси.

Четиритѣ деца на Княза сега бѣха на 14, 12, 10 и 8 години и станаха предметъ на нейната обичь; тя ги събираше съ деца на тѣхна възрасть въ градинитѣ на Враня, лѣтниятъ дворецъ, построенъ отъ Князъ Фердинанда въ близката околность на София.

Въ началото на априлъ мжжътъ ми бѣ назначенъ дипломатически представитель на България въ Парижъ—назначение, което изпълни и двамата ни съ радость. Азъ бѣхъ щастлива, че се връщамъ въ отечеството си презъ време, когато децата ми можеха да се възползуватъ отъ умственитѣ срѣдства въ Парижъ. Азъ заминахъ съ мжжа си на края на месеца да наредя легацията. Ние имахме щастието да намѣримъ прекрасенъ малъкъ домъ въ авеню Клеберъ, декоринанъ съ добъръ вкусъ. На 16 май новиятъ дипломатически представитель представи акредитивнитѣ си писма на г. Фалиеръ, Председатель на републиката, и понеже мжжътъ ми бѣ сжщевременно акредитиранъ въ Лондонъ, ние веднага следъ това заминахме за Англия.

Лондонъ празднуваше, поради посещенията на Председателя на френската република. Единъ дворцовъ балъ ми даде случай да видя Букингамския дворецъ и да бжда представена на Н. В. Кралица Александра, която, въпрѣки напредналата си възрасть, още носѣше следа на голѣма красота; униформитѣ и дворцовитѣ облѣкла, запазени отъ срѣднитѣ вѣкове, чудеснитѣ портрети въ приемнитѣ стаи, въ които човѣкъ се движеше свободно, всичко спомогна да се състави картина на богатство и разкошъ, въ която елегантностьта на княгинитѣ и красотата на дамитѣ отъ английското общество прибави още повече блѣсъкъ. Галата-вечеря въ Ковентъ Гарденъ бѣ ослѣпителна. Ложитѣ бѣха покрити съ гирлянди отъ рози, които направиха чудесна рамка за живитѣ цвѣтя отъ аристокрацията, настанени въ тѣхъ. Прочутитѣ пѣвици Мелба и Тетрацини, тогава на върха на своята слава, спомогнаха да придадатъ феериченъ видъ на представлението.

Ние заминахме за Парижъ следъ приема на Председателя и азъ тогава се завърнахъ сама въ България. Азъ трѣбваше да посѣтя едно имение, което току що бѣхме купили въ околноститѣ на Варна и което отъ тогава стана нашата семейна резиденция въ България. Ние искахме да всадимъ любовь на децата ни къмъ отечеството си, кѫдето бѣха прекарали само кѫсо време, тъй като бѣха родени по четиритѣ краища на Европа, споредъ промѣнитѣ на дипломатическия ни животъ; а азъ мислѣхъ, че най-добрия начинъ да ги привържа къмъ България е, да приготвя приятенъ домъ за тѣхъ въ една красива мѣстность, облагодетелствувана отъ отличенъ климатъ и богата растителность. Такъвъ бѣ произхода на вилата ни „Три кладенци“, тъй наречена, защото брѣгътъ, на който е построена, изобилствува съ извори, обстоятелство, което трѣбва да се цени край Черното море. Малкото ни владение се намира между варненското пристанище и двореца Евксиноградъ, и кѫщата е съградена въ български стилъ като старитѣ монастири съ широки чардаци, на два етажа, покрита съ бледо розови тухли. Тя е заобиколена съ градини и лозя, а брѣгътъ е гѫсто залесенъ съ чудни тополи, типичния белегъ на Варненското крайбрежие. Вилата е потънала въ глицини и рози, а шумътъ на водоскока бие като пулсъ на загадъчната морска привечерь, посрѣдъ която човѣкъ се унася и си отдъхва.

Голѣмото разнообразие на плодове и цвѣтя е винаги изворъ на удоволствие за насъ. Около градината се простиратъ лозята, които всѣка година даватъ богата реколта отъ превъзходно грозде. Една отъ голѣмитѣ прелести на малкия ни домъ край Черно море е чудниятъ климатъ, на който човѣкъ може да се наслаждава тамъ отъ априлъ до декемврий. Рѣдко вали и горещината никога не е тягостна презъ деня, а нощитѣ сѫ винаги хладни.

Презъ течение на това лѣто Князътъ и Княгинята приеха нѣколко интересни гости, чието пребиваване развесели атмосферата и задоволи обществото. Първата визита бѣ тази на князъ Викторъ Наполеонъ, придруженъ отъ князъ Емонъ Фосини Люсежъ, следъ това дойдоха Кобургскиятъ херцогъ и херцогиня, които подробно разгледаха страната. Херцогътъ наскоро бѣ升 станалъ германски князъ. Синъ на Херцогъ Албани, внукъ на Кралица Виктория, той наследи чичо си, херцогъ Алфредъ, който умрѣ безъ мѫжки наследници въ 1900 г., и той остана главата на Кобургския домъ.

Сериозни събития ставаха въ Европа въ тази 1908 г. На 23 юлий младотурцитѣ възстановиха конституцията, която отхвърли игото на Султанъ Абдулъ Хамида, търпяно тъй дълго и България видѣ въ тази промѣна една причина да скѫса фиктивнитѣ връзки, които я свръзваха съ сюзеренната ней сила. Часътъ бѣ дошелъ за Князъ Фердинанда да пожъне плода на толкова годишно усърдие и трудъ. Презъ 30-тѣ години на сѫществуването си, княжеството действително бѣ направило очебиющъ напредъкъ. Жителитѣ му, съ силното си чувство на национализъмъ, искаха да се отърватъ отъ оковитѣ на Берлинския договоръ. Всички съсловия чувствуваха аномалията, произлизаща отъ факта, че България, съ голѣмитѣ си економически и военни срѣдства и отлична организация, остава васалка на Турция.

Българитѣ бѣха единодушни въ желанието си да турятъ край на това положение. И само чакаха благоприятенъ случай. Идването на власть на младотурската партия въ Турция изглеждаше добъръ мигъ за българитѣ. Най-сетне, чрезъ силата на обстоятелствата и сѫщо чрезъ заслугата и навременната дейность на българскитѣ политици, оковитѣ, които въ сѫщность бѣха само фиктивни, бѣха съвсемъ отхвърлени, подъ предлогъ на единъ маловаженъ дипломатически инцидентъ. На 12 септемврий 1908 г. младотурцитѣ, въ разгара на триумфа си и по силата на прежнитѣ си права, отказаха да дадатъ на г-нъ Иванъ Гешовъ, български дипломатически агентъ въ Цариградъ, подлежащото му мѣсто на една официална вечеря у Тефикъ паша, турскиятъ министъръ на външнитѣ работи, който бѣ канилъ представителитѣ на чуждитѣ държави въ Цариградъ.

Тази незначителна причина произведе последици, каквито по-сериозни мотиви до сега не можеха да произведатъ. Както и да е, българитѣ решиха да погледнатъ на този актъ на дипломатическо раздразнение като на националенъ въпросъ. Общественото мнение се възмути и възбуди, а инцидента доведе на дневна свѣтлина народната воля. Г-нъ Гешовъ бѣ отзованъ въ София. Кризата бѣ почнала. Единъ случай за успѣшна дейность се яви 14 дена по-късно, когато избухна стачка въ южно-българскитѣ желѣзници, които принадлежаха на Турция и бѣха експлоатирани отъ 1878 г. отъ ориенталското желѣзопѫтно дружество. Българитѣ забелязаха, че въ време на стачката турскитѣ войски можеха да използуватъ линията, която бѣ закрита за всѣко друго движение и че този фактъ заплашваше автономията на България. Затова българското правителство присвои желѣзницата.

Събитията вече се редѣха тъй бърже, че Европа нѣмаше време да се намѣси. По заповѣдь отъ Цариграль, желѣзопѫтниятъ персоналъ обяви внезапно стачка. Българското правителство ги замѣни съ свои собствени и почна самò да управлява линията. Ставаше все по-очевидно за България, че ѝ бѣ нуждно да отхвърли последнитѣ връзки, които номинално я свързваха съ Турция; и на 5 октомврий Князътъ обяви независимостьта на България. Декларацията бѣ четена на високъ гласъ отъ „Царя“ въ черквата „св. 40 мѫченици“ въ Търново, древната столица на българскитѣ царе, негови предшественици.

Правото на Фердинандъ I да носи титлата „Царь на Българитѣ“ е основано върху много старъ исторически аргументъ, произходътъ на който е неизвестенъ въ чужбина. Една каменна колона отъ 1094 г., намѣрена близо до Солунъ, носи следния надписъ:

„Въ днитѣ на Симеонъ, по Божия воля Архонтъ (владетель) на българитѣ“.

Симеонъ Велики бѣ признатъ отъ Императора Романъ Лакапенъ за „Царь на българитѣ“. Синътъ наследникъ на Симеона, Петъръ, е официално известенъ като Царь на българитѣ и славянскитѣ писатели промѣниха въ Св. Писание думата „василевсъ“ съ латинската дума „цезаръ“ и изразяватъ гръцката титла: „Базилевсъ на българитѣ и гърцитѣ, съ думата Цезаръ, или Царь на българитѣ и гърцитѣ. Въ илюстрованото българско евангелие на британския музей се намира сѫщото обръщение. Патриарситѣ на Цариградъ го упоменаватъ въ кореспонденцията си съ българскитѣ владетели, като се обръщатъ къмъ тѣхъ съ думитѣ: „най-великия и могѫщия Царь на българитѣ“. Царь Фердинандъ имаше добра причина да приеме тази титла, която щѣше евентуално да се признае отъ Европа.

Актътъ на независимостьта, който се съвпада съ присъединението на Босна и Херцеговина къмъ Австрия, макаръ че нѣмаше връзка между двѣтѣ събития само по себе си, бѣше нарушение на Берлинския договоръ и затова бѣ изворъ на опасения за европейскитѣ сили. Ние бѣхме тогава въ Парижъ и дъщеря ми Надежда получи отъ Мериелъ Бюкененъ, отъ британската легация въ София, следното писмо, което показва, че В. Британия бѣ отначало сдържана относно независимостьта на България.

София, ноемврий 1908 г.

Мила Надежда,

„Азъ бѣхъ тъй доволна и очарована отъ милото ти писмо. Страхувахъ се, че вече нѣма да ми пишешъ и не бихъ могла да те укорявамъ. Мило е отъ твоя страна, дето казвашъ, че ще продължавашъ да ме обичашъ, както по-рано и азъ ценя щедростьта ти и съмъ ти действително признателна, не обръщайки внимание на това, което ми казвашъ, защото даже най-патриотичния българинъ не може повече отъ мене да съжалява за поведението на В. Британия. Но, може би, преди да коря отечеството си, по-добре ще е да изпратя най-сърдечнитѣ поздравления на баща ти. Моля, кажи му колко съмъ очарована, че България е сега свободно и независимо царство, кажи му отъ моя страна колко великолепно е това и какъ отъ сърдце се радвамъ, че този държавенъ превратъ се извърши тъй сполучливо.

„Мила моя, ако се чувствувашъ възбудена въ Парижъ, какво би чувствувала, ако бѣше тукъ! Тѣзи последни дни сж най-блестящитѣ, които нѣкога съмъ преживѣла. Азъ не мога да седа спокойно, за писане и въпросъ не става, даже четенето е едва възможно. Искамъ да отида въ всички малки села въ планинитѣ, да бия камбанитѣ на всички черкви и тамъ да се смѣся въ тълпата и да викамъ „ура“, докато не ми остане гласъ, искамъ да отида и се ржкувамъ съ всички хора на улицата и да имъ кажа колко съмъ доволна!

„Едничкото нѣщо, отъ което се страхувамъ цѣлото време е, че ще отзоватъ баща ми. Правителството ни е тъй упорито, тъй ограничено въ мненията си, тъй слѣпо за окончателното, неизбѣжно добро, което се е случило, че е невъзможно да се каже, какво могатъ още да сторятъ. Нѣма ли да бжде ужасно, ако ще трѣбва сега да заминемъ? Ако бѣхъ мжжъ, бихъ могла да направя нѣщо за България, но какво може да направи една бедна, глупава жена, особено, ако е дъщеря на дипломатъ?

„Не би трѣбвало да ти казвамъ всичко това, но трѣбва да знаешъ, че баща ми е направилъ всичко, което е можалъ, да накара Англия да признае веднага независимостьта на България. Той прати телеграма следъ телеграма, казвайки на Външното министерство (подъ учтива форма, разбира се), че то не е право; макаръ че успѣ да го спре да извърши идиотски работи, казаха му, че е пристрастенъ въ присждата си и той не бѣ въ състояние да ги накара да промѣнятъ поведението си.

„Вчера азъ отидохъ съ г-ца Петрова да видя публичното влизане на Царя въ София. Ние бѣхме на балкона на Външното министерство и имахме чудна гледка. Разбира се, бѣха ми казали да стоя отзадъ, за да не ме види Царьтъ, но страхувамъ се, че не бѣхъ доста внимателна, и въ сжщность съмъ доволна, че ме видѣ, защото искахъ да знае, че всичкитѣ ми симпатии сж за него и България. Процесията ми се стори хубава въ абсолютната си скромность. Нѣмаше музика и дворцови колесници, само Царьтъ на конь, заобиколенъ отъ гвардията и всички офицери и тълпа хора, които тичаха и викаха „ура!“ и ти знаешъ, че азъ никога не мога да слушамъ да викатъ „ура“, безъ да ми се плаче. Докато Царьтъ отиде на черква, Петрови и азъ побързахме да идемъ на площада и сполучихме да влѣземъ въ една отъ къщитѣ, да видимъ прегледа на войскитѣ. Богослужението въ черквата траеше повече отколкото очаквахме; тъй че, докато Царьтъ пристигна и народътъ почна да излиза, стана 6 часа и бѣ съвсемъ тъмно. Но, може би, това го направи по-внушително и красиво. Слънцето току що бѣ залѣзло и Витоша се издигаше като намръщенъ заплашителенъ облакъ къмъ позлатеното небе; маршируващитѣ войници минаваха като сѣнки и човѣкъ можеше да види бѣлата рокля на Царицата, високата масивна фигура на Царя, а също и нѣкой диамантъ, отъ декорациитѣ му, които ярко свѣтѣха.

„Една по една улицитѣ около площада бѣха освѣтени; презъ дърветата на градината се явиха червенитѣ свѣтлини на факлитѣ, горящи предъ театъра, нейде единъ гласъ започна националния химнъ и наскоро всички го пѣеха, като заглушаваха звуцитѣ на музиката, а войницитѣ вървѣха въ тактъ съ пѣещитѣ гласове.

„Не мога да ти опиша всичко добре, но зная, че имахъ сълзи на очитѣ си и че презъ цѣлото време бѣхъ доволна, че България бѣ сторила това; презъ цѣлото време си казвахъ, колко великолепно бѣ, че тази малка страна бѣ пренебрегнала Великитѣ сили и чрезъ единъ великолепенъ жестъ бѣ станала независима.

„Мисля, че би било по-добре да не показвашъ това писмо никому, но пакъ тѣ моля да предадешъ поздравитѣ ми на семейството ти и да имъ кажешъ, че азъ съмъ по-доволна, отколкото мога да се изразя.

Винаги твоя Мериелъ".

Но Европа бѣ постепенно успокоена отъ миролюбивитѣ намѣрения на България.

Въ Парижъ, където всички останахме, мъжътъ ми имаше най-голѣмата мъчнотия да успокои журналиститѣ, когато го обсадиха.

„Прокламацията на нашата независимость, каза той, е преди всичко единъ фактъ, вдъхновенъ отъ копнежа на единъ народъ съ демократични възгледи къмъ свобода, и прибави, че Българското правителство ще стори всичко възможно да запази мира на Балканския полуостровъ." — Турското правителство веднага бѣ протестирало предъ Великитѣ сили на 6 октомврий 1908 год., като обяви, че Турция ще дочака тѣхното решение! Тъй като по-голѣмата часть на армията ѝ се намираше въ Азия и новиятъ режимъ не бѣ още здраво укрепналъ, тя имаше свои собствени причини да не се опита да наложи нейния тъй нареченъ „сюзеренитетъ" съ други срѣдства! Силитѣ, въ желанието си да предотвратятъ една обща война, по изключение успѣха да постигнатъ общо съгласие и бѣ решено Турция да получи едно обезщетение. Турция се подчини на това решение. Русия, която желаеше да покаже добрата си воля, предложи презъ февруарий 1909 година да авансира на България разликата между 4,800,000 лири стерлинги, искани отъ Турция, и 1,520,000 лири стерлинги, които България се нагърби да плати. Предварительниятъ протоколъ бѣ подписанъ въ Цариградъ на 19. IV. 1909 год. отъ Рифаатъ паша, министъръ на Външнитѣ работи и г. Ляпчевъ, членъ на българския кабинетъ. Независимостьта на България бѣ тогава призната отъ всички сили, включително и Турция.

На 2 май 1909 год., всички членове на дипломатическото тѣло въ София бѣха назначени за извънредни пратеници и пълномощни министри до Българския дворъ и въ това качество се представиха официално на Царь Фердинанда. По сѫщото време всички български представители въ чужбина получиха сѫщитѣ титли и бѣха приети като такива отъ чуждитѣ правителства. Царь Фердинандъ бѣ официално признатъ като „Царь на Българитѣ“ отъ европейскитѣ владетели и председатели; Европа бѣ получила още единъ царь. Видниятъ френски историкъ и авторъ, Рене Пиионъ, писа по това време:

> **„България, която винаги е била силна, стана сѫщо една сила; Франция следва съ особенъ интересъ невѣроятно хитрата игра на Царь Фердинанда; миролюбивата действителность е единъ контрастъ на воениитѣ демонстрации“.**

Кризата мина и голѣмо облекчение се почувствува на Балканския полуостровъ. Нѣколко месеца следъ прокламацията въ Търново, когато силитѣ на Тройното съглашение, скоро последвани отъ тѣзи на Тройния съюзъ, признаха царство България, новиятъ Царь се изрази както следва въ единъ манифестъ, който бѣ едно предупреждение за бѫдещето: „Моятъ народъ, винаги миролюбивъ, се стреми къмъ напредъкъ; нищо не трѣбва да му стои на пѫтя, нищо не трѣбва да прѣчи на неговото благосъстояние. Такова е желанието, такава е волята на народа и дано това желание се изпълни. Българскиятъ народъ и българскиятъ владетель иматъ едно чувство и една воля. Фактически независимъ, мирното и морално развитие на моя народъ бѣ, обаче, препятствувано отъ известни прѣчки, формалното отмѣняване на които ще тури край на отчуждаването на нашитѣ сношения съ Турция“.

Презъ цѣла България, отъ плодороднитѣ ѝ полета до върховетѣ на суровитѣ ѝ планини, звучеше викътъ на националния ентусиазъмъ, надежди и радостни акламации. Въ чужбина голѣмиятъ импулсъ на България бѣ изворъ на задоволство за всички великодушни сърдца, защото нѣма нищо гъй красиво въ живота на народитѣ, както постигането на независимость и свобода.

Ние поканихме българската колония въ Парижъ да отпразднува това щастливо събитие, което разбуди най-дълбокитѣ симпатии на всичкитѣ ни приятели. Привърженицитѣ на Орлеанския домъ съжаляваха, че Княгиня Клементина не бѣ жива, да види осѫществена мечтата на една любяща майка. Смъртьта бѣ я грабнала много бързо; тя никога нѣмаше да види България независима и сина ѝ Царь.

Съпругътъ ми получи поздравления отъ многобройнитѣ си английски приятели за постижението на България. Въ сѫщото време, презъ едно посещение на независимото българско царство, Ноелъ Бъкстонъ, неизмѣненъ приятель на България, писа интереснитѣ си впечатления отъ българската столица:

„Малко зрелища могатъ да бѫдатъ повече вдъхновяващи за любителя на свобода и националенъ прогресъ отъ гледката на София, отъ височината, кѫдето голѣмата семинария на националната черква се издига надъ равнината. Тамъ подъ краката ви е разположена непретенциозната резиденция на едно правителство, което се застѫпва за напредъка на европейския редъ, въ страни, дълго чезнели въ варваризъмъ. Тукъ е съсрѣдоточена мѫжествената сила на единъ народъ, който е напредналъ по пѫтя на свободата. Отъ тукъ, символизирана отъ рѣкитѣ и пѫтищата, простиращи се на всички страни, ще се разпространява мощьта на модерното образование, на модернитѣ идеи, на науката и хуманностьта. Отъ това величествено мѣсто София се изрѣзва на тъмния фонъ на Балканитѣ. Къмъ този фонъ сега стои новото въплощение на България и на славянска енергия, на гений и свобода на духа: голѣмата Катедрала и голѣмитѣ ѝ златни кубета, изпъкващи съ блясъка си отъ сѣнкитѣ задъ тѣхъ. Въ никоя друга столица такава голѣма черква не е показвана съ такъвъ ефектъ между една верига баири и планински склонове. Това е една постройка, която, съ чуднитѣ си стени и живопись, би била въ всѣка столица предметъ на свѣтовенъ интересъ, но която въ столицата на една малка селска държава въплощава широтата на ума, който се отказва отъ смѣтки при строежъ за подобна цель“.

ГЛАВА XVI.

ЖИВОТЪТЪ НИ ВЪ ПАРИЖЪ

Независимостьта на България, придобита безъ кръвопролитие и узаконена отъ формалното признаване на Европа, представляваше голѣмъ успѣхъ за българската дипломация. Нашиятъ животъ въ Парижъ не можеше да почне при по-добри предзнаменования и ние веднага почувствувахме щастливото влияние.

За пръвъ пжть мисията на съпруга ми имаше истински официаленъ характеръ; независимата държава трѣбваше да бжде представена отъ извънреденъ пратеникъ и пълномощенъ министъръ и при тѣзи условия моятъ съпругъ трѣбваше отново да врживи акредитивнитѣ си писма на Председателя на републиката съ приетата церемония. Моето френско сърдце бѣ дълбоко трогнато, когато единъ отрядъ кирасири придружи колесницата на новия български министъръ въ Двореца на Елизе за тази официална аудиенция.

Мога да кажа, че се наслаждавахъ на всѣки часъ, прекаранъ въ Парижъ презъ седемьтѣ години, презъ които траеше мисията на съпруга ми. Всичкитѣ нужди на душата и ума, красотата и изкуството въ всѣка насока, се съединяватъ въ Парижъ въ една симфония, която задоволява най-изисканото любопитство и интелектуални търсения. Азъ не говоря за удоволствията, ценени отъ една космополитична тълпа, която често деградира, или се мжчи да деградира този градъ на свѣтлината. Азъ не бѣхъ увлѣчена отъ тѣзи развлѣчения и никога не искахъ да зная нѣщо за тѣхъ. Азъ считамъ, че Парижъ стои твърде високо и е твърде богатъ съ исторически паметници, съ творчество, вдъхновявано отъ гении и героизъмъ, за да се нуждае отъ лоша реклама, дадена му отъ минуващи туристи, често неспособни да оценятъ истинския му чаръ.

Въ дипломатическото тѣло въ Парижъ имаше много отъ старитѣ ни приятели, срещнати въ Русия, чиято сждба е била сжщата, както нашата. Ние намѣрихме князъ и княгиня Радолинъ въ германското посолство, графъ и графиня Гилденстолпъ, които съ достоинство управляваха шведската легация, князъ Самадканъ, министъръ на Персия, който бѣ свидетель на нашата дейность въ Русия и се радваше като приятель на сегашния ни успѣхъ; гостоприемната г-жа Леге, жена на белгийския министъръ, която отвори салонитѣ си въ рю де Бери, тъй често и щедро, както ги отваряше и на Фурщадская въ Петербургъ. Въ австрийската легация графъ Кьовенхулеръ—Мечъ, проявяваше блѣсъкътъ на голѣмъ сеньоръ отъ древната монархия въ красивото посолство, завещано на отчеството му отъ херцогиня Галиера.

Докато бѣхме въ Парижъ, посланникътъ бѣ замѣненъ съ графъ Сеченъ, комуто се падна тежката задача да скѫса отношенията между Австрия и Франция въ началото на Европейската война. Италия бѣ представена отъ графъ Галина, който бѣ последванъ отъ прочутия държавникъ Томазо Титони, отсетне председатель на сената. Г-жа и г-ца Титони заемаха много видно мѣсто въ парижкото общество за нѣколко години, единъ фактъ лесно обяснимъ съ тѣхната прелестна любезность и изтънчена култура. Италиянското посолство бѣ до руското, кѫдето г. Изволски наследи г. Нелидовъ, следъ като напусна министерството на външнитѣ работи. Г-нъ Изволски притежаваше увѣреность, която иде съ успѣха, но относно българската политика той бѣ запазилъ московския маниеръ, безъ да предвиди последствията; г-жа Изволска, родена графиня Толъ, която бѣ близка съ руския императорски домъ, събираше въ твърде гостоприемния си домъ императорскитѣ височества съ официалнитѣ лица на френското правителство и многобройнитѣ приятели, които тя и посланникътъ бърже бѣха спечелили въ Парижъ.

Презъ февруарий, за да осветимъ нашата българска мисия, ние дадохме едно утро въ театъръ Фемина. Единъ услужливъ журналистъ, г. Леонъ Кларети, предложи да чете лекция за нашето отечество и тя бѣ последвана отъ национални пѣсни и хора, които спечелиха голѣми рѫкоплѣскания. Яркитѣ костюми, пленителната музика и оживлението на младежитѣ и момитѣ отъ българската колония направиха най-благоприятно впечатление на публиката. Синътъ ми въ македонска носия имаше честьта да носи знамето, а дъщеря ми участвуваше въ националния хоръ. Печалбитѣ отъ тържеството бѣха за Клементинската болница въ София, която по това време Царицата окончателно подновяваше.

Г-нъ Фалиеръ, който бѣ тогава Председатель на републиката, бѣ типиченъ човѣкъ отъ Южна Франция и неговия тактъ и приветливость издаваха южния му произходъ. Г-жа Фалиеръ хазайничеше въ Двора на Елизе съ любезна скромность. Колкото се отнася до държавницитѣ, които азъ срещнахъ презъ време на нашето послание и които по редъ бѣха членове на правителството, тѣ ми направиха впечатление съ своята образованость, култура и тази изтънченость въ характера, които отличаватъ французитѣ на северна Франция отъ единъ баскъ, или житель на Марсилия. Г-нъ Поанкаре, който е отъ Лоренъ, произхожда отъ семейство на философи и математици; наследилъ е тѣхната мѫдрость и точность. Господинъ Дешанелъ — бѫдещъ Председатель на републиката, бѣ най-очарователния съседъ при вечери и най-блѣскавия събеседникъ. Г-нъ Брианъ, блестящъ ораторъ и страстенъ политикъ, даже тогава периодически идваше на власть, докато г. Барту използуваше свободата си да се посвети на исторически изучвания, които прославиха името му.

Би било трудно да се спомене неограниченото число министри, които азъ видѣхъ да следватъ единъ следъ другъ, тъй многобройни бѣха тѣ. Ние често срещахме генералъ Фошъ, който бѣ тогава началникъ на военната академия и често се възхищаваше отъ българскитѣ офицери, които следваха въ Парижъ. Веднажъ, споменавайки за успѣха на единъ отъ тѣхъ, Фошъ прибави: „Съжалявамъ, че не е французинъ“. Човѣкъ не предвиждаше голѣмата роля, която генералътъ щѣше да играе и славата, която щѣше да спечели въ Свѣтовната война.

Приемитѣ въ двореца Елизе събираха дипломатическото тѣло и военни официални и управляващъ срѣди. При такива случки голѣмитѣ апартаменти на Елизе се обръщаха въ беседки отъ цвѣтя и човѣкъ се срещаше съ всички знаменитости на деня въ една атмосфера на голѣма елегантность, която по това време напомняше по-скоро единъ Дворъ. Спомнямъ си, че една вечерь се наслаждавахъ на една интелектуална привилегия, когато Едмондъ Ростанъ ми бѣ представенъ отъ Морисъ Баресъ. Авторътъ на „Сирано“ бѣ единъ слабъ човѣкъ, малко наведенъ, стѣснителенъ и резервиранъ, съ голѣма глава, която изглеждаше много тежка за малкото му тѣло; той ме разпита съ голѣмъ интересъ за Розовата долина. Морисъ Баресъ обикновено се разхождаше изъ стаитѣ като лъвъ въ клетка; мургавото му чувствително лице напомняше портретитѣ на любимия му художникъ Елъ Греко и гласътъ му, винаги пресипналъ и уморенъ, никога не можеше да предаде интензивностьта на мислитѣ на събеседника му. Той много се интересуваше отъ прогреса на България, но за жалость никога не изпълни намѣрението си да посети древната столица Търново, която той искаше да сравни съ любимия си Толедо.

При пристигането ми въ Парижъ ние бѣхме представени на маркизата де Бру, която, ловко подпомогната отъ дъщеря си, маркиза Сенъ Полъ, даваше артистични вечери въ Парижъ и Версайлъ, които бѣха претжпквани съ елегантни парижанки и многобройни чужденци.

Презъ пролѣтьта Н. Ц. Височество Вандомската херцогиня отвори кжщата си въ Ньойи и за приятелитѣ си, докато княгиня Мюра даваше царски приеми въ хубавия си домъ въ ул. Монсо.

Графиня Пурталесъ, която съ красотата си и грацията си блестѣше въ двора на Наполеонъ III, бѣ запазила способностьта да се харесва, и нейната кжща, интимна за всички князе и знаменитости, още се отваряше нѣколко пжти презъ годината за парижкото общество. Азъ присжтствувахъ тамъ на блестящия приемъ при женитбата на внучката ѝ; въ нейната кжща често се срещаше маркизъ Кастеланъ — любимецъ на обществото, съвършенъ типъ на единъ благородникъ отъ стария режимъ, който бѣ оставилъ следи въ историята на Парижъ. Той се прояви въ своитѣ мемоари, описвайки неочакваната си женитба, двореца си Трианонъ, замъка си дю Маре, прочутитѣ си процеси, развода и оттеглюването си; но при всичкитѣ тѣзи промѣни, той запази приятелитѣ, които бѣше спечелилъ. Снаха му, графиня Жана де Кастеланъ, дъщеря на херцогъ Талейранъ, жена съ внушителна стойка, даваше много изискани приеми въ дома си. За нея се говорѣше: „Остроумието ѝ задържаше ония, които най-напредъ сж били привлѣчени отъ красотата ѝ“. Дипломатитѣ бѣха сжщо добре приети отъ графиня Жанъ де Монтебелло, която бѣ образувала много интересенъ салонъ. Като споменавамъ всички тѣзи гостоприемни кжщи, не трѣбва да забравя замъка Бонелъ, кждето херцогиня д'Юзесъ поканваше гоститѣ си на блестящъ ловъ, който ржководѣше и замъка Дампиеръ, кждето дъщеря ѝ, херцогиня де Люинъ, постоянно приемаше гости. Херцогъ Оноре де Люинъ, при резервираното си достоинство, криеше широкия умъ и храбрость на своя родъ. Неговата сестра, херцогиня дю Ноайлъ, съ поетичната си красота, приличаше на легендарна княгиня. Трѣбва сжщо да спомена разкошнитѣ приеми на херцогиня Дудовилъ, родена княгиня Радзивилъ, музикалнитѣ утра на княгиня Бранкованъ, сама велика артистка и на много други, които сж отпечатали името си върху признателната ми паметь.

Презъ декемврий 1909 г. моятъ съпругъ представляваше владетеля си при погребението на Белгийския краль Леополдъ II, братовчедъ на Царь Фердинанда; тѣхнитѣ майки сж били сестри и бащитѣ имъ — първи братовчеди. Белгия бърже се бѣ развила презъ неговото царуване, както вжтрешно, тъй и външно, защото Кральтъ, по собствената си инициатива, я бѣ надарилъ съ една огромна колония въ Африка. Кральтъ притежаваше практиченъ умъ и благодарение на предвидливостьта си, той можа да даде на страната си една подготовка, която я направи способна да понесе борбитѣ на Великата война. Азъ имахъ случай нѣколко пѫти да въведа Краля при леля му, Княгиня Клементина, и подъ високомѣрнитѣ му маниери, често придружавани съ сакрастична усмивка и скрита ирония, той винаги ми е правилъ впечатление на силна личность. Презъ м. априлъ съпругътъ ми, който сѫщо бѣ назначенъ пълномощенъ министъръ при Белгийския дворъ, отиде въ Брюкселъ, за да представи акредитивнитѣ си писма на Краль Алберта, който прие представителя на България съ пълна почесть. Азъ бѣхъ сѫщия день приета отъ Кралица Елизавета и очарована отъ нейната грация и умъ. Ние не знаехме по онова време, че историята бѣ запазила специаленъ лавровъ вѣнецъ за тѣзи благородни владетели на малка държава, която трѣбваше да даде примѣръ на патриотизъмъ на всички нации въ Европа.

Ние прекарахме приятна седмица въ Белгия, като взехме съ себе си дъщеря си Надежда, която ни придружаваше до Ватерлоо, Анверсъ, Остенде и Брюге. Ние посетихме музеи, монастири и черкви и дълбоко се трогнахме отъ фламандското изкуство въ всичкитѣ му изражения. Направи ни впечатление безжизнения видъ на Брюге и инерцията и апатията на жителитѣ на тъй сполучливо наименования „Мъртавъ градъ“. Женитѣ се движеха изъ града като автомати, безъ искрица умъ въ безцвѣтнитѣ си очи, лицето имъ тъй затворено и празднo, като тѣзи на богородицитѣ на Мемлинъ въ музея. Ние се спрѣхме въ поетичния монастиръ на Бегинитѣ, като се чудѣхме, по каква причина тѣзи калугерки сѫ се осѫдили на жива смърть; скитахме се по старитѣ улици, по които плетачкитѣ на дантели седятъ съ наведена глава задъ прозорцитѣ, създавайки прекрасни шевици. Презъ цѣлото време ние чувствувахме като че ли сме въ срѣднитѣ вѣкове, далечъ отъ всички центрове на напредъка или борческия животъ. Макаръ че се наслаждавахъ на чара на Брюге, атмосферата бѣ тягостна и ние безъ съжаление отпѫтувахме за Парижъ.

Наближаваше времето, когато Българскиятъ царь и Царица трѣбваше официално да посетятъ Франция. Посещението бѣ опредѣлено за юний 1910 г., и не бѣ лесно да се направятъ приготовленията за личность тъй взискателна, като нашия Царь!

Парижкото население му даде, обаче, най-възторжения приемъ. Край улицитѣ, по които трѣбваше да мине процесията, хиляденъ народъ очакваше владетелитѣ, които влѣзоха въ Парижъ на 23 юний, при чудно време, въ 3 часа следъ обѣдъ. Царьтъ, въ генералска униформа, седѣше въ колесницата на председателя до г. Фалиеръ, Царицата бѣ въ втората колесница съ г-жа Фалиеръ и придворнитѣ дами. Процесията, придружена отъ киресири, се запѫти къмъ външното министерство, кѫдето бѣха приготвени апартаментитѣ за Тѣхни величества.

Една гала-вечеря бѣ дадена сѫщата нощь въ Двореца Елизе въ тѣхна честь и се размѣниха наздравици между Царя и Председателя на републиката. Председательтъ наблегна върху връзкитѣ, които свръзваха Царь Фердинанда I съ историческото минало на Франция и Царьтъ въ отговора си възвиши идеалитѣ на свободата и социалния напредъкъ, скѫпи както за Франция, тъй и за България. Въ тѣзи дни разговоритѣ напомнюваха взаимна дружба, мирни споразумения и интелектуална хармония, работи доведени до нула отъ разрушителната война. Елегантностьта на обстановката, държанието на гоститѣ и отличната организация на церемониитѣ, завършена съ една вечеринка въ Салъ де фетъ, направи много благоприятно впечатление на всички. Следъ музикалната часть, незамѣнимата г-жа Барте, съ прекрасния си гласъ декламира поеми отъ Мюсе и нѣколко басни отъ Лафонтенъ, и забавата свърши съ единъ актъ отъ пиеса на Теодоръ де Банвилъ.

На следния день Царьтъ и Царицата посетиха Розовата градина, кѫдето прекараха дълго време, възхищавайки се отъ прелестнитѣ цвѣтя въ парка на Palais de Bagatelle и отъ изложбата на „исторически портрети отъ деца“, между които Царьтъ можа да познае нѣколко отъ прадѣдитѣ си. Подиръобѣдъ председательтъ и г-жа Фалиеръ дойдоха въ външното министерство да вематъ Царя и Царицата и да ги придружатъ въ Hôtel de Ville. Това прекрасно историческо здание бѣ най-щедро украсено въ честь на посещението на българскитѣ владетели: на прозорцитѣ националнитѣ цвѣтове на Франция и България; вѫтре — килими, растения и прекрасни цвѣтя.

Г-нъ Беланъ, председатель на общинския съветъ, поздрави Тѣхни Величества съ добре дошли и речьта му бѣ последвана съ тази на префекта на Сена, който се обърна специално къмъ Царицата съ тѣзи думи: „Мадамъ, Вие сте въ страната, въ която куражътъ, мѫдростьта и добрината на женитѣ сѫ били винаги предметъ на възхищение. Отъ жената въ срѣднитѣ вѣкове се черпѣха най-хубавитѣ вдъхновения и ние ще продължимъ да слагаме при краката ѝ най-дълбокитѣ ни почести. Никой не е по-достоенъ да ги получи отъ Васъ“. Царьтъ отговори на речитѣ съ нѣколко прочувствени слова, съ което засвидетелствува радостьта, която чувствуваше при прекрачването прага на Hôtel de Ville, кждето повече отвсѣкжде другаде можеше да чуе туптението на сърцето на Парижъ и на парижанитѣ. Следъ това, въ Salon des Arcades, Царицата се възхищаваше отъ много красивото вѣтрило, подарено ѝ отъ града Парижъ. Общинскиятъ съветъ подари на Царя една позлатена сребърна чаша, украсена съ лилиитѣ на Французкия кралски домъ и съ розата „Князъ на България“.

Царьтъ прекара третия день въ лагера при Шалонъ, а Царицата посети паметницитѣ и болницитѣ на Парижъ, придружена отъ г-ца Вѣра Хаканова и г. В. Драндаръ, предани членове отъ свитата ѝ. Въ недѣля 26 юний Тѣхни Величества пожелаха да обѣдватъ въ легацията, кждето бѣхме очаровани да ги приемемъ съ братовчедитѣ имъ, херцогъ и херцогиня Шартръ и нѣколко близки приятели. Щомъ се върнаха въ резиденцията си на Ке д'Орсе, Председательтъ и г-жа Фалиеръ дойдоха да ги зематъ и заведатъ въ Лонгшампъ, кждето щѣха да станатъ надбѣгвания за „Grand prix“. Многобройна и елегантна публика се бѣ събрала и поздравляваше съ виковетѣ: „Да живѣе Царьтъ!“ Князъ Аренбергъ, председатель на конното дружество, съ членоветѣ на комитета, посрещнаха владетелитѣ и надбѣгванията бѣха наблюдавани съ голѣмъ интересъ въ най-красивия лагеръ на международния спортъ.

Нея вечерь царската двойка присжтствува на едно гала представление въ Операта, което започна съ единъ актъ отъ „Осжждането на Фаустъ“, и продължи съ „Самсонъ и Далила“ и балета „La fête chez Thérèse“, великолепно изпълненъ отъ Замбели и Ада Бони. Театърътъ бѣ украсенъ съ гирлянди отъ цвѣтя, които обгръщаха всички ложи, особено централната, която бѣ за владетелитѣ. Следниятъ день бѣ посветенъ на Малмезонъ и Версайлъ; Царьтъ много добре познава двореца въ Версайлъ и можеше да посочи всѣка подробность на Царицата.

Вечерьта Тѣхни Величества дадоха вечеря на Председателя и г-жа Фалиеръ въ нашата легация. Другитѣ гости бѣха председательтъ на камарата, министрътъ на външнитѣ работи, офицеритѣ, командировани къмъ особитѣ на владетелитѣ презъ време на пребиването имъ въ Франция, председательтъ на общинския съветъ, тримата български министри, които бѣха придружили Царя, г-да Малиновъ, м-ръ председатель, генералъ Паприковъ, м-ръ на външнитѣ работи, г-нъ Мушановъ, на просвѣтата и военната и цивилна свита на Тѣхни Величества.

Моятъ съпругъ и азъ бѣхме направили всичко, което бѣ по силитѣ ни да задоволимъ владетелитѣ ни и на приема следъ вечерята присжтствуваха гости, принадлежащи на официалнитѣ финансови и артистични кржгове и на аристокрацията, тъй тѣсно свързана съ семейството на Царь Фердинанда.

Тържествата завършиха на 28 юний сутриньта съ едно тържествено и официално заминаване. Председательтъ и г-жа Фалиеръ придружиха Тѣхни Величества до гарата и тѣ напуснаха Парижъ, за да прекаратъ нѣколко дена инкогнито въ Шаптали съ роднини и приятели, които живѣеха въ околностьта.

Ние не можахме да не бждемъ трогнати и признателни за незабравимия приемъ, който нашитѣ владетели бѣха получили въ Франция и моятъ съпругъ можа само да похвали всички, които тъй ревностно му помагаха въ трудната задача.

Презъ първата седмица на юлий Царь Фердинандъ се върна въ Парижъ, кждето прекара известно време инкогнито въ хотелъ Карлтонъ, съ синоветѣ си, Престолонаследникътъ и князъ Кирилъ, които посещаваха за пръвъ пжть столицата. Царското семейство, придружено отъ моя съпругъ, посетиха Крезо, великолепно приети отъ г-нъ и г-жа Шнейдеръ, които управляваха това мощно предприятие. Царь Фердинандъ се завърна въ Парижъ, за да даде възможность на синоветѣ си да разгледатъ града. Князъ Борисъ бѣ тогава тъкмо 16 годишенъ и неговитѣ хубави очи и прекрасни маниери очароваха парижанитѣ.

Князетѣ разгледаха всички паметници на Парижъ съ децата ми, като особено се заинтересоваха отъ Версайлъ. Съ Царь Фердинанда и съ тѣхъ обѣдвахме въ Дампиеръ, като гости на херцогъ де Люинъ, съ г-жа Вару, херцогиня Шолнъ, князъ Хохенлое и други и посетихме следъ това замъка Ментенонъ, който принадлежеше на Ноайлския херцогъ. Въ надвечерието на заминаването си, князъ Борисъ, придруженъ отъ моя съпругъ, посети Председателя на републиката въ Рамбуие, а Царь Фердинандъ купи единъ портретъ на прадѣдото си, херцогъ Пентиевръ, отъ художника Натие. Както се вижда, длъжноститѣ ни бѣха разнообразни и приятни. Следъ като напусна Франция, Царьтъ се срещна съ Царицата въ Белгия, кждето видѣха изложбата въ Брюкселъ. Ние ги изпратихме до тамъ, следъ което Тѣхни Величества продължиха сами пжтуването си, и азъ скоро пакъ ги видѣхъ по брѣговетѣ на Черно-море, кждето прекарахме часть отъ лѣтото и есеньта въ вилата ни до Варна.

Тъкмо тогава България изглеждаше твърде достжпна за видни чужденци и единъ отъ братовчедитѣ на Царя, орлеанския херцогъ и херцогиня Мария Доротея дойдоха да прекаратъ нѣколко дена въ двореца Евксиноградъ тази сжщата есень на 1910 г. Тѣхни Височества, бѣха придружени отъ нѣколко члена на стари французки семейства, които отъ тогава почти всички сж последвали господаритѣ си въ „царството, което не е отъ този свѣтъ“. Това бѣха графъ Грамонъ, графъ де Пимоданъ, вице-графъ Фонколомбъ и придворната дама г-ца Вилньовъ-Баржемонъ. Всички силно желаеха да видятъ малката България, която бѣ си избрала за владетель на сждбинитѣ си единъ князъ, който бѣ полу-французинъ. Тѣ бѣха радушно приети изъ сраната.

Въ 1919 год. Европа изглеждаше много спокойна. Съ смъртьта на краль Едуардъ VII политическиятъ хоризонтъ не бѣ се промѣнилъ, политическата програма на покойния Краль бѣ изпълнена отъ наследника му Краль Георги и доведе връзкитѣ съ Франция до кулминационната точка презъ 1914 г. Коронацията на краль Георги V се извърши презъ 1911 г. съ такъвъ разкошъ и показъ, който би изглеждалъ отжвѣлъ въ всѣка друга държава; но тържествата винаги потикватъ англичанитѣ къмъ приятелски манифестации и трогателно възхищение къмъ владетелитѣ си.

По този случай на Князъ Борисъ за пръвъ пжть бѣ повѣрена официалната мисия да представлява Царь Фердинанда и да присжтствува на всички церемонии на коронацията.

Той бѣ придруженъ отъ съпруга ми отъ военна свита; една отъ дъщеритѣ ми отиде на гости у една приятелка въ Лондонъ презъ сжщата седмица и ми писа нѣколко дена покъсно следното писмо, характерно за една ученичка, пусната на свобода:

Лондонъ, 29.VI.1911 г.

„Първото ми писмо до васъ отъ страната на облацитѣ и стоманата! Азъ бѣхъ тъй увлѣчена и тъй възбудена презъ всичкото време, откакъ преминахъ Ламаншъ, едно скучно преминаване въ всѣко отношение, съ едно оловно море, което отговаряше на небето; мислитѣ ми на парахода бѣха въ страненъ безпорядъкъ, тѣ се лутаха отъ „Исландскитѣ рибари“ до Вилхелмъ Завоеватель, отъ корабокрушението на парахода Blanche Nef, отъ бѣгството презъ море на Блерио, отъ шотланската кралица Мария до Орлеанския херцогъ! Трѣбва да ви кажа веднага, че обожавамъ Лондонъ, такъвъ благороденъ, внушителенъ и добре поддържанъ градъ, макаръ зданията му да сж тъй еднообразни и скучни, колкото тѣзи на Парижъ да сж хубави. Казватъ ми, че ще бжде невъзможно да се получи пълно впечатление отъ града и жителитѣ му презъ седмицата на коронацията, тъй като върху тѣхъ е било хвърлено златно намѣтало. Градътъ е тъй великолепно украсенъ и жителитѣ въ такова празднично настроение, че не би било умѣстно да се изкаже мнението за тѣхъ тъкмо сега. Азъ посетихъ повечето отъ музеитѣ, които сж пълни съ съкровища, много по-добре показани въ пълното имъ преимущество, отколкото въ Парижъ. Азъ се срещнахъ съ много англичани и тѣхната любезность, безпристрастность и спокойствие ми направиха впечатление. Черквата Свети Павелъ е единъ отъ паметницитѣ на Лондонъ, който не може да се забрави.

„По отношение на театритѣ, азъ бѣхъ заведена на едно ревю, и дойдохъ до заключение, че артиститѣ, съ правилнитѣ си черти и красиво тѣлосложение, достойно се приближаватъ до класическия идеалъ. Въобще, англичанкитѣ иматъ разкошни коси и мжжетѣ иматъ приятни гласове! Храната въ Лондонъ, когато е типична „английска“, е съвсемъ безинтересна; всичко се вари и пече безъ никакви приправки! Бѣхъ на конни състезания, които ми се сториха много елегантни, но съ по-ниски препятствия, отколкото въ Парижъ.

„По отношение на скромнитѣ ми срещи, азъ бѣхъ на чай у леди Николсонъ (сега леди Карнокъ), кждето бѣхъ очарована да срещна дъщеря ѝ Гвенъ.

Съ Мериелъ се виждамъ много често, разбира се, а сжщо съмъ въ постояненъ контактъ съ българската мисия. Тѣ сж всички настанени въ Berkeley Square, въ прелестната кжща на коменданта Кънингамъ Греамъ.

„Благодарение на баща ми, който ми намѣри отлично мѣсто въ естрадата, азъ добихъ великолепна представа отъ славния день на коронацията (22 юний) и втората процесия на 23. Азъ познахъ нашия Князъ и видѣхъ баща си двата пжти; българскитѣ униформи изглеждаха особено добре! Князъ Борисъ бѣ поставенъ между представителитѣ на Швеция и тия на Сиамъ. Нѣма да ви кажа, какво силно впечатление ми направи величествената златна колесница, теглена отъ 8 бежови коня, въ която седѣха Кральтъ и Кралицата, не като блестящи идоли, както би било на Изтокъ, а като човѣшки сжщества, усмихвайки се и поздравлявайки тълпата. Ентусиазмътъ на гражданитѣ бѣ съвсемъ трогателенъ, азъ чувствувахъ смжтно, че въ тази страна тържественостьта е повече отъ единъ символъ; и двамата владетели изглеждаха съвсемъ млади и Кралицата бѣ като видение съ величествена красота. Британскитѣ войски бѣха твърде внушителни.

„По специално благоволение азъ бѣхъ поканена на една официална вечеря, дадена въ честь на Князъ Бориса на 25. отъ министра и г-жа Цокови; всичко бѣ много добре наредено. Но най-много се наслаждавахъ на градинското увеселение въ Букингамския дворецъ, дадено отъ Краля и Кралицата на 27. въ честь на всички чужди представители, които присжтствуваха на коронацията. Баща ми се бѣ снабдилъ съ покана за мене. Бѣ чудесенъ подиръ обѣдъ, синь и сивъ, и нѣженъ като фона на портретитѣ на Генсбору; зеленитѣ морави около двореца бѣха като кадифени килими, невъобразимо меки и гладки. Кральтъ, Кралицата, министъръ-председательтъ, представители на аристокрацията на много народности, хора съ талантъ, хора съ власть, военни писатели, артисти, хубави жени — каква тълпа! Не мога ви каза съ какъвъ интересъ ги наблюдавахъ; въпрѣки космополитичния си характеръ, ансамблътъ ми се струваше съ съвършено британски характеръ, рѣдко елегантенъ. Забавно е да се търсятъ бѫдещитѣ царе! Престолонаследницата на Ромъния надминаваше всички други княгини по красота и грация, облѣчена въ рокля отъ византийски стилъ и като единствено украшение носѣше единъ кръстъ отъ скѫпоценни камъни. Князъ Борисъ бѣ въ много добро настроение. Младиятъ Галски принцъ изглеждаше много отекченъ и стѣсненъ. Цвѣтята бѣха прекрасни. Както знаете, Князъ Борисъ замина за Брюкселъ миналата нощь съ баща ми. Сега отивамъ да посетя Вестминстерското абатство и ще ви пиша като се върна“ и пр. и пр.

Следъ пѫтуването въ Белгия, Князъ Борисъ дойде въ Франция и ние имахме щастието и удоволствието да го забавляваме въ Парижъ, преди лѣтното ни посещение въ България.

ГЛАВА XVII.

ДЕВЕТИЯТЪ КРЪСТОНОСЕНЪ ПОХОДЪ

Презъ течение на лѣтото 1911 г., руската императорска флота посети Варна. Главнитѣ единици на Черноморската ескадра, подъ командата на вице-адміралъ Бострьомъ, направи церемонна обиколка на пристанищата на България и Турция и пристанището Кюстенджа въ Ромъния. Тѣхниятъ приемъ въ Варна бѣ сърдеченъ и великолепенъ. Царица Елеонора, която прекарваше лѣтото въ Евксиноградъ, покани всичкитѣ офицери въ това прекрасно имение и следъ това посети адмиралския корабъ, посрещната съ царски почести. Най-сетне, жителитѣ на Варна бѣха поканени на единъ балъ на сѫщия корабъ, който бѣ великолепенъ, тъй както саморуситѣ могатъ да го сторятъ, благодарение на голѣмата имъ щедрость и несравнимъ чаръ.

Каква е била отъ тогава сѫдбата на всички тѣзи моряци и блестящи офицери въ драмата на болшевишка Русия, човѣкъ едва смогва да мисли! Но вече призракътъ на войната бѣ видимъ на хоризонта презъ това лѣто. Едно събитие, което по-скоро причини изненада, отколкото вълнение, трѣбваше да бѫде начало на голѣми бѫдещи размирици; това бѣ избухването на итало-турската война. Младотурцитѣ, насърдчени отъ успѣха си, и желаейки да възвърнатъ на империята окончателната независимость, която Великитѣ сили често имъ оспорваха, трупаха искания и претенции, като избираха най-неоснователнитѣ причини за размирица, и ценейки Италия, която тогава тѣ считаха за най-малко опасна отъ всички Велики сили.

Турция предвиждаше, че една война въ пустинитѣ на Триполи не би предизвикала чуждата намѣса и Италия отъ своя страна се надяваше, че решителното ѝ държание веднага би ѝ осигурило успѣхъ. При все това, войната траеше повече отъ една година. По онова време едва ли изглеждаше възможно, че нѣколко победи на Италия въ Африка, биха могли да нарушатъ мира на старата Европа, но събитията показаха обратното.

Пълнолѣтието на престолонаследника на България въ 1912 г. даде поводъ за тържества отъ предимно политически характеръ. Покани бѣха изпратени до съседнитѣ дворове и до всички сродни съ царското семейство. На 27 януарий членоветѣ на нѣколко кралски семейства и извънредни пратеници, които трѣбваше да предадатъ поздравитѣ, пристигнаха въ София. Престолонаследницитѣ на Сърбия, Ромъния, Гърция и Черна-гора, рускиятъ великъ князъ Андрей, ерцхерцогъ Карлъ Албертъ Австрийски и князъ Леополдъ Пруски образуваха забележитлена група принцове, които бѣха официално посрещнати отъ Царя и синоветѣ му. Посланницитѣ на другитѣ Велики сили съ присѫтствието си увеличаваха великолепието, а разкошното слънце благоприятствува случая.

Три дни улицитѣ на София бѣха особено оживени и голѣми тълпи чакаха да видятъ минаването на царскитѣ гости. Дворецътъ, блѣскаво освѣтенъ презъ нощьта и пъленъ съ офицери въ разкошни униформи, бѣ сцена на многобройни тържества и приеми, къмъ които бѣха прибавени военни паради и официални визити. Великиятъ князъ Андрей, като представитель на Руския императоръ, кръстникъ на Царь Бориса, заемаше първо мѣсто въ всички тържества.

По това време, както и сега, Князъ Борисъ се радваше на симпатиитѣ на всички, които идваха въ съприкосновение съ него. Неговата любезность, скромность и демократиченъ духъ, винаги сѫ го приближавали къмъ българския народъ, новъ за свободата, но въ състояние да разбере качествата на Княза, който по силата на обстоятелствата трѣбваше преждевременно да стане тѣхния горещо обичанъ владетель.

Отпразднуването на пълнолѣтието на князъ Борисъ се съвпадна много знаменателно съ ратификацията на сръбско-българския договоръ. Отъ известно време мисъльта за единъ християнски съюзъ между тѣхнитѣ страни бѣ вдъхновила политическата дейность на балканскитѣ правителства. Бѣ станало належаща нужда да се подобрятъ условията на християнското население подъ турско иго. Комитетътъ „Съединение и напредъкъ“ на младотурцитѣ превеждаше думитѣ: свобода, братство, равенство, съ думитѣ: „Отоманизъмъ“. Владетелитѣ на България, Сърбия, Гърция и Черна гора, подкрепени отъ мѫже като Гешевъ, Пашичъ и Венизелосъ, схванаха, че този принципъ на отоманизация може да се оспори само чрезъ единъ балкански съюзъ.

Единъ отъ голѣмитѣ пионери на този съюзъ между балканскитѣ народи бѣ Джемсъ Баучеръ, кореспондентъ на в-къ „Таймсъ“ на Балканитѣ и тѣхенъ общъ приятель.

Преговоритѣ почнаха презъ лѣтото 1911 година между българския и сръбския министъръ Гешовъ и Миловановичъ въ Бѣлградъ, между Миловановичъ (Сърбия) Станчовъ и Ризовъ (България) въ Парижъ и между Гръцкия краль Георги, Княза на Черна-гора и Царь Фердинандъ чрезъ Баучеръ.

Съгласието бѣ постигнато на 11 октомврий 1911 год., съ резултати, че единъ договоръ бѣ сключенъ между Сърбия и България; и подобни договори бѣха сключени между България, Гърция и Черна-гора. Колкото се отнася до Европа, само Царь Николай бѣ осведоменъ за Балканския съюзъ, като му бѣ съобщено, че е билъ избранъ за евентуаленъ арбитъръ отъ четиритѣ държави.

Последнитѣ решения бѣха взети едва презъ м. февруарий 1912 г. Между това преговоритѣ продължаваха при най-голѣма тайна и освенъ на дветѣ правителства, бѣха известни само на рускитѣ министри, акредитирани къмъ Бѣлградъ и София. Мѫчно бѣ да се дойде до спогодба за бѫдещата граница между Сърбия и България, особено защото бѣ невъзможно да се пратятъ експерти въ Македония, безъ да се предизвика подозрение отъ страна на Турция. Царь Фердинандъ даде на министритѣ свобода на действие и министъръ-председательтъ Гешовъ се възползува отъ това да бѫде много отстѫпчивъ. Тъй се подготви войната, която трѣбваше да избухне презъ следущия септемврий и да хвърли срещу Турция съединенитѣ армии на България, Сърбия, Гърция и Черна-гора.

Тайната бѣ тъй добре запазена, че никога не стана нужда да се опровергава въ Парижъ, кѫдето моятъ съпругъ, като български министъръ, постоянно е вземалъ участие въ споровeтѣ, които възникваха при преговоритѣ. Пролѣтьта, както винаги, донесе голѣмо оживление и тържества въ Парижъ; най-голѣмата ми дъщеря влѣзе за първъ пѫть въ обществото, и мислитѣ ни бѣха още далечъ отъ възможностьта на една война; но, когато се завърнахме въ България на края на юлий, за да прекараме лѣтото, ние забелязахме, че атмосферата се бѣ измѣнила и че възбуждението постепенно растѣше при известия за размирици въ Македония и за нашествията, организирани отъ водачитѣ на революционни чети, които правителството не бѣ въ състояние да накаже или обезсърдчи.

Съпругътъ ми, децата ми и азъ бѣхме поканени въ Търново на 14 августъ да присѫтствуваме на 25 годишнината отъ царуването на Царь Фердинанда. Голѣма тържественость владѣеше въ древната столица на България при присѫтствието на Царя и Царицата, князетѣ и княгинитѣ, дипломатическото тѣло и членоветѣ на правителството и двора. Атмосферата бѣ спокойна и внушителна; шумни демонстрации се избѣгваха, но въ всѣка една отъ речитѣ, адресирани до Царя, се споменуваше, че следъ всичко, което бѣ сторилъ да засили България, да я издигне до царство и да увеличи престижа ѝ въ течение на 25 години отъ царуването си, той трѣбваше още да завърши сждбата, очертана за България отъ Царь Освободителя въ Санъ-Стефанския договоръ.

Царьтъ, дълбоко трогнатъ отъ тѣзи намеци, съзнавайки приближаващата се буря, не скриваше отъ околнитѣ си оправданитѣ си страхове за бждещъ конфликтъ, ако Великитѣ сили не успѣятъ да убедятъ Турция отъ нуждата за реформи въ Македония. За жалость правителствата въ Европа не отдадоха значение на зараждащото се неспокойствие между балканскитѣ народи, при все че тази искра трѣбваше да подпали цѣлия свѣтъ и пламъцитѣ нѣмаше да могатъ да се угасятъ за много години.

Презъ течение на м-цъ августъ едно клане надъ българското население въ Кочани, северна Македония, предизвика голѣмо негодувание въ България и презъ септемврий турцитѣ започнаха да правятъ приготовления за маневри въ Тракия, близо до българската граница.

Силитѣ, уплашени отъ балканското съглашение, за което тѣ отъ скоро подозираха, опитаха въ последния моментъ да организиратъ изпълнението на желанитѣ реформи и да покровителствуватъ идеята за автономия на Македония, но бѣ много късно. Следъ като сж били заблуждавани 35 г. съ лъжливи обещания, балканскитѣ съюзници избраха по-енергигенъ методъ, да спечелятъ правата, които никога не сж имъ били дадени. На 30 септемврий 1912 година бѣ дадена заповѣдь за обща мобилизация въ България, Сърбия, Гърция и Чернагора. Европейскитѣ правителства все още не считаха работата за сериозна и се помжчиха да упражнятъ натискъ въ Бѣлградъ и София, за да спратъ последицитѣ отъ мобилизацията. Тѣ даже научиха дипломатическитѣ си представители на Балканитѣ да обявятъ, че силитѣ сж решили да добиятъ отъ Турция единъ режимъ на справедливость за всички християни въ Македония безъ разлика на произходъ. Но силитѣ прибавиха, че ако четиритѣ държави настояватъ да воюватъ съ Турция, даже въ случай на победа, силитѣ нѣма да одобрятъ никакви териториални промѣни, вредни за отоманската империя.

Като предизвикваме тия спомени отъ преди 20 години, ние се чудимъ какъ министритѣ на външнитѣ работи, хора често надъ посрѣдственостьта и рѣдко некомпетентни, могли да изказватъ заплашвания тъй неприложими и лишени отъ предвидливость. Наближаващата победа трѣбваше да говори сама за себе си. Както бѣ казано на времето отъ единъ членъ на дипломатическото тѣло въ София: „Европа просто се поставя въ смѣшно положение“.

Ние бѣхме въ имението си „Три кладенци“, празнувайки Св. Надежда, 30 септемврий, ръководейки гроздобера, когато чухме голѣмата новина за мобилизацията късно подиръ обѣдъ. Това бѣ часъ на силно вълнение. Войната изглеждаше да е нуждна и оправдателна; ние знаехме, че тя ще има характеръ на единъ кръстоносенъ походъ, предприетъ за освобождението на братя отъ сѫщата раса и религия, но ние не можахме да не се питаме какъвъ ще бѫде резултата. Съюзътъ ще бѫде ли достатъчно силенъ да победи Турция и изтръгне отъ нея оспорванитѣ територии? Напраздно ли ще се лѣе кръвь? Ще ли бѫдатъ оправдани страданията, ранитѣ и смъртьта отъ успѣха на нашето орѫжие чрезъ полученитѣ преимущества? Самитѣ ние, които се бѣхме настанили на брѣговетѣ на едно полутурско море, не бѣхме ли въ опасность въ случай на бомбардировка отъ турската флота? Азъ добре помня тѣзи два дена, които биха могли да се нарекатъ нашето въорѫжено бдение. Времето бѣше хубаво и градината бѣ още пълна съ цвѣтя, рози, козмоси и хризантеми. Ние свършихме гроздобера въ нѣколко часа съ помощьта на слугинитѣ, тъй като работницитѣ веднага се бѣха явили при мѣстнитѣ военни власти. На 1 октомврий Царицата и князетѣ напуснаха Евксиноградъ съ нощния влакъ за София, и нашитѣ сбогувания съ тѣхъ бѣха пълни съ чувства въ надвечерието на сѫдбоносни и неизвестни дни. Следъ заминаването имъ ние дълго седѣхме при старата българска камина на слабо освѣтената гостна стая, разговаряйки се за бѫдещето и виждайки всичкитѣ предпоставки, скърби на войната, задъ перспективата на победата, която заслѣпяваше страната. Както винаги, вечерьта ние посвирихме малко и още веднажъ великитѣ, трептящи звуци на „Парсифалъ“ и на „Тристана и Изолда“ изпълниха салона срѣдъ общата тишина. Ние бѣхме много замислени нея вечерь, но на следната сутринь всички се заразихме отъ ентусиазма на мобилизиращитѣ се войски, които заминаваха безъ страхъ, съ сияющи лица и цвѣтя въ елицитѣ на курткитѣ, пѣейки въ пъленъ гласъ патриотически пѣсни.

Мѫжътъ ми, който се бѣ върналъ въ легацията въ Парижъ, събра българскитѣ поданници изъ Франция, раздѣли ги на групи и ги изпрати на мѣстото имъ, кѫдето трѣбваше да се мобилизиратъ; следъ това той се върна въ България и бѣ командированъ къмъ главната квартира, въ щаба на главнокомандующия въ Стара-Загора. Войната между враждебнитѣ страни не почна веднага, а много постепенно. Българитѣ отлично познаваха военната слабость на противницитѣ си; тѣ бѣха снабдени съ пълни сведения не само за театъра на предстоящитѣ борби, а и за условията, които преобладаваха въ турската армия.

Българскиятъ генераленъ щабъ напълно съзнаваше факта, че българската армия може спокойно да завърши мобилизацията си и конвентрацията на войскитѣ и бѣ решилъ да остави турцитѣ да почнатъ офанзивата. Формалното обявяване на войната дойде едновременно отъ българска и турска страна, макаръ че Черна-гора, най-малка и най-авантюристичната отъ балканскитѣ съюзници, обяви войни на Турция на 8 октомврий. На 17 на българския пратеникъ въ Цариградъ, господинъ Сарафовъ, бѣ казано да си вземе паспорта и напусне турската територия; Портата обяви война на България и Сърбия този сѫщия день, а на 18 Гърция обяви война на Турция.

На 17 Царь Фердинандъ замина за главната квартира въ Стара-Загора, кѫдето издаде следния манифестъ:

„Българи! Презъ течение на 25 годишното ми царуване, отдавайки се на миренъ, културенъ трудъ, азъ винаги съмъ се борилъ за правда, щастие и слава на България и желанието ми бѣ да видя българския народъ да напредва постоянно въ посоката на мира. Но провидението реши иначе. Моментътъ дойде, когато българската раса е призвана да се отрече отъ благоденствието на мира и да грабне орѫжието, за да разреши една велика задача. На другата страна на Рила и Родопитѣ нашитѣ братя по кръвь и религия даже и до день днешенъ, 35 години отъ собственото ни освобождение, не бѣха щастливи да си осигурятъ сносенъ и човѣшки животъ. Всички усилия, направени да се постигне тази цель, било отъ страна на Великитѣ сили, или отъ страна на българското правителство, не сѫ успѣли да докаратъ условия, които биха позволили на тия християни да се радватъ на благата дадени за всички хора. Сълзитѣ на тия славяни сѫ покъртили сърдцата ни — сърдцата на тѣхнитѣ братя по раса и религия, които дължатъ своята свобода и благоденствие на единъ великъ християнски освободитель.

„И българскиятъ народъ е запомнилъ пророческитѣ думи на Царь Освободителя — че свещената работа трѣбва да се изкара до край. Нашето миролюбие е изтощено. За да помогнемъ на християнското население въ Турция, не ни оставатъ никакви други срѣдства, освенъ да извадимъ саблята. Ние виждаме, че само по този начинъ, ще можемъ да имъ осигуримъ закрила на живота и имота имъ.

„Анархията въ турскитѣ провинции е сѫщо заплашване на собствения ни националенъ животъ. Следъ кланетата въ Щипъ и Кочани, вмѣсто което се следваше и искаше отъ насъ да се отдаде правосѫдие и удовлетворение, Турция обяви мобилизация на военнитѣ си сили. По такъвъ начинъ, нашето търпение бѣ изложено на строго изпитание. Чувствата ми, като човѣкъ и като християнинъ, свещениятъ дългъ да се притечемъ на помощь на братята ни, когато ги заплашватъ съ изтрѣбление и честьта и достоинството на България сж ми наложили дълга да свикамъ подъ знамената тѣзи синове на отечеството, които сж били обучени за неговата защита. Нашиятъ дългъ е справедливъ, свещенъ и великъ. Съ смирено довѣрие въ помощьта на Всевишния, азъ известявамъ на българския народъ, че войната е обявена, за да се спасятъ християнитѣ отъ Турция. Заповѣдвамъ на храбрата българска армия да навлѣзе въ предѣлитѣ на Турция. Армиитѣ на балканскитѣ държави съюзници на България, тѣзи на Сърбия, Гърция и Черна-гора воюватъ съ насъ и на наша страна, противъ общия неприятель.

„Въ тази война на кръста противъ полумесеца, на свободата противъ тиранията, ние ще се ползуваме отъ симпатията на всички ония, които обичатъ справедливость и напредъкъ. Насърдчени отъ тѣзи симпатии, нека храбриятъ български войникъ помни героичнитѣ дѣла на бащитѣ и прадѣдитѣ си и доблестьта на своитѣ учители, освободителитѣ-руси и да бърза напредъ отъ победа къмъ победа. Напредъ, Богъ да е съ насъ“!

Царь Фердинадъ бѣ номинално главнокомандующъ на българската армия, но въ сжщность всички заповѣди се издаваха отъ помощникъ главнокомандующия, генералъ-лейтенантъ Михаилъ Савовъ. Последниятъ бѣ много популяренъ въ армията и на него се гледаше като на човѣкъ съ характеръ, решителность и голѣма организаторска дарба. Той назначи за началникъ щаба генералъ Фичевъ, който бѣ завършилъ военното си образование въ Торино. Мобилизацията на българската армия, която бѣ събрала подъ знамената 620,000 войника отъ едно население отъ 5,000,000, се извърши съ чудна бързина. Българскитѣ сили бѣха раздѣлени на три армии; първата подъ генералъ Кутинчевъ — отъ 63,000 войника; втората подъ генералъ Ивановъ — 65,000 войника и третата, подъ генералъ Радко Димитриевъ — отъ 53,000 войника. И тритѣ армии трѣбваше да действуватъ въ Тракия, докато друга отъ около 50,000 войника трѣбваше да помага на сърбитѣ въ долината на Вардаръ. Подъ способнитѣ и отличнитѣ си водители, тритѣ български армии печелиха победа следъ победа, като първиятъ славенъ успѣхъ бѣ превземането на Лозенъградъ на 24 октомврий, следъ ожесточено сражение. Турцитѣ отстжпиха въ безпорядъкъ до линията Люле-Бургазъ—Бунаръ-Хисаръ. Турцитѣ отново бѣха разбити отъ българитѣ при Люле-Бургазъ на 29 и 30 октомврий. Презъ това време втората българска армия бѣ започнала обсадата на Одринъ и нѣколко войскови части напреднаха къмъ Димотика и Деде-Агачъ на Егейско море. Нѣколко дни по-късно първата и третата български армии напредваха къмъ Чаталджанската линия и я атакуваха на нѣколко пункта. Тѣзи линии пазеха Цариградъ на разстояние отъ 21 километра и бѣха закриляни отъ блата.

Къмъ края на ноемврий българитѣ бѣха покорили по-голѣмата часть отъ Тракия; но не бѣха превзели Одринъ, докато Чаталджа още пазѣше Цариградъ. Презъ това време холерата се яви въ другитѣ армии, времето бѣ лошо, а на двѣтѣ страни липсваше храна и медицинска помощь. Европа, учудена отъ окончателната победа на българската армия, намѣри за умѣстно да се намѣси; подъ натиска на Силитѣ примирието бѣ сключено на 4 декемврий.

Азъ не се чувствувамъ призвана да дамъ по-подробенъ отчетъ за тази кѫса и славна война, която оправда надеждитѣ на българската нация и доказа доблестьта на българския войникъ. Военнитѣ действия се извършиха тъй бърже на четиритѣ фронта на Балканскитѣ съюзници, че турцитѣ нѣмаха време да се съвзематъ. Сърбитѣ, които споредъ условията и военната конвенция трѣбваше да действуватъ въ Македония, бѣха спечелили битката при Куманово и накараха турцитѣ да отстѫпятъ отъ македонскитѣ провинции; презъ това време черногорцитѣ бѣха спечелили Адриатическо море при Алесио и Дурацо. Въ южна Македония гърцитѣ бѣха заели Битоля и Солунъ и вече оспорваха на българи честьта, че сѫ първи заели голѣмото солунско пристанище.

Моятъ съпругъ, който придружаваше князетѣ Борисъ и Кирилъ въ похода имъ въ Македония, често ми е разправялъ за неприятноститѣ, които князетѣ трѣбваше да понасятъ, когато влизаха въ съприкосновение съ гърцитѣ. Наредено бѣ българската и гръцка армии да влѣзатъ въ Солунъ заедно. Престолонаследникътъ Константинъ стигна до вратитѣ на Солунъ нѣколко часа по-рано и веднага влѣзе тържествено въ града на 10 ноемврий; българскитѣ князе, забавени отъ времето, пристигнаха нѣколко часа по-късно и влѣзоха въ града, придружени отъ генералъ Р. Петровъ и г. Станчовъ. Тази случка, преувеличена отъ Силитѣ, неприятели на балканскитѣ държави, бѣ начало на нещастната свада, която свърши съ ужасната война презъ 1913 г.

Гърцитѣ не се съгласиха да подпишатъ примирието, сключено между Турция—България, Сърбия и Черна-гора; тѣ искаха да запазятъ претенциитѣ си надъ крепостьта Янина и егейскитѣ острови и да поддържатъ, ако е нуждно, тѣзи претенции съ силата на орѫжието. Положението въ време на примирието бѣ, че властитѣ на Портата бѣха престанали да сѫществуватъ въ Тракия и Македония и че остатъцитѣ отъ турската армия бѣха концентрирани на Чаталджанската линия, закриляйки Цариградъ и въ тритѣ крепости: Одринъ, Скутари (Шкодра) и Янина.

Войната, тъй блѣскаво и бърже водена отъ българитѣ, бѣ причинила много разрушения и страдания, които всеобщата благотворителность се мѫчеше да облекчи. Подъ висшето покровителство на Царица Елеонора, която имаше дарба за това, болничнитѣ служби не бѣха съвсемъ недостатъчни презъ войната; и въпрѣки липсата на срѣдства и мѫчнотията на съобщенията, разполагаше се съ достатъчно количество болници и лазарети. Училища и гимназии бѣха обърнати сѫщо на болници, въ които прислужваха повечето милосердни доброволки.

Отъ самото начало азъ бѣхъ натоварена съ грижата на сериознитѣ случаи въ болницата на французкитѣ сестри и братята на „Доктринъ Кретиенъ". Помагаше ни мисията на французкия Червенъ кръстъ, много добре рѫководена отъ графъ Жакъ де Кастеланъ. Тя се състоеше отъ видни лѣкари и хирурзи, нѣкои отъ които бѣха изпратени въ Пловдивъ; тѣ оставиха трайни и признателни спомени.

Чуждитѣ мисии бѣха пълни съ възхищение и уважение за куража на българскитѣ войници, както на бойнитѣ полета, тъй и въ болницитѣ. Презъ I-та балканска война — деветия кръстоносенъ походъ — българскиятъ войникъ, споредъ думитѣ на французкия писатель Геринъ Сонжонъ:

> . . . „не позволи ни на единъ турски войникъ да мине българската граница, съ изключение на пленницитѣ и вървѣше отъ победа къмъ победа, подкрепенъ отъ религиозната си вѣра и героизма си".

Полковетѣ винаги предприемаха атака следъ молитва и бѣха благославяни въ походитѣ си отъ тѣхния свещеникъ. Войницитѣ влизаха въ битка пѣейки патриотични пѣсни съ громкия си викъ: „На ножъ!" Тѣ трѣбваше да търпятъ най-ужаснитѣ мѫчнотии въ безплоднитѣ тракийски полета, кѫдето измокрени отъ дъждъ, недостатъчно нахранени и облѣчени, тѣ живѣеха въ море отъ каль. Съобщенията бѣха лоши, превозни улеснения не сѫществуваха, провизии недостатъчни, походни болници примитивни, при все това, българскитѣ армии бѣха търпеливи, неустрашими и не се оплакваха. Куражътъ на раненитѣ бѣ сѫщо тъй възхитителенъ; нашитѣ пациенти никога не роптаеха, търпѣха болката съ стоицизъмъ на мѫченици и винаги пламваха при мисъльта за победата. Напримѣръ, единъ войникъ, на когото бѣха отрѣзани 3 пръста каза на доктора следъ операцията: „Сега ржката ми е по-малка, но България е по-голѣма“. Другъ, чийто часове бѣха преброени, почина всрѣдъ мжкитѣ на делирума да пѣе „Химна на победата“, но бѣше принуденъ да млъкне отъ ангела на смъртьта. Азъ намирахъ, че войницитѣ твърде неохотно повтаряха за собственото си участие въ сражението; сжщо, когато говорѣха за турцитѣ, не показваха отмъстителность и всички военни кореспонденти единодушно хвалѣха хуманностьта, показана отъ българскитѣ войски спрѣмо турцитѣ-пленници следъ битката.

Ние бѣхме много заети въ София презъ тѣзи дни, прекалено заети, за да можемъ да следимъ епизодитѣ на кръстоносния походъ. По-голѣмитѣ ми дъщери, макаръ твърде млади, работѣха всѣки день всрѣдъ раненитѣ въ Клементинската болница, ржководена отъ самата Царица. Дами отъ обществото станаха много вещи въ гледане на болни и съ преданость се отдадоха на новия дългъ.

Между женитѣ на дипломатитѣ най-много помагаха графиня Боздари, жена на италиянския министъръ, графиня Тарновска, жена на австрийския министъръ, госпожа Неклюдова, жена на руския министъръ. Безбройни българки работѣха въ градоветѣ и на фронта и спечелиха възхищението на чуждитѣ мисии и на военнитѣ кореспонденти за великолепната си деятелность.

Пренасянето на раненитѣ отъ бойнитѣ полета до походнитѣ болници и сетне до болницата бѣ една отъ най-голѣмитѣ задачи, съ която трѣбваше да се справятъ българскитѣ власти, тъй като разполагаха само съ примитивни срѣдства. Повечето отъ раненитѣ биваха натрупани въ волски кола; никои други войници не биха търпѣли такива изпитания, безъ да се оплакватъ, но българитѣ никога не роптаеха. Единъ воененъ кореспондентъ писа на времето, че главнитѣ характерни черти на българската раса сж: „търпение и мълчание“. Българскитѣ висши офицери и държавни мжже сжщо тъй неохотно говорѣха за войната и победитѣ си, както бѣха здържани и за преговоритѣ, които предшествуваха балканския кръстоносенъ походъ. Дневнитѣ бюлетини бѣха тъй кжси и сбити — само цитиране на факти, че на времето ние едва схващахме важностьта на победитѣ; загубитѣ никога не се обсжждаха: една действително „спартанска раса“. Презъ декемврий 1912 год., като резултатъ на неустрашимата победа на Балканскитѣ съюзници, турцитѣ почнаха преговори за миръ и съ единодушното съгласие на воюващитѣ и Великитѣ сили въ Лондонъ се събра една конференция, при което България бѣ представена отъ г. Даневъ, бившъ министъръ-председатель и м-ръ на Външнитѣ работи.

ГЛАВА XVIII.

„VINCIT QUI PATITUR“

Преговоритѣ за мира, които почнаха въ Лондонъ къмъ срѣдата на декемврий 1912 г., породиха най-горчивитѣ разочарования, които възникваха отъ претенциитѣ на всички сражаващи се страни. Представительтъ на България, г-нъ Даневъ, искаше Одринския вилаетъ, пристанището Родосто на Мраморно море и островитѣ Самотраки и Тасосъ; Сърбия, г. Новаковичъ, искаше достѫпъ къмъ Адриатическо море, който Австрия отказа; Черна-гора искаше да си присъедини Шкодра, а Ромъния, която не бѣ взела участие въ войната, искаше ректификация на Добруджанската граница, като награда за бездействието ѝ. Предвиждаше се свада между съюзницитѣ относно раздѣлата на Македония, безъ да се спомене за разногласията между българи и гърци, които започнаха отъ навлизането на гърцитѣ въ Солунъ.

По обичая си, турскитѣ делегати гледаха да спечелятъ време, за да може да се развиятъ други възможности. Английското правителство съ несъзнателна ирония нареди, щото балканскитѣ делегати да посетятъ една ловна среща! Найсетне, българитѣ добиха Одринъ и цѣла Тракия до Еносъ—Мидия; но, за жалость, този дипломатически успѣхъ не трая дълго. Една промѣна настѫпи по непредвиденъ начинъ — младотурската армия, рѫководена отъ Енверъ-бей, събори старотурския министерски кабинетъ подъ председателството на Кямилъ-паша чрезъ единъ държавенъ превратъ и военниятъ министъръ Нашимъ-паша бѣ убитъ. Това революционно движение вѣроятно бѣ резултатъ отъ униженията, претърпѣни отъ турцитѣ при Лондонската конференция; то доведе до унищожаване на мира, който Кямилъ-паша щѣше да подпише. На 4 февруарий 1913 год. конференцията се закри и войната почна отново между Турция и балканскитѣ съюзници.

Турцитѣ направиха опитъ да достигнатъ Одринъ отъ Галиполския полуостровъ, но българитѣ отблъснаха атаката съ пъленъ успѣхъ, въпрѣки неблагоприятното време — при Булаиръ, подъ предводителството на генералъ Сава Савовъ и турскитѣ войски бѣха принудени да се качатъ на корабитѣ си и да заминатъ на следния день. Обсадата на Одринъ бѣ следъ това продължена отъ българитѣ, подпомогнати отъ II-ра сръбска армия. Голѣмата турска крепость се нуждаеше отъ известни припаси, но бѣ добре защитена отъ цѣла редица укрепления. Предварителна интензивна бомбардировка се започна отъ българитѣ презъ мартъ и презъ нощьта на 24 мартъ тѣ атакуваха цѣлата предна редица на източната страна.

На следната нощь една атака на главната позиция бѣ спрѣна отъ турскитѣ телени мрежи, освенъ при единъ пунктъ, кѫдето едно отъ укрепленията бѣ превзето отъ единъ български полкъ. Призори полкътъ бѣше очистилъ пѫтя за отдѣлнитѣ единици, които били задържани отъ мрежата, тъй че въ нѣколко часа източната линия отъ укрепления бѣ въ рѫцетѣ на българитѣ. Втора българска дивизия, подъ генералъ Вазовъ, се покри съ слава; войницитѣ му, въ скѫсанитѣ си куртки, неизплашени отъ дългата обсада, влѣзоха въ Одринъ, пѣейки националния химнъ. Сутриньта на 26, полковникъ Мархолевъ, начело на кавалерията, галопираше презъ улицитѣ на крепостьта Хайдърлъкъ, резиденция на Шукри-паша, който се предаде безусловно на обѣдъ съ 30,000 офицери и войници, като предаде сабята си на генералъ Ивановъ, въ конака.

Три седмици по-рано гърцитѣ бѣха превзели Янина. На края на априлъ, когато Шкодра падна въ рѫцетѣ на черногорцитѣ, победата на балканскитѣ съюзници бѣ пълна. Турция бѣ поискала намѣсата на Силитѣ и делегатитѣ на двѣтѣ страни отново се срещнаха въ Лондонъ и следъ двуседмични преговори, Лондонскиятъ договоръ, вече приготвенъ отъ Силитѣ, бѣ подписанъ на 30 май 1913 год. Споредъ този договоръ цѣла европейска Турция мина въ рѫцетѣ на балканскитѣ съюзници до линията Мидия-Еносъ, линия теглена отъ Еносъ на Егейско море, близо до устието на Марица, до Мидия на Черно море, на около 70 клм. отъ Цариградъ. Българитѣ бѣха най-много пострадали отъ войната, като имъ бѣ дадено най-почетеното мѣсто, защото въ Тракия бѣха станали най-важнитѣ и опасни походи. Съотношенията на жертвитѣ бѣха: 93,000 българи спрѣмо 31,000 сърби и 29,000 гърци.

Ние се бѣхме завърнали въ срѣдата на януарий 1913 г., въ Парижъ и презъ февруарий азъ бѣхъ повикана да придружа българскитѣ княгини въ Южна Франция. Една отъ тѣхъ, Княгиня Надежда, се нуждаеше отъ по-мекъ климатъ и дъщеря ми Феодора и азъ ги срещнахме въ Ментоне къмъ края на февруарий; ние се радвахме съ патриотиченъ жаръ на българскитѣ успѣхи презъ пролѣтьта 1913 год., която за насъ бѣ тъй лѫчезарна подъ чара на Срѣдиземноморския брѣгъ.

Следъ превземането на Одринъ, изглеждаше че дългата борба бѣ най-сетне свършена и че нищо не оставаше, освенъ всѣки отъ съюзницитѣ да пожъне плодоветѣ отъ победата;

за жалость, оказа се другояче. Но, въпрѣки всичко, победата при Одринъ ще остане една отъ най-славнитѣ страници въ военната история на България. Презъ време на тази обсада, както и презъ цѣлата война, българитѣ се отличиха съ своя куражъ, самообладание и решителность да победятъ на всѣка цена.

Когато мирниятъ договоръ бѣ подписанъ въ Лондонъ на 20 май, ние бѣхме въ Веладжио, на възхитителнитѣ брѣгове на езерото Комо, кѫдето се наслаждавахме на красотитѣ на тази природа, създадена за любовь и мечти. Розитѣ на вила Сербелони, които се извиваха по кипариситѣ, градинитѣ на вила д'Есте, тъй често възпѣвани, всичко допринесе да ни накара да забравимъ тѫжната човѣшка борба и да ни опиянятъ съ радость къмъ живота въ една мистична и спокойна атмосфера. Но съня ни бѣ много кѫсъ . . .

Дъщеря ми и азъ се раздѣлихме съ княгинитѣ въ Милано; тѣ се върнаха въ България, а ние поехме за Парижъ, кѫдето вече се чувствуваше безпокойствието, относно поведението на балканскитѣ съюзници. Централнитѣ сили ревностно работѣха за разстройството на Балканския съюзъ и деятелно подклаждаха свадата между различнитѣ лагери на Балканитѣ.

Като резултатъ, България отказа да демобилизира армията си, докато Сърбия и Гърция не подпиштъ изпразването на цѣлата територия, която, споредъ съюзния договоръ, се падаше на България. Сърбия и Гърция отказаха да сторятъ това и натрупаха войскитѣ си на Вардаръ и Струма, докато се преговаряше, дали България и Сърбия трѣбва да апелиратъ за арбитража на Руския императоръ относно предписанието на спорната зона.

На 31 юний Царь Фердинандъ обяви, че той е готовъ да апелира до Царя за арбитражъ, относно условията на договоритѣ, подписани отъ всичкитѣ балкански съюзници; Сръбскиятъ краль Петъръ, обаче, телеграфира на скоро следъ това, че, „Сърбия се осланя на духа на справедливостьта и на покровителството на Русия", безъ да споменува за нѣкакъвъ арбитражъ. Въпросътъ може да се проследи въ Французката жълта книга отъ тази година. Г-нъ де Панафьо, французкиятъ министъръ въ София, осведоми правителството си, че положението изглеждаше безнадеждно благодарение упоритостьта на сърбитѣ: телеграмата му завършваше по следния начинъ:

> „Човѣкъ би помислилъ, че сръбското правителство, осланяйки се на нѣкаква подкрепа, основана на нѣкаква спогодба, желае война, съ отговорность, която да падне върху България".

Събитията, които станаха осемь дена по-късно, осѫществиха пророчеството на френския дипломатъ. На 25 юний бѣ решено г-нъ Даневъ да замине за Петербургъ и той току що щѣше да отпѫтува съ единъ руски параходъ отъ Варна за Одеса, когато една фатална сцена се разигра на Балканския воененъ театъръ: армиитѣ на българитѣ и сърбитѣ, които стояха една срещу друга, откриха огънь на границата. Новината научихме вечерьта въ Парижъ отъ една телеграма въ Le Temps, която четохъ на излизане отъ консерваторията, връщайки се отъ единъ концертъ. Азъ бѣхъ съвсемъ поразена, като моментално схванахъ сериозностьта на тази внезапна атака, за която често сѫ били правени упрѣци на България отъ неприятелитѣ ѝ, макаръ че никой никога не ще може да докаже отъ коя страна на границата е билъ даденъ първия вистрелъ.

Азъ ще цитирамъ думитѣ на единъ виденъ французки писатель по тоя поводъ, писани следъ свѣтовната война:

„Дали отговорностьта за атаката трѣбва да се препише но българитѣ или на прокламацията на Краль Петъръ, който заповѣда на сръбскитѣ войски настѫплението, е интересно за изучване. Абсолютно нищо не се споменува за атаката на 29 юний и откриването на неприятелскитѣ действия противъ вчерашнитѣ съюзници, което се оправда само чрезъ отказа на българитѣ да дадатъ на сърбитѣ Битоля, Прилепъ и излазъ на море. Oобстоятелствата позволяваха човѣкъ да предполага, че горната прокламация бѣ писана предварително и това мнение е подкрепено отъ факта, че въ печатния текстъ бѣ оставено празно мѣсто за датата и самата дата бѣ писана съ мастило. Още едно доказателство, че войната между съюзницитѣ бѣ предварително очаквана отъ гърцитѣ и сърбитѣ и че случайно тѣ не сѫ почнали първи атаката.

Конфликтътъ отъ 1913 г. не може да изненада, като човѣкъ съобрази какво се случи презъ 1918 и 1919 г. следъ победата на съглашението. Поляцитѣ и чехитѣ не прибѣгнаха ли до орѫжие за притежание на Тешенъ? Нѣмаше ли дълга и отчаяна война между поляцитѣ и рутенцитѣ, придружена съ насилие отъ двѣтѣ страни около Лъвовъ и източна Галиция? Фактически, относно втората балканска война, голѣма часть отъ отговорностьта пада на Великитѣ сили, които, като бѣха предприели да рѫководятъ преговоритѣ, се оттеглиха отъ сцената, следъ като наредиха най-лесната часть — да въдворятъ миръ между Турция и противницитѣ ѝ. Отъ самото начало човѣкъ можеше да види, че трудната задача е да се доведатъ победителитѣ до съгласие. Лондонската конференция би трѣбвало да установи чрезъ безпристрастно изследване не само количеството на територията, което трѣбваше да се отстжпи отъ Турция, но сжщо и новитѣ граници между балканскитѣ държави“ (Леонъ Ламушъ: 15 год. История на Балканитѣ).

Моятъ съпругъ, който никога не бѣ престаналъ да проповѣдва сдържаность и примирителность, бѣ поразенъ отъ новината и не пропусна да предупреди правителството противъ продължение на борбата, обаче бѣ твърде късно. На 1-ий юлий Царь Фердинандъ даде заповѣдь да се спратъ военнитѣ действия, като осведоми Бѣлградъ и Атина за това решение; но тѣ продължиха борбата, тъй като много по-рано се бѣха приготвили за такава война. Неравенството на силитѣ принуди българитѣ да отстжпятъ отъ Македония, докато турцитѣ използуваха случая да си отмъстятъ за поражението си презъ 1912 г. и се запжтиха отъ Чаталджа, като по пжтя пленяваха малки български войскови части и наново превзеха Одринъ, който българитѣ бѣха спечелили съ такава цена нѣколко месеца по-рано.

За да се завърши катастрофата, Ромъния, която бѣ сключила съюзъ съ Гърция и Сърбия и която нѣмаше отъ какво да се бои отъ една беззащитна държава, кждето войскитѣ ѝ ще срещнатъ само жени и деца, се възползува отъ момента да предприеме военень походъ, който ще я направи господарка на голѣма часть отъ българската територия.

Бѣ невъзможно за българитѣ да се защищаватъ противъ толкова много неприятели и последнитѣ побързаха да си раздѣлятъ плячката.

Като цена на грамаднитѣ ѝ жертви отъ хора и богатство, България бѣ оставена съсипана и осакатена отъ предишнитѣ си съюзници. Ромънската армия, предъ вратитѣ на София, безъ да има нѣкой да ѝ се съпротиви, заплашваше, че ще навлѣзе въ столицата, предупреждавайки Царь Фердинанда да приеме примирието, благоприятно за Сърбия и Гърция. На 30 юлий Царь Фердинандъ неохотно се съгласи и прати своитѣ пълномощници въ Букурещъ, да преговарятъ върху условията на мира.

Единадесеть дена по-късно конференцията бѣ свършила работата си и българитѣ бѣха принудени да приематъ всички условия на мира на балканскитѣ съюзници, като изгубиха плода на всѣка една отъ победитѣ, жертвитѣ си и героичнитѣ си дѣла. Освенъ това, бидейки заобиколени отъ единъ кордонъ неприятели, тѣ трѣбваше да страдатъ отъ последицитѣ на най-страшнитѣ клевети отъ една преса, контролирана отъ тѣхнитѣ победители, които се погрижиха да откжснатъ всѣкакви директни сношения между България и Европа. Европейската преса се унижи, като прекалено хвалѣше едната страна и като по най-бруталенъ и често грубъ начинъ осѫждаше онѣзи, които тѣзи сѫщитѣ вестници бѣха нарекли въ 1912 г. „Новитѣ кръстоносци“.

Ние особено страдахме отъ тази клевета въ края на 1913 г. въ Парижъ, кѫдето враждебностьта на чувствата и на мнението се изразяваше по-жестоко, отколкото въ всѣка друга столица, но моятъ съпругъ каза на единъ журналистъ, цитирайки прокламацията на Царь Фердинанда къмъ войскитѣ, следнитѣ думи:

> „Българскиятъ народъ, каленъ като стоманено острие, стои право срещу бурята, отстоявайки на клеветитѣ, както е отстоявалъ смъртьта на бойното поле. При зова на водителитѣ си, той сви знамената си за бѫдащи дни и още веднажъ предприе търпеливата работа на реорганизация, размишлявайки върху древната източна пословица, че всичко е преходно. Ние имахме нашия часъ, да почакаме този на Всевишния. Той ще удари“.

Азъ нѣма да се спирамъ по-дълго върху последицитѣ на тази пагубна война, обвиненията, които предизвикаха, разследванията, които наложи, и преди всичко фаталното семе, което бѣше посѣто отъ Букурещкия договоръ: семето на умразата, отмъщението и злобата! Но азъ мога да кажа, че на тѣзи лоши семена приписвамъ обрата на събитията и нещастното становище, заето отъ България въ Свѣтовната война.

Презъ септемврий азъ се върнахъ въ Варна, кѫдето ми се струваше, че хората и нѣщата носѣха отпечатъка на тѫга и разочорование. До 1913 г. България бѣ напредвала и цъфтяла по пѫтя на националното си и економическо развитие, тя процъвтѣваше бърже къмъ свѣтлината на патриотическитѣ си аспирации, но отъ тази дата предсказанията на суевернитѣ се оправдаха. Всички шансове бѣха лоши.

Много години по-рано, когато хоризонтитѣ бѣха съвсемъ ясни единъ младъ французки дипломатъ, нашъ приятель, увлеченъ въ окултната наука, предсказва на Царь Фердинанда огромното му издигане, като прибави, че то ще бѫде последвано отъ страшно падане. Изглежда, че отъ най-ранни времена българската история е била изградена на подобни катастрофи. Голѣми жертви и победи винаги сѫ били последвани отъ разорение и тѫга. За жалость, годината 1914 г. трѣбваше да се покаже още по-фатална въ свѣтовната история, макаръ че се почна при благоприятни знаменования.

Една тжжна семейна загуба ми попрѣчи да взема участие въ официалнитѣ приеми при завръщането ми въ Парижъ, но пролѣтниятъ сезонъ тамъ изглеждаше по-блестящъ и по-оживенъ отъ всѣкога. Царски посещения, тържества въ посолствата, въ които главно участие вземаха руситѣ, австрийцитѣ и италиянцитѣ, гала-вечери въ театъра, полски увеселения, голѣми балове, — прочутиятъ балъ на скжпоценноститѣ, напр., кждето имаше голѣмъ луксъ и елегантность, — всичко спомогна да придаде на този парижки „сезонъ“ видъ на извънредна суетность.

Изведнажъ, безъ всѣкакви предупреждения, на 28 юний, деньтъ на „Grand Prix“, — обикновеното закриване на парижкия сезонъ и сигнала за свършека, една сензационна новина бѣ донесена въ председателската ложа, кждето ние съ дипломатическото тѣло бѣхме събрани около председателя г. Поанкаре и г-жа Поанкаре.

Австрийскиятъ престолонаследникъ Ерцхерцогъ Фердинандъ и жена му княгиня Хохенбергъ, бѣха убити въ Сараево презъ време на едно официално посещение въ Босна и Херцеговина. Престжплението, извършено отъ единъ младъ сръбски студентъ, бѣ осждено отъ цѣлия свѣтъ и произведе умразата на Централнитѣ сили противъ Сърбия и нейната покровителка, Русия.

Пресата, разбира се, се залови за събитието съ една страсть, която всекидневно засили напрежението между противнитѣ лагери и три недѣли следъ драмата въ Сараево, всичкитѣ вестници публикуваха първитѣ новини за австрийския ултиматумъ на Сърбия, ултиматумъ толкова тежъкъ, колкото неочакванъ. Трагичната седмица започваше: седмицата, въ която сждбата на свѣта бѣ на карта и въ която бѣ решена Свѣтовната война.

Сръбскиятъ отговоръ на австрийската нота, макаръ и умѣренъ, бѣ отхвърленъ отъ Ballplatz и стана ясно, че както въ Виена, така и въ Берлинъ, наказанието на Сърбия бѣ решено. На 27 юлий, когато Австрия изглеждаше склонна да влѣзе въ преговори съ Русия, Германскиятъ императоръ ускори работата и обяви война на Русия подъ предлогъ, че тя бѣ заповѣдала обща мобилизация на армията си.

Франция влѣзе въ войната въ сжщото време, а Англия се присъедини по-късно къмъ съюзницитѣ.

Ужасната борба, която трѣбваше да измете въ единъ огънь и кървавъ потокъ най-хубавата младежь, най-голѣмия героизъмъ, цвѣта на интелигенцията и цѣлия плодъ на човѣшкия трудъ, гений и мисъль, почна. Отъ първия день ние следвахме съ безпокойство всички фази, надвесвайки се надъ вестници и карти и споделяйки въодушевлението на ония наши приятели и роднини, които вземаха участие въ „адския танцъ“.

Когато почна войната, България бѣше или изглеждаше да е неутрална относно международната борба. Царь Фердинандъ не бѣше още открилъ картитѣ си и дипломацията на Съглашението не можеше да го накара да се произнесе. По географското си положение България бѣ извикана да играе видна роль: тя имаше силата да накара да натежнатъ везнитѣ на тази страна, на която тя би дала подкрепа съ армията си. Въ 1914 год. никой не схвана това. Да се получи помощьта на този народъ, разочарованъ, обиденъ и отвратенъ отъ събитията презъ 1913 год., бѣха наложителни конкретни обещания за получаване обратно изгубената територия въ Тракия и Македония.

Ако българскиятъ народъ можеше да вѣрва на такива обещания, ако му бѣ дадено най-малкия залогъ за осѫществяването имъ, той би се затекълъ на помощь на руситѣ освободители, нападнати отъ германцитѣ. Нито Царь, нито власть биха могли да го спратъ.

Като събрахъ тия впечатления въ България, гдето прекарахъ есеньта 1914 год., азъ още бѣхъ пропита съ тѣхъ при пристигането ми въ Бордо, въ края на февруарий, тъй като дипломатическото тѣло бѣ последвало французкото правителство въ този градъ.

Азъ си спомнямъ, че съобщихъ наблюденията си на руския посланникъ при една среща въ замъка вънъ отъ града, кѫдето той се бѣ настанилъ. За жалость, г. Изволски ги прие много студено, като даже отрече последнитѣ дѣла на българитѣ и се отнесе много враждебно къмъ всѣкакво предложение относно тъй нареченитѣ териториални компенсации. Тази липса на предвидливость ме накара да предвидя много разочарования за Русия, които за жалость не бѣха отложени дълго време.

Презъ това време неприятельтъ се бѣ отдалечилъ отъ Парижъ следъ битката при Марна и ние мислихме да се върнемъ въ столицата, следъ като посетихме мълчаливитѣ Ланди, сетне Биарицъ, Лурдъ, По и Пиренеитѣ, чийто синкави и морави цвѣтове имъ придаваха по-миловиденъ видъ отъ мощнитѣ Алпи.

Въ Парижъ енергията на всички бѣ съсрѣдоточена въ болницитѣ, гдето раненитѣ, идящи отъ фронта, ставаха все повече и повече; трѣбва да кажа, че за самарянкитѣ и докторитѣ картината на страданието и оздравяването замѣстваше всичко друго.

По-голѣмитѣ ми дъщери, следъ като получиха „свидетелства за милосердни сестри“ отъ „обществото за подпомагане раненитѣ“, работѣха всѣки день въ хотелъ Астория, който бѣ обърнатъ въ болница, управлявана отъ една отлично организирана японска мисия. Нашата приятелка, баронеса де Жанзе, се грижеше за цѣлото заведение. Тя запази редъ и дисциплина, а сестритѣ се мѫчеха да дадатъ малко щастие и утеха на славнитѣ жертви. Японскитѣ лѣкари и сестри говорѣха само английски, тъй че дъщеритѣ ми служеха и като преводачки; тѣ скоро научиха малко японски.

Азъ работѣхъ въ руската болница, която бѣ подъ покровителството на руското посолство и подъ рѫководството на двама доктори, братята Воронови, подпомогнати отъ рускитѣ студенти и студентки при медицинската академия въ Парижъ. Грижата за болнитѣ и раненитѣ изпълваше днитѣ ми и за щастие азъ нѣмахъ възможность да следвамъ отъ далечъ колебанията на българската политика. Понѣвга на съпруга ми и на менъ се струваше, че неутралитетътъ на Царь Фердинанда не бѣ съвсемъ искренъ, че той прикриваше едно споразумение съ Централнитѣ империи. София не бѣ лишена отъ новини, или съвети. и мѫжътъ ми, като български пълномощенъ министъръ постоянно пращаше рапорти на правителството си, наблягайки на силата на Съглашението, решението имъ да победятъ и добре познатата издържливость на британската раса; той сѫщо предсказа бързото присъединение на Италия къмъ войната съ силитѣ на Съглашението, но София остана глуха и нѣма. Ненавистьта отъ 1913 г. трѣбваше да повлияе на сѫдбата на България.

Въ началото на 1915 г., правителството, недоволно отъ мнението на г-нъ Станчовъ, което не се схождаше съ неговото, внезапно го прати въ Римъ; той бѣ смѣненъ въ Парижъ съ г. Грековъ, като шарже д'аферъ.

Новината за тази промѣна ни изпълни съ смущение и ние гледахме на нея като на лошъ признакъ. Очевидно бѣ, че българското правителство не искаше да задържи въ Парижъ единъ представитель, който симпатизираше на Франция, който бѣ спечелилъ тамъ толкова приятелски връзки. Ние се страхувахме да четемъ между редоветѣ на това решение, но все още се надявахме, че страховетѣ ни не ще се оправдаятъ. Азъ лично чувствувахъ, че случаятъ е безнадежденъ и когато тѫжно напускахъ Парижъ на 4 юлий 1915 г., не можахъ да не предвидя близкия съюзъ на България съ Централнитѣ сили, единъ съюзъ, който трѣбваше да ѝ донесе унижение и разрушение и да спре националния ѝ прогресъ за много години.

Главната несгода на дипломатическия животъ е хроническото заминаване отъ страни, които временно сѫ станали вашъ домъ и кѫдето сте си създали и оставили толкова много спомени. Благодарение на обстоятелствата, презъ 1915 г. нашата раздѣла съ Парижъ бѣ особено сърцераздирателна. Фразата: „Partir, c'est mourir un peu“, никога не е изглеждала тъй вѣрна. Една отъ дъщеритѣ ми, която остана въ Парижъ една седмица следъ заминаването ни, ми писа следното писмо, преди да дойде при насъ въ Римъ.

8 юлий, 1915 г.

„Азъ, въ сѫщность, не зная, защо пожелахъ да остана тукъ още нѣколко дена, защото всѣки часъ ставамъ все по-тѫжна. Не мога да схвана, че ние не принадлежимъ на Парижъ, голѣмата приятелска столица на столицитѣ, съ творческия си духъ, властьта си да вдъхнови и стари и млади, да събуди енергия, да подкрепи благородни стремежи, да развие гения. Само още три дена и за мене той ще стане „la ville lointaine, la ville où l'on passe“. Азъ завършвамъ пакуването, едничката утеха на заминаването, защото всички куфари сѫ скѫпи стари приятели.

Вчера отидохъ да се сбогувамъ въ Астория съ раненитѣ ни войници; тѣхниятъ изразъ на съжаление бѣ трогателенъ. Единъ отъ тѣхъ изсвири българския националенъ химнъ на цигулката си, като напущахъ стаята; азъ бѣхъ развълнувана до сълзи. Ходихъ въ италиянската легация, кѫдето единъ отъ бившитѣ колеги на баща ми каза: „Имаше една блѣскава българска легация въ Петербургъ, тя дойде въ Парижъ, тя се премѣсти въ Римъ“. Азъ се зачервихъ отъ удоволствие. Предишния день азъ срещнахъ Рене Пинонъ и той каза, че баща ми е билъ цененъ и обичанъ въ Парижъ повече, отколкото можеше да допускамъ; той ми каза, че винаги му е правилъ впечатление предвидливия духъ на баща ми и че му желаеше щастие и за въ бѫдеще.

„Днесъ азъ прекарахъ единъ часъ въ черквата Notre Dame de Paris; нѣмаше служба и любимото светилище бѣ почти празно. Азъ мислѣхъ за всички ви и чудното ни семейно единство; сетне, за тази наша последна година въ Парижъ — азъ бихъ я нарекла година на очакване; година пълна съ търпение, което се усмихва на товара. Дни всички еднакви, вестници всички подобни, съ случайни сензационни новини и хронически преувеличени, донесения на лъжливи подстрекателства, ежедневна работа, винаги еднаква въ болницитѣ; приказки, мисли, планове, мечти, кошмари, всички пропити съ война, война война! И, докато нескончаеми разговори се водятъ въ Лондонъ, Парижъ и Петербургъ, докато неутралнитѣ страни хитруватъ и се колебаятъ, докато единъ неприятелски лагеръ има толкова надежди и вѣра въ бѫдещето, колкото и другия, хора умиратъ въ всички страни на Ев-

ропа, въ равнинитѣ на Шампанъ, дюнитѣ на северъ, край рѣкитѣ на Белгия и степитѣ на Полша, въ Галиция, въ Буковина — млади и стари, добри и лоши, малодушни и храбри, умиратъ, умиратъ, умиратъ, отъ истрели, мини, гранати, болести . . .

„Отъ дълбочината на Notre Dame азъ виждахъ призрачнитѣ армии на тѣзи безбройни мъртавци да се надвесватъ надъ цѣла Европа и трѣбва да прибавимъ Кавказъ, Мала-Азия и брѣговетѣ на далечнитѣ морета! Каква година! Още колко такива ще следватъ? А за насъ Римъ, — нова страница! . . .“

Пребиваването ни въ Римъ имаше успокоително влияние върху насъ; то бѣ пълно съ чаръ и богато съ артистични радости. Ние се обвивахме съ красота да забравимъ кошмаритѣ отъ войната. Нашиятъ неутралитетъ траеше кѫсо време; една прекрасна слънчева октомврийска сутринь, на стѫпалата на Ватикана, кѫдето току-що бѣхме чули литургията, извършена отъ папа Бенедиктъ XV, ударътъ падна върху плещитѣ ни. Една телеграма ни осведоми, че заповѣдь за обща мобилизация бѣ дадена въ България съ царски указъ. Тя скоро трѣбваше да бѫде последвана отъ навлизането на България въ войната на страна на Централнитѣ сили.

Отъ този моментъ не ни оставаше друго, освенъ да се подчинимъ на сѫдбата. Царь Фердинандъ, твърдо убеденъ, че Германия ще спечели войната, забрави произхода на майка си, семейнитѣ ѝ традиции и свещенитѣ връзки, които съединяваха България съ Русия. Каузата, която той прие, нѣмаше да му докара щастие и бѫдещето за него щѣше да бѫде сѫщо тъй тежко, както и за народа му. Въ този моментъ на крайно усамотение азъ си спомнихъ за покровителката на младинитѣ ми, Княгиня Клементина, която допринесе толкова много за създаването на България и която тъй би страдала че усиновеното ѝ отечество се присъединява къмъ неприятелитѣ на Франция. Нека се надѣваме, че бѫдещето на България ще бѫде доста свѣтло да заличи всички мрачни спомени на тѣзи фатални дни.

Азъ имамъ опредѣлена причина да завърша разказа си при тази точка. Азъ не искамъ да извиквамъ епизодитѣ на войната, която докара разрушение, нещастие, раздоръ всрѣдъ всички нации и народи, заплетени въ страшната ѝ мрежа.

България излѣзе отъ Свѣтовната война съ намалена територия, унижена и обеднѣла. Презъ всички тѣзи последни години бѣ сърцераздирателно да бѫдешъ свидетель на страданията на тази хубава, млада страна, нѣкога тъй пълна съ енергия и обещания. Сега националното ѝ развитие бѣ спрѣло отъ тежината на мирния договоръ. Но единъ погледъ на миналата ѝ история показва, че сѫдбата на България никога не е била да плува спокойно по вълнитѣ на времето. Изглеждаше, че тази нация е достигала най-високитѣ върхове само за да падне въ нѣкоя страшна бездна.

Азъ черпя голѣма утѣха въ мисъльта, че въ миналото българитѣ сѫ предизвиквали и сѫ се мѣрили съ великата византийска империя; че тѣ запазиха своята религия, традиции и езикъ презъ най-смѫтнитѣ времена и при голѣми мѫчнотии. Прекрасната имъ страна е пълна съ исторически спомени. България притежава привилегиитѣ на богата и плодородна земя, безбройни земледѣлски и минерални съкровища и качествата на една трудяща се и упорита раса, която до сега можа да преодолѣе превратноститѣ на размирната история на Балканския полуостровъ. Освенъ това, българитѣ никога не гледатъ назадъ; тѣ живѣятъ и работятъ за бѫдещето и на края ще успѣятъ.

Азъ сериозно се надявамъ, че провидението ще награди този храбъръ народъ и азъ се осмѣлявамъ да приложа мотото на моето семейство спрѣмо България: „Vincit, qui patitur“.

ДАРЪ
отъ Г-жа АННА ДИМИТЪРЪ
СТАНЧОВА
чрезъ МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

ЕПИЛОГЪ

Безкрайната война, която отъ 1914-1918 г. докара тѫга нещастия и смърть на европейскитѣ нации, бѣ за България, периодъ на искрени национални надежди и на жестоки разочорования. Съюзена съ Централнитѣ сили, съ водители заслѣпени отъ Германия и заблудени отъ властьта ѝ, българитѣ се радваха на ефимерния успѣхъ на първитѣ победи; синоветѣ масово паднаха да отмъстятъ за поражението отъ 1913 г., измамени отъ лъжливитѣ обещания на великия имъ съюзникъ, като никога не схванаха силата на гигантската коалиция, която безъ друго трѣбваше накрая да победи.

Политическитѣ водители на България никога не предвидѣха възможностьта за унищожението на тритѣ империи, или участието на Съединенитѣ щати въ Свѣтовната война, или блокадитѣ на пристанищата и дълготрайностьта на конфликта, която една малка страна, благодарение на осѫднитѣ ѝ срѣдства, не бѣ въ състояние да издържи. За мѫжа ми нѣмаше съмнение за крайния изходъ; тъй като бѣхме въ странство, когато войната почна, ние по-добре познавахме положението въ другитѣ държави. Ентусиазъмътъ на Франция, издържливостьта на Англия и симпатията и подрържката, които тѣзи две страни получиха отъ другитѣ си съюзници, ни караха да се опасяваме, че само разочарование и тѫга очакватъ България.

Следъ като напуснахме Римъ, азъ прекарахъ кѫсо време въ Швейцария, сетне се върнахъ въ България, за да бѫда съ мѫжа си и сина си, които бѣха извикани въ България отъ войнишкия си дългъ. Презъ годинитѣ, които последваха, азъ имахъ утеха да гледамъ раненитѣ и да давамъ каквато можехъ помощь на английскитѣ и френски пленници, интернирани въ единъ лагеръ до Пловдивъ.

Нещастнитѣ ранени български войници, зле осведомени за причината на тази страшна борба, винаги бѣха пълни съ смущение, като имъ казаха, че се борятъ противъ коалицията на Великитѣ сили. Много отъ тѣхъ не можеха да понасятъ мисъльта, че сѫ били водени отъ генералитѣ си противъ Русия, освободителката Русия, която за тѣхъ бѣ свещена; тѣ смѫтно чувствуваха, че малката имъ страна не трѣбваше да се мѣри съ такива мощни нации. Тѣ гледаха на съседитѣ си като единствени тѣхни врагове, за които тѣхното бѣгло познанство на историята на Балканитѣ бѣ научило да не имъ се довѣряватъ и да се страхуватъ отъ тѣхъ.

Къмъ края на войната ни позволиха да се върнемъ въ владението ни до Варна, кѫдето красотитѣ на природата ни помогнаха да понесемъ животъ, засѣнченъ отъ оскѫдностьта на новини, отъ загубитѣ на семейството ми на западния фронтъ и атмосферата на Всесвѣтската сѣчь, която вдъхнови Уилсона въ часа, когато страданията на европейскитѣ народи достигнаха своя върхъ да каже: „Азъ бихъ искалъ да имамъ сношение съ тази мълчалива човѣшка маса, съ тѣзи тълпи — кѫдето и да сѫ тѣ — които до сега не сѫ имали възможность да изразятъ истинскитѣ си мисли, относно смъртьта и разоренията, които се натрупватъ предъ очитѣ имъ, край хората и домоветѣ, които имъ сѫ най-скѫпи“.

Най-сетне, новината за примирието достигна въ Варна презъ есеньта 1918 г., скоро последвана отъ абдикацията на Царь Фердинанда и възшествието на Царь Бориса. Следъ това събитията следваха своя ходъ; поражение и разгромъ бѣха наградата на нещастната България, която бѣ въвлѣчена противъ волята си въ катастрофалния конфликтъ.

Мирниятъ договоръ подписанъ въ Ньойи между България и силитѣ на Съглашението унищожи всички национални надежди на България, намали територията ѝ и довърши разорението чрезъ безумни репарации, наложени да се платятъ на победителитѣ презъ опредѣленъ периодъ отъ години.

Моятъ съпругъ и дъщеря ми Надежда, и двамата членове на делегацията за конференцията на мира, се върнаха съкрушени отъ тѣзи плачевни решения. Но гордата и неустрашима България, неоплакваща се, както винаги, си наложи най-героичнитѣ лишения, за да може да посрещне тежкитѣ си задължения. Отъ войната насамъ нѣколко политически режими, достѫпни и за критика и за одобрение, последваха въ България — понѣкога несъответствуващи. Породени отъ държавния неуспѣхъ и тѫга, не е мое право да сѫдя, което и да е отъ тѣхъ. Държавнитѣ преврати въ историята винаги вървятъ по следитѣ на поражението.

Моятъ съпругъ, който следъ примирието отново бѣ повиканъ въ Външното министерство въ София, презъ краткия периодъ на окупацията на България отъ съюзнитѣ войски, чакаше възстановяването на дипломатическитѣ сношения съ нациитѣ, които бѣха подписали договора въ Ньойи. Въ 1920 год. той бѣ назначенъ пълномощенъ министъръ въ Лондонъ.

Това назначение бѣ източникъ на голѣмо задоволство за насъ, следъ дългъ периодъ на борби, тѫги и страхове. За мене радостьта да видя Франция следъ толкова години и да събера наоколо си семейството ми, тъй намалѣло отъ войната, бѣ помрачено отъ вълнение и меланхолични мисли. Бѣ облекчение следъ това да бѫдемъ пакъ на гостоприемната земя на либерална Англия, страната, кѫдето отмъщението е непознато и която отъ вчерашния си неприятель прави утре най-добрия си приятель, безъ задни мисли и безполезни упрѣци.

Презъ време на дипломатическата мисия на моя съпругъ, която завърши въ 1924 г. и бѣ изнесена съ пълно признание отъ всичкитѣ приятели, които му бѣха дали довѣрието си, ние прекарахме нѣколко щастливи години въ Лондонъ, запазвайки само прелестни спомени отъ пословичната любезность на обществото и отъ този свободенъ и приятенъ животъ, на който човѣкъ се радва въ Англия срѣдъ красотитѣ на природата, високата култура и безбройнитѣ съкровища на изкуствата. Ние още оставаме вѣрни на В. Британия и прекарваме нѣколко месеци презъ годината въ Англия. Най-голѣмата ми дъщеря Надежда се установи тамъ, като се ожени съ единъ шотландецъ. Третата ми дъщеря Елена, макаръ жена на холандецъ, сѫщо живѣе въ Лондонъ за сега, а синъ ми Иванъ се ожени сѫщо тамъ за една млада американка, която прекара цѣлата си младость въ Англия. Тѣзи три женитби, които станаха въ периодъ по-малъкъ отъ една година, между мартъ 1924 и февруарий 1925 год. ни свързватъ именно съ страната, която имъ благоприятствува. Може да се каже, че семейството ни представлява една лига на народи, която е станала лига на привързаность.

Въ България, Царь Борисъ, единъ мѫдъръ и просвѣтенъ монархъ, рѫководи сѫдбинитѣ на единъ народъ, който го обича и уважава. Неговата популярность расте ежедневно поради мѫчнотиитѣ, които преодолява съ своята предпазливость и самоотрицание. Разпредѣляйки времето си между столицата си, двореца си Евксиноградъ на Черно-море и двореца си Враня, близо до София, той посвѣщава свободнитѣ си минути на голѣми обиколки въ провинциитѣ, събирайки се съ селянитѣ, който той особно обича. Братъ му князъ Кирилъ и сестра му княгина Евдокия сподѣлятъ тихия и деятеленъ животъ на младия Царь. Втората му сестра Надежда е щастливо омѫжена за херцогъ Евгени Вюртемберски, правнукъ на Мария Орлеанска, сестра на княгиня Клементина.

Тъкмо когато завършвахъ този разказъ, азъ се научавамъ съ възторгъ, че голѣма награда е била запазена за нашия благороденъ владетель, чийто неоспорима мѫдрость се е развила въ мъглитѣ и облацитѣ, които засѣнчаваха страната и помрачиха първитѣ години на царуването му. Сватбата на Н. В. Царя на Българитѣ съ Н. Ц. В. Княгиня Иоанна Савойска, дъщеря на Италиянския краль Викторъ Емануилъ III, е прояснила хоризонта на българската нация и задоволила сърцата на всички, които почитатъ младия си владетель и му желаятъ щастието, което заслужава.

Лично за мене, свързана по произхождение съ Савоя, както споменахъ въ първитѣ страници на тази книга и съ обединена Италия, люлка на майчиното ми семейство, е особена радость да видя съюза на две благородни раси, на две велики сърдца въ осиновеното ми отечество България.

Октомврий 1930 год.

Анна Станчова

СЪДЪРЖАНИЕ:

Въведение

стр.

1. Отъ замъка Шитри, до Двореца въ София. 6
2. Български рози и Виндзорски приеми 22
3. Първитѣ стжпки на България 37
4. Скици отъ България и Италия. 52
5. Пжтувания изъ България и първи дипломатич. спомени 65
6. Букурещъ и Виена презъ 1895 година 79
7. Отъ двора на Виена до двора въ Русия 93
8. Царски и кралски тържества 107
9. България въ трауръ 120
10. Славянски наблюдения и впечатления 129
11. Още картини изъ Русия 138
12. Последнитѣ ни години въ Русия 149
13. Назадъ въ България 158
14. Една година въ София — Външното министерство . . 166
15. Независимото Българско Царство 174
16. Животътъ ни въ Парижъ 184
17. Деветиятъ кръстоносенъ походъ (1912) 195
18. „Vincit qui patitur“ 205

Епилогъ